

Gunnar C. Aakvaag
Unn-Doris K. Bæck (Red.)

Robuste felleskap

FAGBOKFORLAGET

Robuste fellesskap

Gunnar C. Aakvaag
Unn-Doris K. Bæck (Red.)

Robuste felleskap

FAGBOKFORLAGET

Boken ble første gang utgitt i 2024 på Vigmostad & Bjørke AS.
Redaksjonelt arbeid, utvalg og introduksjon © Gunnar C. Aakvaag & Unn-Doris K.
Bæck 2024. Hvert enkelt kapittel © den respektive forfatter 2024.

Dette verket, tilgjengelig fra <https://oa.fagbokforlaget.no>, omfattes av åndsverksloven og er lisensiert under følgende Creative Commons-lisens: Creative Commons Navngivelse 4.0 Internasjonal (CC BY 4.0).

Denne lisensen gir tillatelse til å kopiere, distribuere eller spre materialet i hvilket som helst medium eller format, og til å remikse, endre eller bygge videre på materialet til et hvilket som helst formål, inkludert kommersielle. Disse frihetene gis på følgende vilkår: Du må oppgi korrekt kreditering, oppgi en lenke til lisensen, og indikere om endringer er blitt gjort. Du kan gjøre dette på enhver rimelig måte, men uten at det kan forstås slik at lisensgiver bifaller deg eller din bruk av materialet. Du kan ikke gjøre bruk av juridiske betingelser eller teknologiske tiltak som lovmessig hindrer andre i å gjøre noe som lisensen tillater.

For å se en kopi av denne lisensen, besøk <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.no>

Lisensen gir deg ikke nødvendigvis alle de tillatelsene som er nødvendig for din tiltenkte bruk. For eksempel kan andre rettigheter, som reklame-, personvern-, eller ideelle rettigheter, sette begrensninger på hvordan du kan bruke materialet.

Boken er fagfellevurdert i henhold til Universitets- og høyskolerådets retningslinjer for vitenskapelig publisering.

Boken har mottatt økonomisk støtte fra Publiseringsfondet ved UIT – Norges arktiske universitet

ISBN digital: 978-82-450-4664-9
ISBN print: 978-82-450-4708-0
DOI: <https://doi.org/10.55669/oa2402>

Spørsmål om denne utgivelsen kan rettes til:
fagbokforlaget@fagbokforlaget.no
www.fagbokforlaget.no

Omslagsdesign ved forlaget
Sats ved forlaget

Vigmostad & Bjørke AS er Miljøfyrtårn-sertifisert.

Miljøfyrtårn[®]

Forord

Denne boka er blitt til i en prosess som handlet om å forsøke å knytte sammen en gruppe av sosiologer som utgjør fagmiljøet i sosiologi ved Institutt for samfunnsvitenskap ved UiT – Norges arktiske universitet. Dette er et lite fagmiljø med en håndfull fast ansatte samt noen stipendiater, som i tillegg til forskningen tilbyr bachelor-, master- og PhD-utdanning i sosiologi. Nedslagsfeltet som den sosiologiske disiplinen forholder seg til, er svært bredt, både empirisk og teoretisk, og inkluderer en lang rekke forskjellige aspekter ved menneskelig samhandling og sosial organisering. Det sier seg selv at for å være i stand til å tilby utdanningsløp som dekker dette mangfoldet, så vil den faglige innretningen i kollegiet nødvendigvis være relativt spredt. Hvordan kan man likevel få en følelse av å jobbe sammen, og ha et faglig fellesskap, når man egentlig er opptatt av ganske forskjellige ting? Da Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning annonserte en mulighet for finansiering av nye forskningsgrupper, så vi vårt snitt til å etablere en forskningsgruppe i sosiologimiljøet, som nettopp skulle ha som hovedmål å skape tettere koblinger mellom de vitenskapelig ansattes forskningsinteresser. Arbeidet i forskningsgruppa brakte fagmiljøet inn i en ny type samtaler som vi ikke hadde hatt så mange av tidligere – og plutselig handlet disse mer om hva som forener oss som fagmiljø og hva vi har til felles, enn om de faglige forskjellene – eller spenningene og uenighetene.

Denne boka er både et resultat av og en viktig bidragsyter til disse prosessene. Vi oppdaget at vi delte et overordnet fokus knyttet til den norske modellen og begrepene om fellesskap og integrasjon. For gruppa kunne nettopp disse innfallsvinklene og begrepene fungere som et felles rammeverk for analyser av ulike empiriske felt som vi som enkeltforskere var opptatt av. Selv om vi som gruppe tematisk representerte en rekke ulike empiriske og teoretiske områder, så hadde vi det til felles at disse har relevans for en analyse av det norske samfunnet med utgangspunkt i begrepene fellesskap og integrasjon. Vi innså at nettopp de ulike tilnærmingene til forskning som var representert i gruppa, også hva gjelder metodiske innretninger og teoretiske perspektiver, utgjorde en styrke ved at de muliggjorde en bred tilnærming til forståelse av

det norske samfunnet. Lokaliseringen ved et universitet langt nord i landet har også satt sitt preg på de empiriske bidragene i den forstand at mye av empirien er hentet fra den nordligste landsdelen.

Vi håper at denne boka kan gi leseren økt innsikt i prosesser i vårt samfunn og en opplevelse av at begrepene om fellesskap, robuste fellesskap og sosial integrasjon bidrar til denne innsikten. Vi håper også at boka kan være med på å sette i gang *nye* refleksjoner og skape *nye* spørsmål og *mer* nysgjerrighet hos leseren, og at vi med denne boka også bidrar til å sette i gang samtaler om fellesskap i den norske modellen.

Boka er resultat av en felles visjon og felles innsats fra alle bidragsyterne. Vi har alle lest og kommentert hverandres arbeider, og for oss som redaktører har det handlet mest om å fasilitere for arbeidet. Tusen takk til hele gjengen for engasjement, tålmodighet og gode samtaler og diskusjoner i et inkluderende og romslig fagmiljø. Vi konkluderer med at prosessen har skapt et mer robust fellesskap blant Tromsø-sosiologene. Takk også til Fagbokforlaget for veldig god støtte hele veien. Per Robstad viste tidlig interesse for prosjektet og bidro blant mye annet med nyttig voksenopplæring om antologier og formidling på et av våre bokseminarer, mens Balder Holm har lost oss gjennom en til dels ruskete innspurt, som også trakk ut i tid, med meget stø hånd. Takk til dere begge. Takk også til Institutt for samfunnsvitenskap ved UiT – Norges arktiske universitet for støtte til et todagers fagseminar på Sommarøy, hvor bokprosjektet ble unnfanget og de første skissene til kapitler ble presentert og kommentert. Og takk til Fagbokforlagets to fagkonsulenter for (ofte kritiske) vurderinger, innspill og kommentarer.

Tromsø, februar 2024

Gunnar C. Aakvaag og Unn-Doris K. Bæck

Innhold

1		
Å studere det norske samfunnet som robust fellesskap		9
<i>Gunnar C. Aakvaag og Unn-Doris K. Bæck</i>		
2		
Fellesskap på norsk: Frihetens demokratisering og den norske modellen		33
<i>Gunnar C. Aakvaag</i>		
3		
Den norske modellen for fellesskap: Betydningen av teori og begreper		65
<i>Roar Hagen</i>		
4		
Fellesskap og klassebevissthet i det meritokratiske klassesamfunnet – en klasseanalyse		99
<i>Erling F. Solheim</i>		
5		
Utdanning som fellesskapsskapende prosjekt		139
<i>Unn-Doris K. Bæck</i>		
6		
Digitalisering og fellesskap i helsefeltet		157
<i>Truls Tunby Kristiansen, Marianne V. Trondsen og Kari Dyb</i>		
7		
Geografisk rettferdighet for norske kommuner: Sosial ulikhet i det norske fellesskapet		175
<i>Daniel Rød og Ulrik Falck</i>		

8

Folkebiblioteket og bærekraftig utvikling: En institusjonsanalyse
av fellesskapsarbeid i en nybrottsid 201

Espen Eigil Barratt-Due Solum

9

Frivillig arbeid i et samfunn i endring 223

Sissel H. Eriksen

10

Moderne liv og fellesskap i en nordnorsk fiskerikommune:
Hvordan er det å leve og bo i en kommune med nedgang i folketallet? 249

Jorid Anderssen og Trude Gjernes

11

Føles som hjemme: Menigheten som familie 271

Ida Elise Magnussen

12

Epilog 295

Roar Hagen

Sammendrag 313

Forfatterpresentasjon 325

Aakvaag, G. C. & Bæck, U.-D. K. (2024). Å studere det norske samfunnet som robust fellesskap. I G. C. Aakvaag & U.-D. K. Bæck (Red.), *Robuste fellesskap* (s. 9–31). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa240201>

Kapittel 1

Å studere det norske samfunnet som robust fellesskap

Gunnar C. Aakvaag og Unn-Doris K. Bæck

Denne boken er skrevet av et sosiologisk forskningsmiljø forankret ved UIT – Norges arktiske universitet. For et par år siden ble vi underlagt et mildt administrativt press om å danne en forskningsgruppe. Vi begynte da å diskutere hva vi kunne enes om som tema. Det var ikke lett. På samme måte som sosiologien både internasjonalt og i Norge er splittet opp i en rekke «bindestreksdisipliner» (familie-sosiologi, avviks-sosiologi, organisasjons-sosiologi, medisinsk-sosiologi, utdannings-sosiologi osv.), er også vi sosiologene ved UiT opptatt av mange forskjellige temaer som tilsynelatende ikke overlapper. Antropolog Tian Sørhaugs gamle beskrivelse av sosiologimiljøet ved UiO som en smultring passer tilsynelatende godt også på oss: Det er et hull i midten der det skulle vært en tematisk, metodisk og teoretisk kjerne. Eller er det det? Etter flere runder med diskusjoner om forskningen vår, der det rett nok ble tydelig at vi ofte har et ulikt teoretisk, metodisk og empirisk utgangspunkt, ble det samtidig klart at noe var felles, enten det handlet om helse i Nord-Norge, kollektiv rasjonalitet, geografiske forskjeller i utdanningssystemet, frivillig arbeid eller samtididiagnostiske analyser av Den norske modellen. Og dette noe er *fellesskap*. I vår forskning ligger det en idé om samfunnet som et mangfoldig fellesskap av sosiale grupper i mange former og med mange konflikter, utfordringer og problemer. Så fellesskap var et sted å begynne. Det skader heller ikke at fellesskap er et av sosiologiens mest klassiske temaer (mer snart) samt meget dagsaktuelt i en tid hvor «mer fellesskap» for mange synes å være løsningen på de fleste problemer.

Samtidig er fellesskap et svært vidt tema. For å være til nytte som innramming av en forskningsgruppe, måtte det innsnevres og konkretiseres. Et første steg i den retning var å knytte det til det empiriske forskningsobjektet vi alle i størst grad forholdt oss til, nemlig *det norske samfunnet*. Selv om flere Tromsø-sosiologer har studert andre samfunn, er det norske lokalsamfunn, norske helsetilbud, norske utdanningsforskjeller, norske frivillige organisasjoner, norsk kollektiv handling og den norske samfunnsmodellen vi i all hovedsak er opptatt av i vår forskning. Så fellesskap på norsk var et videre steg i retning av å konkretisere hva vi kunne legge til grunn som tema for forskningsgruppen vår.

Allikevel er fellesskap i Norge stadig et vidt tema både når det gjelder hva man skal forske på og hvilket perspektiv man anlegger. For å avgrense oss enda mer måtte vi diskutere hva slags perspektiv vi skulle anlegge på det norske fellesskapet. Og her kommer det litt forslitte begrepet *robust* inn. Vi

skal introdusere vår tilnærming til dette via en liten omvei om det norske samfunnet og ett av dets særtrekk. En måte å beskrive det norske samfunnet på, er som et forsøk på å kombinere kollektivism (sosialisme) og individualisme (liberalisme) (Livingstone, 2021). For å begynne med kollektivismen så er idealet i det norske samfunnet at vi løfter i flokk, tar vare på hverandre, stiller opp for gruppen vi tilhører, og passer på at ingen faller utenfor. Kort sagt, det norske samfunnet skal være et fellesskap der vi opplever å være del av et «oss» som vi stiller opp for og som stiller opp for oss. Samtidig, og det bringer oss til individualismen, skal det norske fellesskapet ikke holde individet nede, men frigjøre det. Når Aksel Sandemoses jantelov har så negative konnotasjoner i Norge, er det nettopp fordi den beskriver et samfunn som umyndiggjør individet gjennom tett sosial kontroll. Det norske samfunnet skal ikke være et gjerde som hindrer vår bevegelse, men i stedet et «dansegulv» (for å sitere svenskenes statsminister Tage Erlander) som gjør det mulig for individet å leve det livet det vil. Det norske samfunnets ideal er å frigjøre individer gjennom å bygge fellesskap som gir dem sosiale ressurser til å gjøre ting og leve liv de ellers ikke ville kunne gjort. Å kombinere kollektivism og individualisme, sosialisme og liberalisme, fellesskap og frihet på denne måten, er ingen enkel oppgave. Ikke bare krever det omfattende materiell velferd, det krever også gode institusjonelle ordninger og kollektiv handling som kan forene det som ofte trekker i hver sin retning: individets frihet og samfunnets krav til orden, konformitet og stabilitet. Og her kommer *robusthet* inn. Vår forskergruppe er særlig opptatt av å undersøke hva som både *styrker og svekker* det norske fellesskapets robusthet i betydningen evne til å kombinere frihet og fellesskap gjennom ulike institusjonelle ordninger og former for kollektiv handling.

Hvor godt har det norske samfunnet lyktes med å kombinere fellesskap og frihet? Hvor robust er det? Hvis vi sammenligner Norge med andre land på empiriske indikatorer for objektiv velferd og subjektiv livskvalitet, gjør Norge det godt (se Barstad, 2014, for en oversikt). Det finnes også empirisk forskning som tyder på at sentrale trekk i samfunnsutviklingen i all hovedsak svarer til norske samfunnsmedlemmers verdier (se Barstad & Hellevik, 2004). Dette kan tyde på at norske samfunnsmedlemmer løser problemer og takler utfordringer gjennom kollektiv handling og institusjonelle ordninger på måter som gir relativt gode resultater når det gjelder å forene frihet og fellesskap. Så langt ser det norske samfunnet rimelig robust ut. Samtidig er det nok av konflikter og problemer i et norsk samfunn som for tiden er satt under press av økende sosial ulikhet,

miljøproblemer, migrasjon, eldrebølge, det grønne skiftet i økonomien og en mye mer usikker sikkerhetspolitisk situasjon, for bare å nevne noe. Så når vår forskningsgruppe er opptatt av det norske fellesskapets robusthet, innebærer det at vi interesserer oss både for hva som *styrker* og *svekker* det norske fellesskapets overlevelseskraft. Å utforske slike spørsmål, på ulike nivåer, og med ulike metodiske og teoretiske hjelpemidler, er rammen om vår forskningsgruppe – som derfor har fått navnet Robust(e) fellesskap. Det er også utgangspunktet for denne boken, som av samme grunn har fått tittelen *Robuste fellesskap*.

I resten av innledningen skal vi utdype rammeverket for antologien. Først skal vi ta for oss begrepet fellesskap og hvorfor det er så viktig i sosiologiske analyser av samfunnet. Deretter beskriver vi hva vi mener med robusthet og begrunner hvorfor dette er et fruktbart sosiologisk perspektiv. Så følger en kort presentasjon av det norske samfunnet boken tar for seg. I den anledning tar vi også kort for oss de to teoretiske tilnærmingene denne boken er skrevet i den produktive spenningen mellom: funksjon og konflikt. Vi avslutter innledningen med å gi en kort presentasjon av bokens siktemål og de enkelte kapitlene. Vi håper og tror valget om å studere det norske samfunnet som robust(e) fellesskap ikke bare binder bidragene i boken tematisk sammen, men også, og ikke minst, gir ny teoretisk og empirisk sosiologisk kunnskap om det norske samfunnet.

Fellesskap

Hva holder samfunnet sammen? Dette er trolig sosiologiens aller mest grunnleggende spørsmål. I sitt svært innflytelsesrike forsøk på å etablere sosiologien som en vitenskapelig disiplin ved inngangen til etterkrigstiden, peker Talcott Parsons (1968) i boken *The Structure of Social Action* ut nettopp «the problem of order», som han med utgangspunkt i Thomas Hobbes kaller det, som fagets store intellektuelle utfordring. Hvorfor er det så mye harmoni, samarbeid, stabilitet og forutsigbarhet i samfunnet, og ikke bare «naturtilstandens» kaos og konflikt? Hva er limet som holder det hele sammen?

Opp gjennom sosiologien og samfunnsvitenskapens historie er det gitt en rekke forskjellige svar på dette spørsmålet. To skiller seg ut. Det første er det

vi gjerne finner hos samfunnsøkonomene, nemlig *markedet*. Når mennesker med ulike evner, interesser og ressurser får bytte fritt med hverandre, vil sosial orden oppstå spontant. Det vil nemlig være i folks interesser å samarbeide fordi alle har noe å tjene på det. Hvis jeg baker brød og du dyrker epler, og vi begge ønsker variasjon i kostholdet, vil det være i vår felles interesse å bytte brød mot epler. Alt vi trenger, er et medium som måler og oppmagasinerer økonomisk verdi, nemlig penger, og så vil egeninteressen gjøre resten: motivere til samarbeid. Den sosiale orden og det fellesskapet markedet slik skaper, har en rekke positive egenskaper. Det er fritt: Ingen tvinges til å foreta bytter som ikke er i deres interesse. Det er effektivt: Jo flere og bedre goder man produserer, desto sterkere står man i markeds konkurransen. Og det er solidarisk: Man lykkes bare i markeds konkurransen ved å produsere noe andre har bruk for; markedet omdanner privat egoisme til kollektive goder – *private vices, public benefits*.

Det andre svaret på hva som holder samfunnet sammen, og som vi gjerne finner hos statsviterne og juristene, er *staten*. Staten lager lover og regler for alle som befinner seg på dens område, og takket være sitt monopol på legitim voldsutøvelse kan den tvinge folk til å etterleve dem. Her er det ikke lenger penger, men (tvangs)makt som binder mennesker sammen. Og det er ikke lenger ønsket om å oppnå goder, men å unngå straff som motiverer mennesker til samarbeid og lovlighet. Der markedet tilbyr en desentralisert løsning der sosial orden skapes spontant nedenfra, tilbyr staten med sin tvangsmakt i stedet en sentralisert løsning på ordensproblemet ovenfra. For å skape sosial orden bygger nemlig staten opp et stort byråkratisk-administrativt apparat for å utøve sin tvangsmakt. Den sosiale orden staten skaper, er av den grunn ikke like fri, effektiv og solidarisk som markedets. Til gjengjeld skaper staten trygghet. Når markedets usynlige hånd erstattes av statens synlige hånd, erstattes markedets anarki med statens forutsigbarhet og planmessige kontroll. Staten passer på sine borgere.

Ingen sosiolog vil benekte at marked og stat er viktige institusjoner som gjennom penger og makt bidrar til å skape sosial orden i moderne samfunn. De fleste sosiologer vil imidlertid hevde at marked og stat ikke er nok. Et samfunn med isolerte individer som samhandler (bytter) med hverandre på markedet bare hvis og når egeninteressen forteller dem at de har noe å tjene på det, og som holdes under oppsyn av en byråkratisk stat ved hjelp av et omfattende tvangsapparat, ville være en «sosiologisk uhyrlighet», som en

av sosiologiens klassikere, Émile Durkheim (1984, liv) uttrykker det. Ikke bare ville et slikt samfunn være lite trivelig å leve i. Det ville heller ikke klare å skape det nødvendige samholdet og samarbeidet som skal til for å etablere sosial orden. Bytter på markedet krever nemlig at det allerede er etablert det Durkheim (ibid., s. 155) kaller en «ikke-kontraktuell» solidaritet i form av et sett med kulturelle og sosiale normer som gjør det mulig å gjennomføre bytter *in the first place*. For hvordan skal to individer for eksempel bytte brød mot epler hvis de ikke kan støtte seg på et allerede etablert felles kulturelt system for å klassifisere tid (når de skal møtes for å bytte), rom (hvor de skal møtes) og økonomisk verdi (hva bytteforholdet mellom brød og epler skal være)? Og hvordan skal de kunne stole på hverandre (at brødet ikke er tørt og gammelt og eplene uspiselige) hvis ikke det finnes et sett med sosiale normer som alle er forpliktet på både fordi de har internalisert dem (i form av en indre moralsk samvittighetsinstans) og fordi de sanksjoneres av andre (ytre sosial kontroll)? Svaret er at uten allerede foreliggende tillit og kjøreregler, som markedet selv ikke kan skape, er det ikke mulig å inngå bytter. Fellesskap er en sosial mulighetsbetingelse for markedet. Når det gjelder staten, er den på samme måte avhengig av det en annen av sosiologiens klassikere, Max Weber (1971, s. 87–88), kaller «legitimitet» for effektivt å regulere samfunnet. For hvis ikke individene som er underkastet statens makt, finner dens lover og regler akseptable, vil de finne tusen og én måter å lure seg unna den eller til og med gjøre opprør på. Også legitimitet krever at det finnes en forståelig enighet i samfunnet om hva som er samfunnets verdier og idealer, som staten så bruker til å rettferdiggjøre sin maktbruk. I førmoderne og moderne teokratier hviler for eksempel herskerens legitimitet på at han er utvalgt av Gud, mens moderne demokratiske rettsstater legitimerer seg gjennom å være tuftet på en kombinasjon av folkestyre og individuelle rettigheter.

Så selv om stat og marked er viktige, er de ikke nok. Det må finnes «noe mer» som holder samfunnet sammen. Men hva er dette «noe mer»? Her kommer for sosiologene *fellesskap* inn. Begrepet er mer åpent og ubestemt enn begrepene om marked og stat, men det peker mot at det finnes noen sosiale bånd mellom mennesker som ikke primært er basert på penger og makt, som markedet og staten, men en sterkere og mer opprinnelig form for samhørighet, som også markedet og staten er avhengig av. Det er dette fellesskapet som er det aller mest grunnleggende limet i samfunnet og som i siste instans holder samfunnet sammen og skaper sosial orden. Omtrent

alle klassiske og postklassiske sosiologer har vært opptatt av dette, selv om de har gitt fenomenet litt forskjellige navn, som solidaritet (Émile Durkheim), Gemeinschaft (Ferdinand Tönnies), legitimitet (Max Weber), klassebevissthet (Karl Marx), sosiabilitet (Georg Simmel), den generaliserte andre (George H. Mead), primærrelasjoner (Charles H. Cooley), the societal community (Talcott Parsons), livsverden (Jürgen Habermas), tribalisme (Michael Maffesoli), interaksjonsritualer (Randal Collins), sosial kapital (Robert D. Putnam) og den sivile sfæren (Jeffrey Alexander). På andre- og tredjedesimalen er det klare forskjeller hva gjelder disse og andre sosiologers forsøk på å begrepsliggjøre hva som kjennetegner sosiale relasjoner basert på fellesskap. Men viktigere er to helt sentrale antagelser som de deler, og som på mange måter kan sies å være sosiologiens fundament og grunnlaget for å skille faget fra samfunnsøkonomi og statsvitenskap. For det første peker ovennevnte begreper ut et sett av *sosiale relasjoner* mellom mennesker som ikke er basert på penger og (administrativ) makt, marked og byråkratisk stat, men fellesskap. Og selv om fellesskapsbegrepet defineres noe ulikt av sosiologer, er det noen elementer som går igjen: opplevelsen av å være et «vi»; vilje til i hvert fall av og til å ofre egeninteressen for fellesskapets beste; å dele noen felles forpliktende idealer, regler og verdensbilder; sterke kollektive følelser av både positiv (som stolthet, glede, livskraft, tilhørighet) og negativ (som skam, skyld, sinne, indignasjon, ressentiment) karakter; og evnen til å samarbeide om å løse problemer som ikke kan løses av den enkelte, inkludert ikke minst å produsere såkalte kollektive goder som krever samarbeid og kan nytes av alle. Dette er viktige egenskaper som alle de ovennevnte sosiologene trekker frem for å beskrive fellesskap og hvordan det skiller seg fra marked og stat. Den andre antagelsen er at det er slike relasjoner som er *limet* som holder samfunnet sammen. Uten et omfattende nettverk av sosiale relasjoner basert på fellesskap, ville ikke samfunnets medlemmer opplevd samhörighet, hatt felles spilleregler og vært motivert til å etterfølge disse. Ja, også stat og marked er som vi har sett avhengig av dette fellesskapet fordi det er fellesskapets verdier og symboler som er kilden til statens legitimitet, mens fellesskapets tillit og regler gjør det mulig å få bytter og markeder til å fungere.

I samfunnsvitenskapen generelt og sosiologien spesielt er det en omfattende debatt om hva fellesskap er og hvordan fellesskap samspiller med stat og marked i å skape sosial orden og holde samfunnet sammen (se for eksempel Hagen, 2006; Nisbet, 1993; Parsons, 1968; Tjora, 2018; Østerberg, 1988).

I forskningsgruppen og denne boken knytter vi an til denne debatten. Og vi gjør det med utgangspunkt i et bestemt samfunn, nemlig dagens norske. I Norge er selvfølgelig en kapitalistisk markedsøkonomi og et statlig-byråkratisk styringsapparat helt grunnleggende ordensskapende bestanddeler. Flere av kapitlene i denne boken tar da også opp økonomiske og politiske forhold i det norske samfunnet. Men det er ikke alt det norske samfunnet består av. Siden vi som har skrevet denne boken er sosiologer, er vi opptatt av at det finnes «noe mer» som er en helt avgjørende del av det norske samfunnet, og som også bidrar til å forme det og holde det sammen, nemlig fellesskap. Og det er dette «noe mer» vi ønsker å utforske i denne boken. Temaet for boken er derfor *fellesskap på norsk*. Vi stiller spørsmål som: Hva slags fellesskap er det norske samfunnet? Er hele samfunnet et fellesskap? Hvilke mindre fellesskap er det bygget opp av? Hva undergraver fellesskap? Hva styrker fellesskap? Hvilke konflikter finnes i og mellom fellesskap? Vi har ikke som ambisjon å gi et uttømmende og endelig svar på slike spørsmål. Det blir for krevende. Men vi håper å bidra til å gi mer kunnskap om dem gjennom å gjøre empiriske og teoretiske sosiologiske analyser av hvordan vi «gjør» fellesskap på ulike nivåer og ulike arenaer i det norske samfunnet.

Denne bokens siktemål kan dermed formuleres som å gi en sosiologisk analyse av det norske fellesskapet og hva som gjør det robust. I den sammenhengen vil vi få understreke at vi bruker substantivet «fellesskap» både i entall og flertall. Boken legger en forståelse av det norske fellesskapet som bestående av mange mindre fellesskap på ulike nivåer til grunn. Det norske samfunnsfellesskapet utgjør en form for kinesisk eske: Samfunnet er et helhetlig (nasjonalt) fellesskap som består av mindre fellesskap knyttet til sentrale basisinstitusjoner (som utdanning, politikk osv.), som igjen består av mindre fellesskap (som grupper og nettverk, bygder og nabolag) og så videre. Bokens mål er å bidra til å analysere fellesskap på norsk både teoretisk og empirisk langs alle disse dimensjonene.

Robust(e) fellesskap

Dermed er vi kommet til det andre nøkkelbegrepet i denne antologien, nemlig adjektivet «robust». Hva vil det si å være robust? Enkelt sagt handler robusthet

om hvor *motstandsdyktig* og *livskraftig* et fellesskap er. Når man er opptatt av robusthet, stiller man spørsmål som: Hvordan møter fellesskapet utfordringer? Hvilke ressurser har det å trekke på når det gjør det? Hvor godt klarer det å handle kollektivt for å nå sine mål? Klarer det å forandre seg for å tilpasse seg endringer i omgivelsene? Når vi er så opptatt av robusthet, skyldes det dels et ønske om å ha et felles analytisk perspektiv for forskningsgruppen og boken. Men det skyldes også et ønske om aktualitet. Fellesskap står for tiden meget sentralt i samfunnsdebatten ikke bare som noe som er truet av store utfordringer som tester dets robusthet, som økende sosial ulikhet, miljøproblemer, eldrebølge, migrasjon og utenrikspolitiske trusler, men også som det som skal løse problemene: «Dette må fellesskapet ta seg av.» Derfor er det viktig å studere det norske fellesskapets robusthet på ulike nivåer, for den kommer til å bli testet i årene som kommer. Og da trenger vi relevant sosiologisk kunnskap.

Men hva vil det mer konkret si at samfunnet er robust? Ordet robust brukes mye i dagligtalen; ja, kanskje så ofte og i så mange sammenhenger at det er blitt både vagt, utvannet og noe av en klisjé. Ordvalgfunksjonen i Word ber oss for eksempel «vurdere å bruke et mindre forslitt uttrykk». Det har derimot ikke blitt et etablert vitenskapelig begrep. Vi har derfor i denne boken valgt å gå til det som er et vitenskapelig begrep, nemlig det engelske uttrykket «resilience». Helt allment refererer robusthet (som altså er vår norske oversettelse av det engelske resilience) til et systems evne til å overleve og «hente seg inn» («bounce back») i møte med utfordringer, kriser, stress, press og sjokk (i det følgende baserer vi oss på den historisk-genealogiske analysen av ordet i Bourbeau, 2018). Etymologisk stammer begrepet fra det latinske verbet «resilire», som betyr å «hoppe tilbake». I et genealogisk perspektiv har begrepet lange røtter og går i hvert fall tilbake til 1600-tallet, hvor det ble brukt i mange politiske, religiøse, intellektuelle og hverdagslige sammenhenger (litt som i dag). Først i annen halvdel av det 20. århundret ble det et vitenskapelig begrep, og da et som refererer til psykologiske, sosiale og økologiske systemers evne til å «slå tilbake» og opprettholde seg selv i møte med press fra omverdenen. Sitt virkelig store vitenskapelige gjennombrudd fikk begrepet via økologien på 1970-tallet, da biologen C.S. Holling i 1973 skrev artikkelen «Resilience and stability in ecological systems». Holling (1973, s. 14, vår oversettelse) definerer robusthet som «overlevelsessevnen til systemer og deres evne til å absorbere endring og forstyrrelser og fortsatt opprettholde det samme forholdet mellom populasjoner og tilstandsvariabler». Robusthet handler altså om et økologisk systems (som en skog eller et vann) evne til over

tid å opprettholde sin struktur (bestemte relasjoner mellom biologiske arter) og funksjoner (som å sikre næring til artene) i møte med det han kaller en «vilkårlig verden» («random world») som påfører systemet en rekke uforutsigbare sjokk og kriser (som klimaendringer). Fra økologien ble begrepet robusthet så tatt opp i en rekke andre fag, inkludert samfunnsfag som psykologi, kriminologi og internasjonal politikk. Som et resultat av dette har det blitt utviklet et begrep om *sosial robusthet* («social resilience») som vi her vil knytte an til.

Helt allment kan *sosial* robusthet med samfunnsgeografen Neil W. Adger (2000, s. 360, vår oversettelse) beskrives som «sosiale fellesskaps evne til å stå imot eksterne sjokk som truer deres infrastruktur». De sosiale fellesskapene kan være grupper, nettverk, organisasjoner, institusjoner og hele samfunn, og problemene det er snakk om, kan være både sosiale og økologiske. For å tydeliggjøre hva det vil si å kunne «stå imot» sjokk, utfordringer, stress og kriser, og altså være sosialt robust, kan vi følge to andre samfunnsgeografer, Markus Keck og Patrick Sakdapolarak (2013), som i et forsøk på å sammenfatte de mange definisjonene som finnes av sosial robusthet, hevder at et sosialt fellesskap er robust i den grad det besitter tre «kapasiteter», som de kaller det: Den første er *håndteringskapasitet* («coping capacities»), som svarer til evnen et sosialt fellesskap har til å *gjenopprette* sin måte å fungere på etter et sjokk som allerede har inntruffet. Et makroeksempel kan være hvordan det norske samfunnet gjenopprettet institusjoner som storting, regjering, skoler, universiteter og forsvaret i de første etterkrigsårene. Den andre er *tilpasningskapasitet* («adaptive capacities»), som svarer til hvordan et fellesskap *lærer* av fortiden og iverksetter reformer og tiltak for å unngå nye kriser i fremtiden. I Norges tilfelle kan det å melde seg inn i NATO for å beskytte sin territorielle integritet – «aldri mer 9. april!» – være et eksempel. Og den tredje og siste er *endringskapasitet* («transformative capacities»), som svarer til et sosialt fellesskaps evne til å la individer og grupper få delta i *kollektive beslutningsprosesser* om hva slags type samfunn de skal leve i, altså hvilke kulturelle idealer de skal styre etter og hvordan de skal implementeres gjennom ulike institusjonelle endringer, noe som angår den mer grunnleggende identiteten til et fellesskap og kan innebære til dels store og «revolusjonære» endringer i samfunnet. Et eksempel kan være å bygge en ny «sosialdemokratisk orden» (Furre, 2000) basert på kombinasjonen av velferdsstat og regulert industrikapitalisme i Norge i etterkrigstiden. Ofte vil disse tre dimensjonene ved robusthet følge hverandre kronologisk, som når man etter en krise i for

eksempel arbeidslivet (la oss si en storstreik eller lockout) først 1) gjenoppretter en institusjon med sine regler og handlemåter (setter i gang produksjonen igjen i henhold til de tekniske og sosiale regler som gjelder for bruken av samfunnets produktivkrefter), deretter 2) iverksetter tiltak for å motvirke at det samme skal skje igjen (etablerer råd og konsultasjonsordninger mellom partene i arbeidslivet), og til sist 3) også benytter anledningen til å ha en mer grunnleggende diskusjon om hva slags samfunn man ønsker å ha (en regulert markedsøkonomi med trepartssamarbeid som tredje vei mellom kapitalisme og sosialisme). Men de trenger ikke gjøre det. Her er de primært tenkt som tre analytiske dimensjoner som skal fange inn hva sosial robusthet innebærer.

Hvordan *måler* man så sosial robusthet empirisk? Det finnes forsøk på å utvikle empiriske indikatorer. Sosiologene Ladina Rageth, Katherine M. Caves og Ursula Renold (2021) operasjonaliserer for eksempel det de kaller «institusjonell robusthet» («institutional robustness») gjennom: 1) *graden* av institusjonalisering (i hvor stor grad sosial handling er standardisert og rutinisert), 2) institusjonens *omfang* (hvor mange individer og grupper som omfattes av den og i hvor stor grad de påvirkes), og det de kaller 3) institusjonens *kvalitet* (hvor vellykket den er i å definere og ivareta en eller flere *funksjoner* for fellesskapet, i hvor stor grad den har utviklet en *struktur* med klart definerte roller og relasjoner mellom rolleinnhavere, i hvor stor grad den har utviklet *kultur* i form av kollektivt delte symboler, verdier, verdensbilder og klassifiseringsskjemaer, og i hvor stor den *sanksjonerer* avvik). Slike forsøk er imidlertid sjeldne, noe som tyder på at å måle sosial robusthet er krevende. Ja, forfatterne av nevnte studie konkluderer selv med at på «dette stadiet» i forskningen har vi «ikke tilstrekkelig gode grunner» til å gi allmenne empiriske operasjonaliseringer av sosial robusthet. I stedet «bør hver forsker gi klare definisjoner på hva de oppfatter som robust innenfor hver dimensjon når de anvender dette rammeverket på et spesifikt institusjonelt felt» (ibid., s. 530). Vår bok er preget av denne tilbakeholdenheten. Vi nøyer oss i innledningen med å angi et relativt løst rammeverk for sosial robusthet som så tillempes mer eller (i de fleste kapitlene) mindre eksplisitt på de temaene og sosiale arenaene som de enkelte kapitlene tar for seg.

Men er sosial robusthet egentlig et egnet begrep og rammeverk for sosiologiske analyser? Flere har argumentert for at siden robusthet er et begrep som er hentet fra økologien (det biologiske studiet av naturen), så egner det seg ikke for sosiologer (og andre samfunnsforskere). Vanlige innvendinger handler om

at robusthet impliserer et syn på samfunnet som et «holistisk» selvregulerende system som ikke tar høyde for at sosiale til forskjell fra biologiske systemer består av aktive mennesker som handler på meningsfulle og målrettede måter, at fokuset på det sosiale systemet som en velintegreert helhet overser konflikter, ulikhet og makt i samfunnet, og at fokuset på «overlevelse» underspiller sosial endring (se Olsson et al., 2015, for en oversikt over og utdyping av slike argumenter). I sum kombinerer slike innvendinger gjerne motstand mot naturvitenskapelig fagimperialisme, motvilje mot samfunnsvitenskapelig funksjonalisme samt en idé om at søkelyset på styring, effektivitet og overlevelse målbærer og legitimerer en nyliberal ideologi og nyliberale politiske reformer. Det er mulig disse innvendingene treffer andres bruk av begrepet sosial robusthet, men de rammer i liten grad analysene i denne boken. Alle kapitlene er basert på den antagelsen at samfunnet består av aktive, meningssøkende og målrettede mennesker som samhandler både individuelt og kollektivt, at det finnes nok av konflikter, ulikhet og makt i det norske samfunnet, og at det norske samfunnet har endret seg mye siden for eksempel 1814 eller 1945 eller 1989. Ingen av bidragsyterne ønsker at sosiologien skal bli et underbruk av naturvitenskapen. Majoriteten av bidragsyterne står ikke i den funksjonalistiske tradisjonen (selv om et par, tre er inspirert av moderate former for systemteori og funksjonsanalyse), og vi er ikke ute i et bestemt politisk prosjekt – det være seg å styrke eller svekke nyliberalismen. Dette fremgår klart av kapitlene i boken, og det følger av den løse og ikke-programmatiske måten vi bruker robusthet på som et rammeverk for analysene som følger, nemlig (for å gjenta det) som samfunnets motstandskraft i møte med trusler, kriser og utfordringer, en evne som særlig er knyttet til tre former for kapasiteter som samfunn og sosiale systemer kan ha i større eller mindre grad: evnen til fortløpende å håndtere kriser og utfordringer i *nåtiden* («bounce back»), evnen til å lære av *fortiden*, og evnen til å forandre seg i *fremtiden* gjennom kollektive beslutningsprosesser.

Det norske samfunnet

Etter disse teoretisk-begrepslige avklaringene av fellesskap og robusthet, bokens to nøkkelbegreper, vil vi si litt om det norske fellesskapet hvis robust-

het vi er opptatt av. Et spørsmål som raskt melder seg når det er snakk om robusthet, er hvilket samfunns robusthet er det vi snakker om? I denne boken praktiserer vi en moderat form for «metodologisk nasjonalisme». Vi tar utgangspunkt i at det finnes et relativt selvstendig norsk samfunn som skiller seg fra andre samfunn gjennom geografiske (territorielle), kulturelle (nasjonal identitet), politiske (kollektivt selvstyre) og sosiale (samhandlingsfrekvens) grenser (se Aakvaag, 2012, for en utdyping). Det betyr ikke at vi overser at de fleste fellesskap i Norge er mindre enn det nasjonale. I denne boken kommer det siste til uttrykk ved at selv om de tre første kapitlene adresserer hele det norske samfunnsfellesskapet, analyserer de fleste av kapitlene fellesskap på nivået under det nasjonale, som basisinstitusjoner, lokalsamfunn, religiøse menigheter, folkebibliotek og frivillig arbeid. Noen av fellesskapene er også trans- eller postnasjonale ved at de forener mennesker på tvers av nasjonalstatens territorielle grenser, som religiøse fellesskap med medlemmer som har immigrert til Norge. Moderat metodologisk nasjonalisme betyr kun at både lokale og transnasjonale fellesskap befinner seg innenfor rammen av det norske samfunnet og nasjonale fellesskapet, som de må forholde seg til om de vil eller ikke. Det gir derfor sosiologisk mening å snakke om fellesskap på norsk, så lenge vi har klart for oss at det finnes et mangfold av ulike norske fellesskap på ulike nivåer og arenaer. Når bokens tema er fellesskap på norsk, skal substantivet «fellesskap» altså, som vi skrev i starten av denne innledningen, leses både i entall (som det nasjonale fellesskapet) og flertall (mangfoldet av lokale og transnasjonale fellesskap som det norske samfunnet består av). Når det er snakk om bidrag til å gjøre fellesskapet robust, vil det tilsvarende si at vi er opptatt av hva som styrker og svekker robustheten både til hele det norske samfunnet og de mindre fellesskapene det består av.

Funksjon og konflikt

Hva kjennetegner så dette norske samfunnet mer konkret? Er det for eksempel et klassesamfunn, et postindustrielt samfunn, et individualisert samfunn, en sosialdemokratisk orden, et patriarkat, et informasjonssamfunn, et arbeidsdelt samfunn, et postmoderne samfunn, et risikosamfunn eller

et nyliberalistisk samfunn? Slike merkelapper kan alle ha noe for seg i den forstand at de løfter frem ulike aspekter ved dagens Norge. I denne boken skal vi imidlertid starte et litt annet sted og beskrive det norske samfunnet som preget av en kombinasjon av horisontal og vertikal differensiering, noe som igjen springer ut av at vi plasserer våre sosiologiske analyser i det produktive spenningsfeltet mellom funksjon og konflikt (se Hagens kapittel 2 for mer om skillet funksjon/konflikt). La oss først si litt om dette skillet, før vi vender tilbake til den overordnede beskrivelsen av det norske samfunnet som skal fungere som en innrammende kontekst for resten av kapitlene i boken.

Når vi er opptatt av det norske samfunnsfellesskapets robusthet, ligger det i det at vi er opptatt av *funksjonsanalyse*: hvordan ulike institusjoner, organisasjoner, lokalsamfunn, grupper og sosiale nettverk bidrar til det norske samfunnets evne til å være stabilt og velfungerende i møte med både interne (egenproduserte) og eksterne utfordringer. Det er dette man «ser» når man som sosiolog legger funksjonsbegrepet til grunn og forsøker å avdekke sosiale mekanismer som bidrar til stabilitet, integrasjon og levedyktighet. Samtidig er vi også opptatt av hva som svekker robustheten til det norske samfunnet, som sosial ulikhet og de former for dominans og motsetninger som oppstår som en følge av dem. Det er dette man «ser» når man legger begrepet *konflikt* til grunn for analyser av samfunnet, noe norske sosiologer regelmessig har gjort siden gullalderssosiologiens «problemorienterte empirisme» (Aubert, 1969). Allikevel er det viktig å ikke overdrive forskjellen mellom perspektivene. Også funksjonsanalysen må forholde seg til de konflikter som faktisk finnes i samfunnet, noe de gjør gjennom for eksempel Robert K. Mertons (1967) begrep om dysfunksjoner eller hvordan konflikter har som funksjon å skape for eksempel integrasjon, solidaritet, kreativitet og endring i samfunnet (Coser, 1956). Samtidig må konfliktanalyser ta inn over seg og gi en forklaring på den grad av integrasjon, samarbeid og stabilitet som tross alt finnes i samfunnet, noe de for eksempel gjør gjennom begreper som ideologi (Marx), legitimitet (Weber) og symbolsk makt (Bourdieu). Allikevel er det en forskjell mellom de to perspektivene når det gjelder hvilke *fenomener* man er opptatt av å undersøke i samfunnet, hvilke *perspektiver* man anlegger på dem, og hvilke typer *teoretiske redskaper* man utvikler eller trekker på for å gjennomføre analysene. Litt forenklet er funksjonsbegrepet mer «positivt» og «konstruktivt» og opptatt av hva som får et samfunn til å fungere, mens konfliktbegrepet er mer «negativt» og «kritisk» og opptatt av det som skaper spenninger i og

undergraver samfunnet (se Aakvaag, 2018, for en utdyping). Analysene av fellesskap i denne boken er inspirert av begge disse tilnærmingene. For det første er vi allment opptatt av både hva som styrker og svekker fellesskap i det norske samfunnet; kapitlene i boken tar for seg både funksjoner og konflikter. For det andre legger boken til grunn en modell av det norske samfunnet som baserer seg på en kombinasjon av funksjon og konflikt. Dermed er vi tilbake til den overordnede beskrivelsen av det norske samfunnet, som vi nå skal se litt nærmere på fordi den rammer inn kapitlene i boken.

Fra den funksjonalistiske tradisjonen, det som også kalles Durkheim-tradisjonen (se Collins, 1994), henter vi ideen om at det norske samfunnet er *funksjonelt differensiert*. Det vil si at det er delt opp i 12–14 relativt selvstendige basisinstitusjoner – felt, arenaer, delsystemer eller sektorer som man også kan kalle dem – som hver har sine oppgaver eller funksjoner (derav begrepet) de ivaretar for samfunnet og dets medlemmer. Basisinstitusjoner er de viktigste sosiale ordningene i et samfunn, kjennetegnet ved sin bredde (de angår de aller fleste samfunnsmedlemmene) og dybde (de har viktige konsekvenser for deres objektive livssjanser og subjektive identitet). Her er de viktigste, med funksjonen angitt i parentes (se Aakvaags kapittel 1 i boken for flere detaljer): politikk (fatte kollektivt bindende beslutninger), økonomi (produsere og fordele goder), rett (regulere og løse konflikter), religion (sikre eksistensiell livsmening), vitenskap (produsere empirisk testet og teoretisk artikulert kunnskap), familie (sørge for oppdragelse, intimitet og omsorg), media (informere og kritisere), helsevesen (forebygge og kurere sykdom), idrett (styrke fysisk fostring), utdanning (tilføre kunnskaper og holdninger til nye generasjoner), transport (skape geografisk mobilitet), sivilsamfunnet (være varselampe for problemer), militærvesen (forsvare samfunnet mot ytre fiender) og kunst (gi tilgang til estetiske opplevelser). Når denne modellen kan sies å være tuftet på *horisontal* differensiering, er det fordi basisinstitusjonene med sine ytelser liksom ligger ved siden av hverandre og utgjør et gulv som samfunnsmedlemmene kan gå på.

Denne funksjonsanalytiske modellen av det norske samfunnet fungerer som felles rammeverk for bidragene i boken ved at de alle plasserer seg i relasjon til basisinstitusjonene, som de befinner seg «over», «i», «på tvers» av eller «under» (en mer utdypende presentasjon av innholdet i kapitlene kommer snart). De tre første kapitlene (1–3) befinner seg på nivået *over* basisinstitusjonene og spør hva slags fellesskap hele det norske samfunnet med sine mange

basisinstitusjoner er, hvis det i det hele tatt kan sies å være det. Hva binder de mange ulike basisinstitusjonene sammen? Hva er vi enige om på tvers av dem? De tre neste kapitlene (4–6) befinner seg i basisinstitusjonene og tar for seg to svært sentrale basisinstitusjoner i det norske samfunnet, nemlig utdanning og helse, og spør hvilke bidrag de gir til fellesskap. Her tas det også i betraktning at utdanning og helsevesen er to basisinstitusjoner med store konsekvenser for fordelingen av knappe ressurser i det norske samfunnet og dets geografiske rettferdighet, og at det reiser normative spørsmål om rettferdighet. Deretter følger to kapitler (7–8) som tar for seg to sosiale fenomener som beveger seg på tvers av flere basisinstitusjoner, nemlig folkebibliotekene og frivillig arbeid. I bokens to siste kapitler (9–10) går vi ned på nivået under basisinstitusjonene og analyserer mindre typer fellesskap, nemlig en nordnorsk småbygd og et lite lokalt religiøst fellesskap utenfor statskirken (men innenfor basisinstitusjonen religion).

Så langt funksjonell differensiering. Fra den konfliktteoretiske tradisjonen, som særlig springer ut av Marx og Weber (ibid.), henter vi i tillegg ideen om det norske samfunnet som et *dominanssystem*. Her er den bærende tanken at selv om det er vanskelig å komme utenom at det norske samfunnet er horisontalt differensiert etter funksjoner, så er det også *vertikalt* differensiert fordi individer og grupper har systematisk ulik tilgang på ressurser. Denne konfliktorienterte måten å forstå samfunnet på tar ikke først og fremst utgangspunkt i at samfunnet består av ulike basisinstitusjoner som ivaretar viktige oppgaver for samfunnsmedlemmene, men at det er som en pyramide av ulike grupper som befinner seg over og under hverandre avhengig av hvor mye økonomiske, kulturelle, sosiale, politiske og andre ressurser de har. Og siden ressurser gir makt i betydningen evnen til å påvirke andres handlinger, gir sosial ulikhet opphav ikke bare til ulikhet i livssjanser (tilgang til goder), men også dominansforhold der noen kan kontrollere andres handlinger. Når det å ta utgangspunkt i sosial ulikhet knyttes så tett til et konfliktperspektiv, er det fordi ulikhet i livssjanser og makt gir opphav til motsetninger mellom de som vil bevare sine privilegier og de som vil oppheve dem. Og denne konflikten forsterkes fordi privilegier og ulemper har en tendens til å gå i arv fra foreldre til barn og derfor har karakter av vilkårlighet og tilfeldigheter: flaks og uflaks i det sosiale lotteriet. De sosiale forskjellene som konfliktteoretikere i sine analyser gjerne trekker frem, er knyttet til klasse (over-/middel-/arbeiderklasse), kjønn (mann/kvinne) og etnisitet (majoritet/minoritet). Men

det finnes også andre konfliktdimensjoner som springer ut av for eksempel geografi (sentrum/periferi), generasjon (etablerte/nykommere) og seksualitet (hetero/skeiv). Disse konfliktene viser også til måten basisinstitusjonene virker på; de er deres «skyggeside» eller latente dysfunksjoner. Avhengig av posisjon i samfunnshierarkiet vil for eksempel foreldre i ulik grad være i stand til å tilføre sine barn kulturelle, sosiale og økonomiske ressurser, som igjen gjør at barna lykkes i ulik grad i utdanningssystemet, som igjen gjør at de lykkes i ulik grad i arbeidsmarkedet (økonomien), som gjør at de i ulik grad kan kjøpe seg helsetjenester og kunstopplevelser og så videre. Slik skaper og reproducerer basisinstitusjonene sosial ulikhet og vilkårlige dominansforhold i samfunnet.

Så selv om denne boken først og fremst handler om fellesskap, er vi klar over at det finnes konflikter i det norske samfunnet knyttet til motsetninger, ekskludering og marginalisering både innenfor og mellom ulike fellesskap. Vi er også klar over at det å danne fellesskap innebærer å lage grenser til «de andre» som ikke er en del av fellesskapet, og slik har en potensiell ekskluderende side i tillegg til den inkluderende. Dette er også et gjennomgående tema i boken. Ja, konflikter og ekskludering blir berørt i alle kapitlene i boken: i form av konflikter og anerkjennelseskamper som motor i inkluderingen av stadig nye grupper i det norske fellesskapet (kapittel 1); i form av konfliktperspektivet som både teoretisk ressurs og problem når man vil forstå kollektiv handling (kapittel 2); i form av segmentering av den norske kollektive bevisstheten etter «subjektive» klasseskiller (kapittel 3); i form av konflikten mellom nytte og identitet i utdanningssystemet (kapittel 4); i form av utfordringer og spenninger knyttet til innføring av ny teknologi i helsevesenet (kapittel 5); i form av geografiske konflikter som springer ut av ulik tilgang til helse- og utdanningstjenester (kapittel 6); i form av spenningen mellom en konservativ og en mer radikal tilnærming til arbeidet med bærekraftig utvikling i norske folkebibliotek (kapittel 7); i form av det utfordrende forholdet mellom frivillige organisasjoners ønske om autonomi og velferdsstatens behov for kontroll over velferdstjenester (kapittel 8); i form av spenningen mellom lokalsamfunn og storsamfunn (kapittel 9); og i hvert fall implisitt i form av spenningen mellom etnisk-religiøse minoriteter og den etnisk norske majoriteten (kapittel 10).

Oversikt over boken

Dermed har vi angitt temaet for boken og dens teoretiske ramme. Før boken slippes løs på leseren, følger her en kort oversikt over dens 10 kapitler. Rekkefølgen på kapitlene speiler at vi starter på makronivået og forsøker på å beskrive hva som utgjør kjernen i det store nasjonale fellesskapet. Deretter går vi ned på mesonivået og analyserer fellesskap knyttet til institusjoner som utdanning og helse og organisasjoner som kommuner, frivillige organisasjoner og folkebibliotek. Til sist ender vi på mikronivået med mindre lokalsamfunn og religiøse grupper.

I kapitlet «Fellesskap på norsk: Frihetens demokratisering og den norske modellen» argumenterer Gunnar C. Aakvaag for at det gir mening å snakke om hele det norske samfunnet som et fellesskap tuftet på den grunnleggende verdien frihetens demokratisering: flest mulig mennesker skal ha mest mulig frihet på flest mulig områder i livene sine. Frihetens demokratisering er resultatet av at 10–12 generasjoner nordmenn siden 1814 har kjempet for å inkludere stadig nye grupper i samfunnet, som bønder, arbeidere og kvinner. Aakvaag argumenterer i tillegg for at det norske fellesskapet er robust i betydningen motstandskraftig og handlingsdyktig fordi det er institusjonalisert i Den norske modellen: en samfunnsstruktur basert på en sosial frihetsforståelse der samfunnet muliggjør frihet, funksjonelt differensierte basisinstitusjoner som produserer ytelser til samfunnsmedlemmene, kollektiv handlingskapasitet gjennom det demokratiske maktkretsløpet, liberale barrierer som beskytter individet, og ritualer som forankrer samfunnsmodellen i kollektive følelser.

Roar Hagens utgangspunkt for kapitlet «Den norske modellen for fellesskap: Betydningen av teori og begreper» er det han oppfatter som en mangel på teoretiske verktøy som kan bidra til sosiologiske analyser av den norske modellen. Hagen argumenterer for at fraværet av slike verktøy har å gjøre med måten sosiologien har forklart kollektiv handling på, der samarbeid enten handler om internaliserte sosiale normer eller om individuelle nytteverveininger – og at ingen av disse tilbyr fruktbare begreper for å forstå det som karakteriserer den norske modellen. I stedet foreslår Hagen begrepene kollektiv rasjonalitet, rasjonell solidaritet og kollektiv makt som gir et bedre utgangspunkt for å analysere hvordan det norske samfunnet dannes som et mer eller mindre handlingsdyktig fellesskap.

I Erling Solheims kapittel «Fellesskap og klassebevissthet i det meritokratiske klassesamfunnet – en klasseanalyse» befinner vi oss fortsatt på det nasjonale nivået. Solheim bruker *klasse for seg* (subjektiv klasse) – og ikke *klasse i seg* (objektiv klasse), som er mer vanlig i sosiologiske klasseanalyser – som utgangspunkt for en kvantitativ studie av klassebevissthet, sosial integrasjon og kollektiv bevissthet. I et kapittel som kombinerer et konfliktteoretisk og funksjonalistisk perspektiv, finner Solheim tydelige forskjeller i husholdinntekt og lite hyppig kontakt mellom ulike inntektslag, noe som ifølge ham viser manglende sosial integrasjon mellom klasser i Norge. Solheim finner også tegn på klassebevissthet ved at valgdeltakelse og stemmegivning følger klasse og at oppfatninger om blant annet konflikter og hva slags klassestruktur vi har, delvis følger subjektiv kassetilhørighet. Samtidig finner Solheim at ønsket om en diamantformet lagdelingsstruktur og synet på utdanning og hardt arbeid som måten å lykkes i livet på, utgjør en felles kollektiv bevissthet på tvers av klasser (den har også likheter med andre land, og da særlig land som tilhører det samme velferdsregime og med en lik subjektiv klassestruktur som Norge, som Danmark, Island og Sverige). Norge lar seg derfor ifølge Solheim beskrive som et meritokratisk klassesamfunn med både konfliktteoretiske og funksjonalistiske trekk.

Med Unn-Doris K. Bæcks kapittel «Utdanning som fellesskapsskapende prosjekt» beveger vi oss over på basisinstitusjonsnivå. I dette kapitlet er det utdanningssystemet som står i sentrum når Bæck gjennom å undersøke utdanningspolitiske dokumenter og læreplaner belyser hvordan utdanningssystemet har forstått og forstår seg selv i forhold til sitt fellesskapsskapende prosjekt. Tre motiver utkrystalliserer seg som spesielt sentrale i så måte: det nasjonsbyggende motiv, det velferdspolitiske motiv og identitetsmotivet. Kapitlet problematiserer også hvorvidt et mer nytteorientert motiv over tid er blitt mer synlig i den utdanningspolitiske diskursen og hvilke konsekvenser dette eventuelt kan ha for utdanningssystemets fellesskapsskapende prosjekt i den norske modellen.

Helse er en annen av de sentrale basisinstitusjonene i den norske modellen, og det er nettopp helsefeltet som står i fokus for Truls Tunby Kristiansen, Marianne V. Trondsen og Kari Dybs kapittel «Digitalisering og fellesskap i helsefeltet». Kapitlet tar for seg hvorvidt og på hvilken måte innføring og bruk av informasjons- og kommunikasjonsteknologi preger samhandling mellom ulike aktører på helsefeltet. Empiriske eksempler hentet fra både

individ-, organisasjons- og samfunnsnivå er med på å illustrere muligheter og utfordringer knyttet til innføring av digital teknologi på ulike nivå. Forfatterne problematiserer hvorvidt innføringen av digital teknologi kan bidra til å løse kollektive handlingsproblemer på feltet, og dermed bidra til robuste fellesskap, og hva som kan være med på å utfordre dette.

Selv om basisinstitusjoner som utdanning og helse skal gi det samme tilbudet over hele landet, foregår mye av deres aktivitet foregår i regi av kommunene. I kapitlet «Geografisk rettferdighet for norske kommuner: Sosial ulikhet i det norske fellesskapet» diskuterer Daniel Rød og Ulrik Falck geografisk variasjon i ressurstilgangen til grunnskolen og kommunal eldreomsorg. Norske kommuner varierer både i geografisk størrelse, beliggenhet og i demografiske forhold. Dette fører til at kommuner også har varierende behov for ressurser som mennesker med relevant kompetanse og økonomiske midler. Kapitlet analyserer forskjeller i kommunenes ressursituasjon gjennom teoretiske perspektiver på rettferdighet hentet fra John Rawls og Edward Soja. Med utgangspunkt i demografiske prosesser som aldrende befolkning og urbanisering finner Rød og Falck empirisk støtte for at tilgangen til økonomiske og menneskelige ressurser kun delvis er geografisk rettferdig.

Selv om det norske samfunnet er delt opp i relativt selvstendige basisinstitusjoner, finnes det viktige organisasjoner som opererer på tvers av dem – som folkebiblioteket, som kan sies å strekke seg inn i både utdanning, kunst, vitenskap, familie, sivilsamfunn, politikk og medier. I bidraget «Folkebiblioteket og bærekraftig utvikling: En institusjonsanalyse av fellesskapsarbeid i nybrottsstid» foretar Espen Eigil Barratt-Due Solum en institusjonsteoretisk analyse av arbeidet for bærekraftig utvikling i norske folkebibliotek. For folkebibliotekene innebærer møtet med bærekraft en fortsettelse av tradisjonelle oppgaver, men også nybrottsarbeid. Fellesskapet står nemlig overfor en global klima- og miljøkrise, og folkebibliotekene må omstille seg for å bidra til å redusere privatkonsumet og oppfordre til bærekraftig levesett gjennom nye deleordninger og formidling av kunnskap. Kapitlet sammenligner to folkebibliotek, et på Østlandet og et i Nord-Norge, og viser hvordan de har ulike strategier – det ene en konservativ, det andre en radikal – med forskjellige normer, verdier og kompetanser. Dette gir seg utslag i forskjeller i organisasjon samt rekruttering av ny kompetanse fra utenfor det bibliotekarfaglige feltet. Solum viser at arbeidet for bærekraftig utvikling leder til nye deleordninger og politisk motivert formidling, og kan innvirke på institusjonens legitimitet og arbeidsstyrke.

Frivillig arbeid er en viktig del av det norske samfunn. Det er lik folkebibliotekene et sosialt fenomen som inngår i og bidrar til flere basisinstitusjoner som idrett, kunst, politikk, familie, religion og helse – for å nevne noen. I kapitlet «Frivillig arbeid i et samfunn i endring» analyserer Sissel H. Eriksen hvordan det frivillige arbeidet endrer seg i takt med at resten av samfunnet endrer seg. Med utgangspunkt i sosiologi om fritid drøfter Eriksen slike endringer som et samspill mellom myndighetene og frivillige (som innbefatter både organisasjonsarbeid og frivillig arbeid utenfor organisasjoner). Kvalitative intervju med frivillige fra Troms og Finnmark over en lang tidsperiode danner det empiriske grunnlaget for kapitlet. Eriksen finner at kollektivistisk innstilte frivillige er opptatt av fellesskap, både i organisasjonen og samfunnet de er en del av, mens (selv)refleksive frivillige vil velge fritt blant frivillige oppgaver. Kapitlet avdekker en utvikling mot en økning av frivillige som vil velge fritt. Samtidig peker Eriksen på hvordan myndighetene er i ferd med å gjøre seg avhengig av frivillig innsats på mange hold. Hun konkluderer derfor med at et vellykket samarbeid mellom myndigheter og frivillige vil kunne styrke fellesskapet i samfunnet.

Antologiens to siste kapitler inviterer til å forstå fenomenet fellesskap med utgangspunkt i nære beskrivelser av virkelige liv. Jorid Anderssen og Trude Gjernes har kalt sitt kapittel «Moderne liv og fellesskap i en nordnorsk fiskerikommune: Hvordan er det å leve og bo i en kommune med nedgang i folketallet?». Anderssen og Gjernes tar oss med til en liten fiskerikommune langs Finnmarkskysten. Gjennom biografiske intervju får vi et nærportrett av livet som spiller seg ut der. De viser hvordan synkende folketall, usikkert arbeidsmarked og få fritidstilbud er med på å prege livsmuligheter og livsvalg i kommunen. På jakt etter stabiliserende og sammenbindende faktorer i et lokalsamfunn som ellers er gjenstand for endringer som ligger utenfor innbyggernes kontroll, viser forfatterne samtidig tilstedeværelsen av levende fellesskap som skaper trivsel og bolyst.

I Ida Magnussens kapittel, «Føles som hjemme: Menigheten som familie», befinner vi oss også nær mennesker, nær sosiale settinger der livet leves ut – og der fellesskap dannes. Gjennom etnografiske studier i en religiøs menighet som har stort innslag av innvandrere, gir Magnussen et innblikk i samhandlingsprosesser som har betydning for det å bli del av nye fellesskap. Hun spør hva slags type fellesskap som oppstår i slike menigheter og problematiserer

også hvorvidt dette er med på å fremme eller hemme integrering i et større norsk fellesskap eller i det norske samfunnet.

Helt til sist i denne innledningen kan det være på sin plass å gjenta at denne boken ikke tar mål av seg om å gi en endelig eller uttømmende beskrivelse av fellesskap på norsk, men å gi teoretiske og empiriske sosiologiske bidrag til å belyse fellesskap av ulike typer på ulike nivåer i det norske samfunnet. Det kan også være greit å påpeke at bredden i bidragene er stor, som seg hør og bør for et så mangfoldig samfunn som dagens norske. Bredden skyldes også mangfoldet i forskningsgruppen. For selv om vi har blitt enige om å studere det norske samfunnet som robust(e) fellesskap, er vi som forskningsmiljø fortsatt mangfoldig, noe denne antologien bærer preg av. Som de fleste vitenskapelige antologier trekker boken derfor – på godt og vondt – i flere retninger samtidig. Noen kapitler er empiriske, andre mer teoretiske. Noen tar for seg helse, andre utdanning. Noen gir overordnede beskrivelser av hele det norske samfunnet på makronivå, andre går mer i detalj om lokalsamfunn og grupper på meso- og mikronivå. Noen er opptatt av hva som holder det norske fellesskapet sammen, andre hva som truer med å rive det fra hverandre. De fleste kapitlene er beskrivende i karakter, men ett er også mer normativt orientert. Dette til tross har antologien et sentrum: Den er skrevet av en og samme forskningsgruppe bundet sammen av en felles forskningshorisont: å forske på fellesskap i et horisontalt og vertikalt differensiert norsk samfunn med særlig henblikk på hva som styrker og svekker deres robusthet.

Referanser

- Adger, N. W. (2000). Social and Ecological Resilience: Are They Related? *Progress in Human Geography*, 24(3), 347–364. <http://dx.doi.org/10.1191/030913200701540465>
- Aubert, V. (1969). *Det skjulte samfunn*. Pax Forlag.
- Barstad, A. (2014). *Levekår og livskvalitet*. Cappelen Damm Akademisk.
- Barstad, A. & Hellevik, O. (2004). *På vei mot det gode samfunn? Om forholdet mellom ønsket og faktisk samfunnsutvikling*.
- Bourbeau, P. (2018). A Genealogy of Resilience. *International Political Sociology*, 12(1), 19–35. <https://doi.org/10.1093/ips/olx026>
- Collins, R. (1994). *Four Sociological Traditions*. Oxford University Press.
- Coser, L. A. (1956). *The Functions of Social Conflict*. The Free Press.
- Durkheim, É. (1984). *The Division of Labor in Society*. Free Press.
- Furre, B. (2000). *Norsk historie 1914–2000: Industrisamfunnet – fra vokstervisse til framtidstvil*. Det Norske Samlaget.
- Hagen, R. (2006). *Nyliberalismen og samfunnsvitenskapene*. Universitetsforlaget.
- Holling, C. S. (1973). Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1–23. <https://doi.org/10.1146/annurev.es.04.110173.000245>
- Keck, M. & Sakdapolrak, P. (2013). What is Social Resilience? Lessons Learned and Ways Forward. *Erdkunde*, 67(1), 5–19. <https://doi.org/10.3112/erdkunde.2013.01.02>
- Livingstone, M. A. (2021). *Dreamworld or Dystopia? The Nordic Model and its Influence in the 21st Century*. Cambridge University Press.
- Merton, R. K. (1967). *On Theoretical Sociology*. The Free Press.
- Nisbet, R. (1993). *The Sociological Tradition*. Transaction.
- Olsson, L., Jerneck, A., Thoren, H., Persson, J. & O’Byrne, D. (2015). Why Resilience is Unappealing to Social Science: Theoretical and Empirical Investigations of the Scientific Use of Resilience. *Science Advances*, 1(4), 1–11. <https://doi.org/10.1126/sciadv.1400217>
- Parsons, T. (1968). *The Structure of Social Action. Volume One: Marshall, Pareto, Durkheim*. Free Press.
- Rageth, L., Caves, K. M. & Renold, U. (2021). Operationalizing Institutions: A Theoretical Framework and Methodological Approach for Assessing the Robustness of Social Institutions. *International Review of Sociology*, 31(3), 507–535. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000356629>
- Tjora, A. (2018). *Hva er fellesskap*. Universitetsforlaget.
- Weber, M. (1971). *Makt og byråkrati*. Gyldendal.
- Østerberg, D. (1988). *Metasociology: An Inquiry Into the Origins and Validity of Social Thought*. Universitetsforlaget.
- Aakvaag, G. C. (2012). Samfunnet i et samtidsdiagnostisk perspektiv. I K. Dahlgren & H. E. Næss (Red.), *Tanker om samfunn* (s. 84–107). Universitetsforlaget.
- Aakvaag, G. C. (2018). Positiv sosiologi. Fotnoter til en utgravd sosiologi. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 59(3), 280–302. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-291X-2018-03-03>

Aakvaag, G. C. (2024). Fellesskap på norsk: Frihetens demokratisering og den norske modellen. I G. C. Aakvaag & U.-D. K. Bæck (Red.), *Robuste fellesskap* (s. 33–63). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa240202>

Kapittel 2

Fellesskap på norsk

*Frihetens demokratisering og den norske modellen*¹

Gunnar C. Aakvaag

1 Takk til alle de andre forfatterne av denne boken for tilbakemeldinger på mitt kapittel på et bokseminar på Sommarøy. Takk til medlemmene av Sosialteoretisk salong for stimulerende diskusjon av et tidligere utkast og mange nyttige kommentarer: Atle Wehn Hegnes, Lars F. Johannessen, Håkon Larsen, Tore Rafoss og Erik B. Rasmussen. Og takk til Jan Eivind Myhre for gode kommentarer til den historiske delen. Ingen av dem er enige i alt jeg skriver eller ansvarlige for feil og mangler.

Innledning

I Norge står fellesskap sterkt som *ideal*. Når norske samfunnsmedlemmer møter utfordringer som koronaepidemi, finanskriser, eldrebølge, økende sosial ulikhet og miljøtrusler, er det «fellesskapet» som er truet. Og når de skal løse problemer, er det gjerne «fellesskapet» som skal stille opp. Men hva med fellesskap som *realitet*. Finnes det et norsk fellesskap? Eller er det bare ideologisk retorikk og politisk ønsketenkning? Og hvis det finnes, hva slags fellesskap er Norge? Er hele det norske samfunnet et fellesskap? Eller er det bare summen av mindre fellesskap – som familier, vennegjenger, nabolag, frivillige lag, religiøse menigheter, arbeiderkollektiver og lokalsamfunn – holdt sammen av systemiske mekanismer som makt og penger, stat og marked?

Det er slike spørsmål jeg stiller i dette kapitlet. Da støter jeg som norsk sosiolog på noen utfordringer. Særlig tre tendenser gjør at faget etter min mening har problemer med å svare på slike spørsmål. For det første, og som jeg har argumentert for mer inngående andre steder (Aakvaag, 2013a, 2018b, 2019), er norske sosiologer mest opptatt av *konflikt*. Dette er arven fra den «problemorienterte empirismen» (Aubert, 1969, s. 216) til «gullaldersosiologene» som innstiftet sosiologi som vitenskap i Norge de første par etterkrigstiaårene. Deres «kritiske» prosjekt var å avdekke – bedre: «avsløre» – individer og grupper som faller utenfor eller blir undertrykt av det tilsynelatende inkluderende og egalitære sosialdemokratiske velferdssamfunnet som ble bygget etter krigen. Resultatet er et fag som på godt og vondt er mest opptatt av ulikhet, eksklusjon og motsetninger. Solidaritet, samhold og integrasjon, altså det som binder det norske samfunnet sammen og skaper fellesskap, er mindre fremtredende. Hvis vi så forsøker å åpne denne «sorte boksen» og legge fellesskap under lupen, støter vi på et nytt problem. Norsk sosiologi er nemlig, som jeg også har argumentert for mer inngående andre steder (Aakvaag, 2006, 2019), preget av *fragmentering* eller det som ofte kalles «bindestrekifisering». Faget er splittet opp i en rekke spesialiserte deler eller bindestreks-disipliner som tar for seg ulike deler av samfunnet, som familien (familie-sosiologi), religion (religions-sosiologi), media (medie-sosiologi) og organisasjoner (organisasjons-sosiologi). Spesialisering borger for inngående kjennskap til samfunnets deler, og det er bra. Ulempen er at man mister av syne helheten og det som binder samfunnets deler sammen. Når man så vil analysere fellesskap på et slikt overordnet, samtididiagnostisk nivå, møter vi

på en tredje utfordring, nemlig *teorimangel*. Den sosiolog som vil subsumere mye empirisk variasjon under noen få totaliserende begreper, er avhengig av teoriutvikling på et samtidsdiagnostisk nivå, altså på et høyt generaliserings- og abstraksjonsnivå. Men norsk sosiologi er allment teorisvak, noe også et internasjonalt panel som evaluerte faget, understreket (Ahrne et al., 2010). Selv har jeg brukt beskrivelsen «teorisvak empirisme» (Aakvaag, 2017a) om norsk sosiologi, og mener med det at faget produserer mye empiri, men har svakere ambisjoner når det gjelder å teoretisere empirien. Ikke minst er norsk (og nordisk) sosiologi, som andre også har påpekt (Ahlstrand & Sausdal, 2023), svak på samtidsdiagnostisk makroteoretisering. Denne mangelen på makroteoretiske ambisjoner er et problem når man, som jeg, vil studere hele det norske samfunnet som et fellesskap, noe som krever syntetiserende teori som kan sammenfatte mange fenomener og prosesser.

Dette kapitlet er et bidrag til å bøte på disse tre manglene gjennom å produsere ny sosiologisk kunnskap som utfyller og utfordrer den «ortodokse konsensus» i faget. For det første skal jeg studere norsk *felleskap* og ikke konflikt, selv om, som vi skal se, konflikter har vært helt avgjørende både for at det har blitt dannet et nasjonalt fellesskap i Norge og hvilken form det har tatt. Kapitlet er derfor et eksempel på det jeg kaller «positiv» – til forskjell fra «kritisk» – sosiologi (Aakvaag, 2018b); altså en sosiologi som er opptatt av det som fungerer i samfunnet og holder det sammen. For det andre skal jeg studere fellesskap fra et helhetlig eller *samtidsdiagnostisk* perspektiv. Mitt mål er å diskutere hvorvidt det over de mange lokale norske fellesskapene på mikro- og mesonivå også hvelver seg et større nasjonalt fellesskap som favner hele det norske samfunnet. Hvordan ser det i så fall ut? Og hvor robust er det? Og for det tredje er kapitlet tross av omfattende bruk av (foreliggende) empiri primært et *teoretisk* bidrag. Som det vil fremgå, skal jeg i kapitlet introdusere og diskutere et forslag til en empirisk forankret makroteoretisk modell – en idealtipe, som Weber ville sagt – av det norske samfunnsfellesskapet.

Jeg skal gå frem på følgende måte. I første del av kapitlet argumenterer jeg for at det finnes et overordnet norsk fellesskap. I tillegg til de mange mindre fellesskapene eksisterer det et nasjonalt fellesskap som hvelver seg over og binder sammen de mange små. Hva slags fellesskap er dette? Jeg argumenterer for at det er et *verdifellesskap* knyttet til det jeg kaller frihetens demokratisering. 10–12 generasjoner nordmenn har siden 1814 samarbeidet – ofte på konfliktfylte måter – om å bygge et samfunn som gir flest mulig mennesker

mest mulig frihet på flest mulig områder i livet slik at friheten til å leve sitt eget liv ikke lenger skal være et eliteprivilegium, men for alle.

I den andre delen av kapitlet spør jeg, i tråd med bokens ambisjoner samt i et forsøk på å konkretisere hvordan det norske fellesskapet ser ut, om det norske samfunnsfellesskapet er *robust*? Svaret jeg gir, er at ja, det norske fellesskapet er rimelig robust. For å begrunne det argumenterer jeg for at det som gjør det norske verdifellesskapet robust i betydningen bærekraftig over tid, er at frihetens demokratisering er institusjonalisert gjennom det jeg skal kalle *Den norske modellen* (heretter DNM). Kjernen i DNM er å bygge demokratisk regulerte basisinstitusjoner som produserer kollektive goder som gir norske samfunnsmedlemmer omfattende friheter på sentrale områder i livet.

Jeg er selvfølgelig klar over at mine analyser og konklusjoner inviterer til en rekke motforestillinger. I den tredje og siste delen av kapitlet reiser jeg derfor noen innvendinger, som disse: Bli ikke analyser av fellesskap og det som gjør dem robuste, harmoniserende ved at de overser og tilslører ulikhet, dominans og konflikter? Vil ikke makrososiologiske samtdiagnoser ende opp som overfladiske og unyanserte ved at de presser 200 år med moderne norsk historisk og sosial variasjon inn i noen få generelle begreper? Og innebærer ikke det teoretiske fokuset at modellen jeg utvikler, har svak empirisk støtte; altså er «spekulativ» i ordets negative betydning? I stedet for å diskutere slike spørsmål fortløpende har jeg valgt å utvikle et sammenhengende resonnement i de to første delene, og så samle opp en del motforestillinger i kapitlets tredje og siste del hvor jeg oppsummerer analysene og diskuterer mulige innvendinger samt hvordan de kan møtes.

Det norske verdifellesskapet: frihetens demokratisering

Fellesskap har blitt kalt sosiologiens «mest fundamentale og utbredte» grunnidé («unit-idea») (Nisbet, 1993, s. 47), og sosiologien har blitt kalt «vitenskapen om sosial integrasjon» (Østerberg, 1988, s. 89), altså vitenskapen om hva sosiale fellesskap er, hvordan de oppstår, hvilke mekanismer som opprettholder dem og hvilke konsekvenser de har. Slike utsagn om sosiologiens kjerne kan alltid diskuteres, men at studiet av fellesskap utgjør en sentral

del av faget, kan ingen bestride. Felleskap står helt sentralt hos klassiske og postklassiske sosiologer i den funksjonalistiske tradisjonen, som Durkheim (mekanisk og organisk solidaritet) og Parsons (the societal community). Men det er også viktig hos sosiologer fra andre teoretiske tradisjoner, inkludert den konfliktteoretiske, som Marx (klasse *für sich*), Tönnies (Gemeinschaft), Weber (stand), Cooley (primærgruppen), Goffman (samhandlingsritualer), Habermas (livsverden), Bourdieu (livsstilsgrupper) og Coleman (sosial kapital). Går vi sosiologers forståelse av felleskap nærmere etter i sømmene, viser de at felleskap er et sammensatt fenomen som kan studeres på mange nivåer og fra mange perspektiver. I møte med denne empiriske kompleksiteten har ikke sosiologer konvergert mot en allment akseptert definisjon av felleskap (de gjør sjelden det når det gjelder sentrale begreper). Det ser vi i nyere forsøk på å gi systematiske oversikter over felleskap, som i stedet for en enhetlig definisjon nøyer seg med å peke ut ulike aspekter ved felleskap, som for eksempel samhold, integrasjon, interaksjon, identifikasjon, kommunikasjon, arbeid og nærvær (Tjora, 2018). For mine formål betyr det at det ikke finnes et fastlagt og entydig begrep om felleskap som jeg kan bruke i analysen av det norske samfunnsfellesskapet. Det finnes mange forskjellige. Og da må jeg velge.

Mitt utgangspunkt er at på tross av sine forskjeller, så har de fleste sosiologiske begreper om felleskap det samme utgangspunktet, nemlig at selv om stat og marked gjennom byråkratisk makt og penger er viktige mekanismer for å integrere moderne samfunn, så finnes det «noe mer» som binder folk sammen. Og dette «noe mer» er felleskap: sosiale relasjoner som stikker dypere og er mer grunnleggende enn relasjoner basert på sammenfall av egeninteresse (marked) og formelle rettigheter og byråkratisk over- og underordning (stat). Det er også dette fellesskapet utenfor stat og marked mange ledende sosiologer, som Talcott Parsons (1968, s. 768–775) og Jürgen Habermas (1984, s. 4, Figur 1.1), hevder er fagets viktigste studieobjekt. Men hva er så dette fellesskapet?

I min analyse av det norske samfunnsfellesskapet har jeg valgt å følge Durkheim og «Durkheimtradisjonen» (Collins, 1994), som er den teoriretningen i faget som legger sterkest vekt på felleskap. Inspirert av Durkheim skal jeg i min forståelse av felleskap ta utgangspunkt i det kollektive, altså det vi er sammen om. Jeg går derfor til roten av ordet og vektlegger at det å være et felleskap, er å *ha noe felles*. Først når en ansamling mennesker er

sammen om noe, altså deler et felles anliggende og prosjekt, og slik setter samarbeid i system, blir de ifølge Durkheim et *fellesskap*. Da endrer også relasjonen seg mellom dem og mange av de dimensjonene som i den sosiologiske litteraturen trekkes frem som egenskaper ved fellesskap ser dagens lys, som kollektiv identitet, kollektive symboler, kollektiv handling, kollektive goder, felles verdier, normer og verdensbilder («kollektiv bevissthet»), vilje til oppofrelse, subjektiv opplevelse av samhörighet («oss») og sterke positive (som begeistring, entusiasme, stolthet, sympati og altruisme) og negative (som skyld, skam, indignasjon, sinne og hat) følelser.

Det norske verdifellesskapet

La oss så vende oss til det norske samfunnet. Hva – om noe – er norske samfunnsmedlemmer sammen om og gjør dem til et fellesskap? Hvorfor er de ikke bare en ansamling mennesker som tilfeldigvis befinner seg på samme territorium underlagt den samme statsmakt og som inngår kontraktregulerte bytter med hverandre på markedet? Etnisitet, hudfarge, religion, lokal geografisk tilhörighet og andre tilskrevne og partikularistiske kjennetegn er opplagt viktige. Historisk har for eksempel religion vært viktig i forbindelse med statsbyggingen i Norge på 1600-tallet, mens etnisitet var sentralt i forbindelse med nasjonsbyggingen på 1800-tallet. Og det finnes selvfølgelig fortsatt mange fellesskap i Norge i dag basert på etnisitet, religion og lokal tilhörighet. Problemet med å tuft fellesskap på slike tilskrevne og partikularistiske egenskaper, er imidlertid at de kan ikke være noe alle er sammen om i et kulturelt og institusjonelt mangfoldig norsk samfunn der nordmenn i stadig større grad varierer med henblikk på egenskaper som yrke, utdanning, livssyn, etnisitet og livserfaringer. Min antagelse er derfor at vi må lete etter kjernen i det nasjonale norske fellesskapet i det universalistiske og inkluderende, ikke det partikularistiske og ekskluderende.

For å utdype denne antagelsen skal jeg i spørsmålet om hva nordmenn er sammen om, nok en gang ta utgangspunkt i en sosiologisk innsikt artikulert av Durkheim (1984), og siden videreutviklet av Parsons (1971) og Habermas (1987), nemlig at det som binder mennesker sammen i moderne pluralistiske samfunn, fremfor alt er relativt generelle og abstrakte verdier. Med *verdier* sikter jeg til normative oppfatninger om hva som er verdt å etterstrebe som mål i seg selv både for individer og samfunn. Verdier er selvfølgelig ofte basert

på tilskrevne og partikularistiske kjennetegn som kjønn, etnisitet og religion. Men slike verdier kan vanskelig være felles for menneskene i et pluralistisk samfunn. I stedet, og her gjør innsiktene fra Durkheim, Parsons og Habermas sin entré, må verdiene være så *generelle* (pretendere universalisme, altså gyldighet for alle) og *abstrakte* (heve seg over konkrete fellesskap og de lokale erfaringene de gir opphav til) at de kan deles av mennesker med forskjellig yrke, bosted, etnisitet, livssyn, klasse, kjønn og livserfaringer.

Hva slags type fellesskap oppstår på grunnlag av generelle og abstrakte verdier? Svaret er det som gjerne kalles et «forestilt fellesskap» (Anderson, 2006) av mennesker som selv om de ikke kjenner hverandre personlig eller samhandler direkte og regelmessig, opplever å være et «oss» fordi de gjensidig vet at de deler noen helt grunnleggende oppfatninger om hva slags samfunn de ønsker å leve i og kjempe for. Nordmenn som lever i et slikt verdifelleskap, vil selvfølgelig også tilhøre andre fellesskap (ofte basert på tilskrevne kjennetegn og partikularistiske verdier) på både lavere (som nabolag, profesjon, klasse og menighet) og høyere (som europeer, verdensborger og kristen) nivå enn det nasjonale. Men det som binder dem sammen og skaper et *norsk* fellesskap, er verdier de *som nordmenn* er sammen om.

Frihetens demokratisering

Det store spørsmålet blir da: Hvilke verdier er nordmenn sammen om? Én mulighet er at det ikke finnes et felles verdigrunnlag i det norske samfunnet, bare en rekke verdier som er i uløselig *konflikt* med hverandre og splitter befolkningen verdimesig, som konflikter mellom religiøse/sekulære, urbane/rurale, liberale/sosialistiske, tradisjonelle/moderne og materielle/postmaterielle verdier. Et annet alternativ er at det norske samfunnet har et felles verdigrunnlag, men at det har *variert* opp gjennom historien i takt med at ulike grupper og sosiale bevegelser har dominert det norske sosiale rommet, slik at det ikke er én verdi som kan sies å være selve den norske. Noe riktig er det i begge disse synspunktene. Det har vært og er kontinuerlig konflikt mellom ulike verdier i et stadig mer pluralistisk norsk samfunn. Og hvilke verdier som har dominert, har også forandret seg i takt med at nye sosiale grupper og bevegelser har gjort seg gjeldende på den sosiale scenen. Allikevel vil jeg argumentere for at det finnes én overordnet verdi i det moderne norske samfunnet, og at det som har forandret seg de siste 200 årene, ikke så mye er

hvilken verdi som dominerer, men hvordan den har blitt fortolket. Jeg skal nå først gi en beskrivelse av verdien, før jeg gjennom et kort historisk-empirisk riss viser hvordan ulike grupper og bevegelser har brukt den til å kjempe for sine interesser og slik gitt den en dominerende plass i det norske samfunnet – samt forandret dens innhold gjennom å fortolke den på nye måter og fylle den med nytt innhold.

Min tese er at verdien man fremfor alt har vært sammen om i Norge de siste 200 årene, er det jeg skal kalle *frihetens demokratisering* (se Aakvaag, 2013b, for en utdyping). Denne universalistiske verdien består av to elementer. Det første er *frihet*, et av idéhistoriens mest omtalte og omdiskuterte begreper. I sin norske variant handler frihet i all hovedsak om å ha tilgjengelige alternativer og derigjennom muligheten til å fatte beslutninger på sentrale livsområder som utdanning, yrke, jobb, partner, venner, bosted, livssyn, kulturelle interesser, informasjon og forbruk. Har man (relevante) alternativer på slike sentrale livsområder, kan man leve sitt eget liv i betydningen ha kontroll over og være ansvarlig for sine handlinger og sitt liv. *Demokratisering* betyr dertil at friheten til å leve sitt eget liv skal være universell, altså ikke bare skal være forbeholdt samfunnets privilegerte sjikt, men alle samfunnsmedlemmene (demos = folk, i betydningen hele folket). Full inklusjon i frihetens rike er målet, som selvfølgelig ikke alltid lar seg realisere. I den sammenheng er det dog viktig å huske at demokratisering ikke innebærer at all sosial ulikhet og all ulikhet i frihet opphører, men at alle skal ha nok ressurser og muligheter til at de kan utøve en grunnleggende kontroll over livene sine. I sum innebærer frihetens demokratisering at den verdien og det målet 10–12 generasjoner nordmenn har samlet seg om siden 1814, er å lage et samfunn hvor friheten til å leve sitt eget liv ikke bare er et privilegium forbeholdt eliter som kongelige, adel, geistlige, embetsmenn, kapitalister, store jordeiere, velstående byborgere og den høyt utdannede kultureliten. Friheten skal være universell, altså for alle, også håndverkere, bønder, industriarbeidere, sykepleiere, funksjonærer, sosialhjelpsmottagere og etniske minoriteter – for å nevne noen grupper utenfor eliten. Et slikt universalistisk fellesskap kan selvfølgelig skape nye grenser og former for ekskludering rettet mot dem som ikke vil være en del av verdifellesskapet eller blir holdt utenfor det – som har vært tilfelle i perioder for bønder, arbeidere, kvinner, skeive og innvandrere. Men dette hindrer ikke at det i sin kjerne er universalistisk og bygget på *idealet* om full inklusjon: Alle skal med, uavhengig av bosted, klasse, kjønn, seksualitet og etnisitet.

Hvordan har frihetens demokratisering blitt den dominerende verdien i det norske samfunnet? Det er en komplisert historie, men ikke mer komplisert enn at hovedtrekkene lar seg rekonstruere som en historisk prosess med fire faser drevet frem av fire grupper og bevegelser som kan knyttes til hvert sitt symbolske årstall.

1814. Frihetens demokratisering har i Norge et klart startpunkt, nemlig 1814. Inspirert av opplysningsfilosofene som Hobbes, Locke og Kant og de revolusjonerende nye franske og amerikanske grunnlovene som bygde på dem, dannet grunnlovsfedrene et nytt norsk frihetsfelleskap gjennom en grunnlov som var universalistisk i den forstand at den omdannet norske samfunnsmedlemmer fra undersåtter under en eneveldig dansk konge til (formelt) likestilte borgere. Og individets frihet var helt sentral. Som finansminister og senere stattholder Wedel Jarlsberg sa, det nye Norge skulle ikke bare bli et «Frihedens Tempel», altså et samfunn med frihet som grunnverdi, men også være tuftet på «Lighedens Grundsætninger», altså frihet for alle (siteret etter Slagstad, 1998, s. 11). Den nye friheten kom særlig til uttrykk i Grunnlovens liberale «borgerlige friheter» (Seip, 2010, s. 49–51), som rettssikkerhet, trykkefrihet (ytringsfrihet), stemmerett, næringsfrihet, og privat eiendomsrett, som skulle sikre norske individer frihet på sentrale livsområder. Og siden dette var universelle rettigheter som alle skulle nyte godt av, og ikke bare samfunnets øverste sjikt og stender, ble friheten i 1814 demokratisert, altså gjort tilgjengelig for alle uavhengig av sosial status. Slik ble et norsk samfunnsfelleskap tuftet på verdien frihet for alle – frihetens demokratisering – innstiftet. Et frø var sådd, selv om vi i ettertid kan se at det ikke helt hadde blomstret. Til det var for mange ekskludert fra friheten.

1884. For selv om Grunnloven ga alle like rettigheter, var Norge gjennom store deler av 1800-tallet fortsatt et elitesamfunn dominert av en liten gruppe embetsmenn som selv om de utgjorde mindre enn én prosent av befolkningen, besatt ledende posisjoner i politikk, forvaltning, kirke, utdanning, kultur og vitenskap. Men det skulle ikke vare. Bondebevegelsen, en bred allianse av bønder, håndverkere, funksjonærer, små næringsdrivende, arbeidere og intellektuelle knyttet til saker som avhold, språk og opposisjon mot statskirken, gjorde opprør mot embetsmannsstatens elitestyre og ville spre makt og frihet utover til de brede lag av befolkningen. En viktig delseier kom alt i 1837 med formannskapsloven og lokaldemokrati. Men den virkelige store seieren kom med parlamentarismens innføring i 1884 (som egentlig var en gradvis

prosess, se Nordby, 2018, s. 34–35), som flyttet den politiske makten fra kongen og hans regjering, som embetsmennene dominerte, til stortinget, som bondebevegelsens representanter nå kontrollerte. Slik overtok folkeflertallet den politiske makten og initiativet i samfunnet. Bondebevegelsens bidrag til det norske verdifelleskapet var å gi idealet om frihetens demokratisering et sterkere innslag av *folkestyre* (Kjeldstadli, 2021). Det er de brede lag av befolkningen som gjennom den «parlamentariske styringskjeden» (Olsen, 1978, s. 24, Figur 1.1), altså valgte representanter i politiske organer, skal styre samfunnet, ikke en liten elite rekruttert fra et privilegert sosialt sjikt.

1935. I takt med industrialiseringen av Norge mot slutten av 1800- og begynnelsen av 1900-tallet så en ny sosial gruppe dagens lys: arbeiderklassen. Dens medlemmer opplevde å bli fremmedgjort (miste kontrollen over arbeidet sitt) og utbyttet (bli fratatt fruktene av sitt arbeid) av kapitalistene. For å motvirke dette organiserte de seg gjennom fagforeninger og politiske partier. Slik ble den trolig viktigste sosiale bevegelsen i det moderne Norge født: arbeiderbevegelsen. Dens vei til sosial innflytelse kan symboliseres med året 1935. Da inntok Arbeiderpartiet (først i samarbeid med Bondepartiet) en regjeringsmakt de skulle besitte sammenhengende frem til 1961. I tillegg ble den første hovedavtalen mellom arbeidsgiver- og arbeidstagerorganisasjonene inngått. Arbeiderbevegelsen har bidratt til å kjempe frem helt sentrale deler av det norske samfunnet, som en skattefinansiert universalistisk velferdsstat med omfattende offentlige tjenester og ytelser til alle, et regulert arbeidsliv basert på trepartssamarbeidet, og makroøkonomisk stabilitet gjennom styring av økonomien (Hippe & Berge, 2013). Arbeiderbevegelsens bidrag til frihetens demokratisering har fremfor alt vært *sosioøkonomisk likhet*, altså å forsterke det norske verdifelleskapets egalitære dimensjon. Den verdien som særlig lå til grunn for arbeiderbevegelsen, var frihet i form av kontroll over eget liv. Ingen skal måtte «stå med lua i hånda», som Einar Gerhardsen oppsummerte sitt virke, men ha kontroll over sitt eget liv. Og da trengs det omfordeling og utjevning av makt og ressurser som gjør frihet ikke bare til en formell rett, men også en realitet i vanlige folks liv.

1978. Den siste av de store sosiale bevegelsene som har bidratt til å gjøre frihetens demokratisering til kjerneverdien i det norske samfunnet, er kvinnebevegelsen. Etter at kvinnebevegelsens første bølge omkring år 1900 kjempet frem formelle rettigheter til utdanning, arbeid og stemmegivning, kom en ny bølge fra 1970-årene som kjempet mot et patriarkalsk husmorssamfunn som

nok ga kvinner de formelt samme rettighetene som menn, men som fortsatt var systematisk rigget til menns fordel når det gjaldt arbeidsdeling i familien og tilgang til utdanning, arbeid, inntekt og politisk makt. Kvinnebevegelsen ville endre dette gjennom en kombinasjon av feministisk aktivisme nedenfra og offentlig politikk ovenfra, det som gjerne blir kalt norsk statsfeminisme (Hernes, 1987). Og den lyktes ikke bare med å endre holdninger til kvinner, men også samfunnets institusjoner gjennom at kvinner ble inkludert i utdanning, arbeidsliv, politikk og andre basisinstitusjoner. Kvinnebevegelsens bidrag til frihetens demokratisering og det norske verdifelleskapet er *likestilling*. Også kvinner skal nyte godt av den individuelle friheten grunnlovsfedrene innstiftet i 1814 og bonde- og arbeiderbevegelsen utvidet. Og måten det skal skje på, er gjennom å sprengte den tradisjonelle husmorrollen og kjønnsarbeidsdelingen den hviler på. Norske kvinner skal følge Nora og forlate «dukkehjemmet». Det er ikke like enkelt å finne ett år som symboliserer kvinnebevegelsens gjennomslag, men 1978 er en god kandidat. Da kom både likestillingslov og lov om selvbestemt abort, to lover som symboliserer og institusjonaliserer kvinners rett til å bli likebehandlet med menn og kontrollere sin kropp og derigjennom sine liv.

Frihetens institusjonalisering: Den norske modellen

Dermed er første del av kapitlet ført til ende. Jeg har forsøkt å vise hva slags *felleskap* det norske samfunnet er, nemlig et verdifelleskap basert på frihetens demokratisering. Det er et resultat av at fire sosiale grupper og bevegelser først har innstiftet og så gradvis bygget ut idealet om et inkluderende norsk frihetsfelleskap. I denne neste delen skal jeg se nærmere på hvordan dette verdifelleskapet ser ut og hva som gjør det *robust* – hvis det er det.

Helt allment er noe robust hvis det er sterkt og motstandsdyktig – står imot ytre press og ikke undergraver seg selv innenfra. Er det norske verdifelleskapet sterkt og motstandsdyktig? For å svare på det må vi først fastlegge hva det vil si for et verdifelleskap å være sterkt og motstandsdyktig. Her skal jeg legge to kriterier til grunn: institusjonalisering og kollektiv handlingskapasitet. For å være robust må et verdifelleskap for det første være *institusjonalisert*. Verdiane kan ikke bare være noe som befinner seg i samfunnsmedlemmenes

hoder, de må også realiseres i og forme samfunnets ordninger og måten sosialt liv er organisert på. Mer konkret betyr det at verdier må komme til uttrykk på sentrale sosiale arenaer gjennom å prege sosiale roller, normer knyttet til rollene og sanksjoner som motiverer folk til å etterfølge dem. Da er verdier ikke lenger noe som bare «svever rundt» i ideenes tynne luft, men faktisk virksomme elementer i sosialt liv og noe som binder folk sammen i fellesskap. For det andre står fellesskap alltid overfor indre og ytre problemer som truer med å svekke og endog utslette det. Et robust verdifellesskap må derfor besitte evnen til å fange opp og løse problemer gjennom *kollektiv handling*. Sterke og motstandsdyktige fellesskap er «handlingsdyktige fellesskap», som Roar Hagen (2012) sier, hvor folk samarbeider om å tilpasse og videreutvikle samfunnets institusjoner i lys av de verdiene de deler, og i møte med stadig nye problemer.

Jeg skal nå argumentere for at det norske frihetsfellesskapet er relativt robust i betydningen sterkt og motstandsdyktig, og det fordi det er institusjonalisert og gjort handlingsdyktig gjennom det jeg kaller Den norske modellen (DNM). DNM brukes ofte som en betegnelse på avgrensede deler av samfunnet, som trepartssamarbeidet i økonomien eller kombinasjonen av regulert arbeidsliv, universalistisk velferdsstat og aktiv makroøkonomisk styring. Her skal jeg utfordre denne begrepsbruken ved å bruke DNM i en bredere, samtidsdiagnostisk betydning som en modell av den institusjonelle grunnstrukturen til *hele* det norske samfunnet. Målet er på den måten å kunne gi en mer helhetlig og dermed bedre samtidsdiagnostisk beskrivelse av det norske verdifellesskapet. Logikken er som følger: Se for deg at du skal lage et institusjonelt design for et samfunn som demokratiserer friheten, altså gir mest mulig frihet til flest mulig mennesker på flest mulig områder av livet. Hvordan ville du gjøre det? DNM er måten man har gjort det på i Norge. Jeg skal nå presentere en idealtypisk modell av DNM. Som alle modeller befinner den seg på en viss avstand til den empiriske realiteten, som den rendyrker og stiliserer. Og som alle modeller består den av et sett med elementer og presiserer relasjonene mellom dem. Elementene i DNM er fem pilarer jeg nå skal beskrive, og relasjonene mellom dem er måten de supplerer hverandre i å demokratisere friheten på.

Første pilar: en sosial frihetsforståelse

Skal man demokratisere friheten, trenger man en forståelse av *hva* frihet er. Og det har de sentrale aktørene i det moderne Norge hatt. Som vi har

sett, legger de vekt på litt forskjellige aspekter ved friheten, som liberale rettigheter, folkestyre, sosioøkonomisk likhet og likestilling. Men i bunnen ligger en relativt enhetlig oppfatning både av frihetens kjerne, som er at individer har valgmuligheter på sentrale områder i livet, og hva som er bra med frihet, som er å få leve et selvstyrt og «eget» liv. Her er inspirasjonen fra opplysningshumanismens ideal om frie i betydningen myndige (Kant, 1991, s. 54) mennesker tydelig.

Enda viktigere er at de sentrale aktørene har vært enige om *hvordan* frihet realiseres i samfunnet. For å få frem hva som er særegent for dette synet, skal jeg bruke Isaiah Berlins (2002, s. 169–191) kjente skille mellom negativ og positiv frihet til å skille mellom en liberal og sosial frihetsforståelse (her baserer jeg meg på Aakvaag, 2016, 2018a, hvor poengene utdypes). Typisk for det jeg skal kalle det *liberale* synet på forholdet mellom frihet og samfunn, er at samfunnet ses på som noe som gjennom regler, sanksjoner, makt, hierarkier, overvåkning og sosialisering – altså indre og ytre sosial kontroll – begrenser individets frihet. Under ligger Berlins idé om negativ frihet, hvor frihet er *fravær* av ytre begrensninger, ikke minst de som kommer fra samfunnet. La oss kalle det en negativsumsmodell: Jo mer samfunn, jo mindre frihet – og omvendt. Et fritt samfunn krever i så fall at man kvitter seg med de mest begrensende institusjonene samt bygger ned de man ikke klarer seg uten, gjennom å gjøre dem deregulerte, fleksible, desentraliserte og små. Selv om det har en rolle å spille (mer snart), bryter aktørene i DNM med denne liberale (vi kunne også si angloamerikanske) måten å tenke frihet på til fordel for en *sosial* frihetsforståelse. Kjernen her er at samfunnet *muliggjør* individets frihet gjennom å bygge institusjoner som gir dem ressurser til å gjøre ting og leve liv de ellers ikke ville kunne gjort. Mer konkret handler sosial frihet om å bygge institusjoner som gjennom kollektiv handling produserer kollektive goder som gir individene de økonomiske, kulturelle, sosiale, politiske, intellektuelle, helsemessige, estetiske og andre «kapabilitetene» (Nussbaum, 2011; Sen, 1999) de trenger for å leve myndige og «egne» liv. Under ligger Berlins idé om positiv frihet hvor det er *nærvær* av sosialt skapte ressurser og muligheter som gir individer frihet. Dette er en positivsumsmodell: Jo mer samfunn, jo mer frihet.

Et slikt positivt sosialt frihetsbegrep er en del av en moderne norsk «sosial» frihetskultur der veien til frihet går gjennom samfunnet. Ja, selv embetsmennene som i 1814 introduserte det liberale frihetsbegrepet, var svært opptatt av sosial frihet og å bygge institusjoner innen økonomi, utdanning,

helse, politikk, forvaltning, rett og vitenskap for å gjøre det nye frihetsfellesskapet de innstiftet, robust. I forbindelse med DNM er den sosiale frihetsforståelsen så viktig fordi den utgjør *bindeleddet* mellom verdier og institusjoner. Den gir føringer for hvordan idealet om frihetens demokratisering skal institusjonaliseres: gjennom å bygge – ikke svekke eller rive – institusjoner.

Andre pilar: funksjonell institusjonell differensiering

Inspirert av den sosiale frihetsforståelsen er kjernen i DNM å realisere frihetens demokratisering gjennom å bygge mange spesialiserte basisinstitusjoner som ivaretar ulike oppgaver for fellesskapet. Til sammen utgjør disse basisinstitusjonene en sosial infrastruktur som gir norske samfunnsmedlemmer så mange muligheter – kapabiliteter – på så mange områder av livene sine at de får muligheten til å leve frie i betydningen selvstyrte og «egne» liv. Med institusjoner sikter jeg her til sosiale ordninger tuftet på roller, normer, sanksjoner og felles situasjonsdefinisjoner som mennesker lager for å finne ut av det med hverandre. Og med basisinstitusjoner sikter jeg til de viktigste institusjonene i et samfunn, de som har bredde (angår alle eller de fleste) og dybde (har store konsekvenser for individenes objektive livssjanser og subjektive selvforståelse). At basisinstitusjonene er differensierte, betyr videre at det er mange av dem. Og at denne differensieringen er funksjonell, betyr at hver basisinstitusjon har spesialisert seg på å ivareta en spesifikk oppgave for fellesskapet. I Tabell 2.1 gir jeg en oversikt over de 14 norske basisinstitusjonene med utgangspunkt i deres institusjonelle logikk (hvilken logikk roller, normer, sanksjoner og situasjonsdefinisjoner er basert på), funksjon (oppgaven de ivaretar) og kapabilitet (den form for frihet de muliggjør for individet).

Som vi ser av tabellen, har medlemmene av det norske verdifellesskapet i løpet av 200 år skapt et samfunn tettpakket med basisinstitusjoner og institusjonelle logikker. Ja, det er vanskelig å peke på noe en gjennomsnittsnordmann gjør i løpet av en dag som ikke skjer innenfor eller i det minste er påvirket av en eller flere av de 14 basisinstitusjonene. I et frihetsperspektiv vil funksjonelt differensierte basisinstitusjoner regulert av store formelle organisasjoner (med et visst unntak for familien) medføre omfattende sosial kontroll og begrensninger på friheten i form av regler, roller, sanksjoner, makt, hierarkier og overvåkning, noe det «negative» liberale frihetsbegrepet fanger opp (se Aakvaag,

2013b, s. 189–196, for en utdyping). Men viktigere er at de 14 funksjonelt differensierte basisinstitusjonene gir norske samfunnsmedlemmer mulighet til å utvikle, utfolde og leve i overensstemmelse med sine evner, interesser og verdier på en rekke livsområder, og derfor legger forholdene godt til rette for å demokratisere friheten og la folk leve sine «egne» liv.

Tabell 2.1

Den institusjonelle grunnstrukturen i DNM

Basisinstitusjon	Institusjonell logikk	Funksjon	Kapabilitet
Økonomi	Betale/ikke-betale	Produsere og distribuere goder	Arbeid og tilgang til goder
Politikk	Posisjon/opposisjon	Fatte kollektivt bindende beslutninger	Samarbeide om å løse felles problemer
Rett	Lovlig/ulovlig	Konfliktløsning	Fredelig sameksistens
Religion	Transcendens/immanens	Verdensbilder og ritualer	Eksistensiell livsmening
Utdanning	Lære/ikke-lære	(Ut)danne	Utvikle intellektuelle og sosiale ferdigheter
Vitenskap	Sant/usant	Teoretisk artikulert og empirisk testet kunnskap	Tilfredsstillende intellektuell nysgjerrighet
Familie	Intim/anonym	Omsorg og nærhet	Tette familiære, erotiske og romantiske relasjoner
Idrett	Vinne/tape	Fysisk fostring	Utvikle og utfolde fysiske ferdigheter
Kunst	Kunst/ikke-kunst	Utvide virkeligheten	Skape og oppleve estetiske erfaringer
Helse	Frisk/syk	Forebygge og kurere sykdom	Lange og friske liv
Militæret	Sikkerhet/trussel	Beskytte samfunnet	Fredelige og trygge liv
Transport	Mobil/statisk	Geografisk mobilitet av mennesker og varer	Bevegelsesfrihet
Media	Nyhet/gammelt nytt	Informere og kritisere	Et opplyst menneske
Sivilsamfunnet	Problem/ikke-problem	Varsellampe	Engasjere seg i aktuelle problemer

Tredje pilar: det demokratiske maktkretsløpet

Skal et verdifellesskap være robust i betydningen sterkt og motstandsdyktig, må verdiene folk er sammen om, ikke bare institusjonaliseres, slik vi har sett frihetens demokratisering er gjennom basisinstitusjonene. Fellesskapet må også være i stand til å handle kollektivt, det vil si samarbeide om å overvåke, forsvare, tilpasse og videreutvikle sine verdier og ikke minst de institusjoner som skal realisere dem. Spørsmålet blir dermed om det er mulig for et fellesskap som har organisert seg gjennom DNMs 14 funksjonelt differensierte basisinstitusjoner, å bli et handlingsdyktig fellesskap. At det foregår mye lavere-ordens kollektiv handling lokalt i de enkelte basisinstitusjonene, er opplagt. Her produseres det kollektive goder som utdanning, helsetjenester, idrettsarrangementer, gudstjenester og kunstutstillinger. Men kan hele det norske samfunnsfellesskapet være et handlingsdyktig fellesskap? I så fall må det være mulig for norske samfunnsmedlemmer sammen å overvåke, regulere og koordinere alle basisinstitusjonene, og det på en måte som gagnar frihetens demokratisering. Er det det?

Et pessimistisk svar gir sosiologen som mest systematisk har utviklet teorien om funksjonell differensiering, nemlig Niklas Luhmann (1997a, 1997b). Ifølge ham snakker de forskjellige basisinstitusjonene så forskjellige språk at det er umulig for dem å kommunisere med hverandre. Politikere er opptatt av å vinne stemmer, bedrifter av å tjene penger, lærere av om elevene lærer noe, forskere av om noe er sant, og så videre. Det finnes ingen felles grunn med henblikk på å samarbeide om felles mål. Samtidig finnes det heller ingen basisinstitusjon som kan heve seg over og overvåke og styre de andre, som politikken. Det siste får for Norges del en viss støtte i teorier om den korporativt-pluralistiske (Rokkan, 2010), segmenterte (Egerberg et al., 1978), blandingsadministrative (Hernes, 1978) og fragmenterte (Tranøy & Østerud, 2001) staten som ikke kan handle på vegne av hele fellesskapet fordi den er splittet opp i ulike deler og derfor lar særinteresser trumfe fellesinteresser. Problemet er at en slik teori om institusjonell desentrering og kollektiv avmakt passer dårlig på et samfunn med så mye kollektiv koordinering på tvers av basisinstitusjoner som det norske (se Hagen, 2000; Rommetvedt, 2017). Og den passer spesielt dårlig på et norsk samfunn hvor nettopp politikken har vært et koordinerende sentrum de siste 200 årene (Sejersted, 2001, s. 105–111; Slagstad, 2006, s. 169).

Et like pessimistisk svar, men på andre premisser, får vi i den konflikt-teoretiske tradisjonen fra Karl Marx, som i dag har sin fremste representant

i Pierre Bourdieu. Også her er utgangspunktet at moderne samfunn er differensiert i ulike «felter» (Bourdieu, 1992). Men i motsetning til hos Luhmann hevdes det at samfunnet har et koordinerende senter i den dominerende klassen («eliten») som bruker basisinstitusjonene til å (re)produsere makt, ressurser og privilegier til seg og sine. Dette skjer ved at den dominerende klassen bruker familien til å overføre økonomisk, kulturell og sosial «kapital» til sine barn; utdanningssystemet er rigget slik at disse ressursene konverteres til utdanningsresultater; i økonomien (hvor makt, status og inntekt fordeles) gjør dette at den dominerende klassens barn seirer i konkurransen om de øverste posisjonene; kulturelle institusjoner som media, vitenskap og religion legitimerer privilegiene gjennom «symbolsk makt» som omdanner flaks i det sosiale lotteriet til «innsats», «intelligens», «karisma» eller andre rettferdiggjørende faktorer; og over det hele tårner politikken (staten) som holder systemet i gang. Dette er, som vi ser, ikke en teori om frihetens demokratisering, men en teori om ufrihetens demokratisering der frihet er et sosialt privilegium forbeholdt de få. Men selv om det selvfølgelig finnes forskjeller i det norske samfunn, og det er en viss tendens til at de går i arv, kan ikke denne teorien gjøre rede for hvorfor basisinstitusjonene også gagnar vanlige folk som nyter godt av helsetjenester, skole for barna, har en høy materiell levestandard, mye fritid og så videre, som de gjør. Den kan heller ikke gjøre rede for hvordan «ærlige» (Espeli, 2021, s. 171) norske eliter har bidratt til dette, og ikke bare til å (re)produsere egne privilegier. Kort sagt, konfliktteorien kan gjøre rede for frihetens barrierer, ikke dens demokratisering.

For å forstå DNM trenger vi derfor en teori om hvordan et fellesskap kan styre seg selv gjennom en kollektiv selvreguleringsprosess, og det finner vi i Jürgen Habermas' (1996) teori om det demokratiske maktkretsløpet. Det er en teori som viser hvordan et fellesskap av mennesker i et funksjonelt differensiert moderne samfunn som gjensidig betrakter hverandre som frie, fornuftige og likestilte, kan løse problemer gjennom demokratisk kollektiv handling. Det er en prosessuell teori med fem stadier som foregår på hver sin arena med hver sin oppgave: 1) I sin *livsverden* (hverdagsverden) opplever folk problemer de ikke kan løse på egen hånd, som at kvinner blir diskriminert i forbindelse med lønn og opprykk på arbeidsplassen. 2) I *sivilsamfunnet* varsler aktivister og frivillige organisasjoner samfunnet om problemet, for eksempel ved å danne organisasjoner og nettverk som kjemper for kvinners interesser. 3) I *offentligheten*, der samfunnsmedlemmene møtes for å diskutere felles anliggender,

blir saker satt på dagsordenen og en offentlig mening utkrystalliseres, for eksempel at vi har et likestillingsproblem i arbeidsliv og samfunn. 4) I det formelle *politiske systemet* fattes det kollektivt bindende beslutninger som skal løse problemet, for eksempel gjennom å vedta en likestillings- og abortlov. 5) Gjennom *rett og forvaltning* iverksettes til sist politiske beslutninger, som når det opprettes et likestillingsombud med ansvar for å følge opp likestillingsloven eller domstolene straffer brudd på abortloven.

Som vi ser, er Habermas' teori en beskrivelse av hvordan et fellesskap kan bli kollektivt handlingsdyktig: fange opp problemer, diskutere seg frem til gode løsninger, fatte kollektivt bindende beslutninger og ha et omfattende apparat til å iverksette dem. Og den passer godt for Norge, som ifølge en historiker er det «empiriske speilbildet» (Stråth, 2021, s. 358) av Habermas' deliberative demokratimodell. I Norge ble det demokratiske maktkretsløpet innstiftet av en liberal og opplyst embetsmannsstand gjennom de liberale friheter som fulgte med Grunnloven i 1814: menneskerettigheter, rettsstat og demokrati. Deretter handler norsk historie i stor grad om hvordan det demokratiske maktkretsløpet har blitt brukt av bønder til å kjempe for mer folkestyre, arbeidere til å kjempe for mer sosioøkonomisk likhet og kvinner til å kjempe for mer likestilling. Selvfølgelig har ikke alle politiske prosesser og beslutninger i Norge de siste 200 årene fulgt det demokratiske maktkretsløpet. Men det demokratiske maktkretsløpet fanger inn det som siden 1814 i stadig økende grad har vært prinsippet for hvordan politiske beslutninger skal fattes og legitimeres i Norge, nemlig bred folkelig deltagelse og fornuftig diskusjon som demokratiets kjerne. Og ikke minst har mange politiske prosesser ligget tett på modellen for det demokratiske maktkretsløpet, og særlig de store politiske mobiliseringsprosessene jeg har beskrevet og som har formet det moderne Norge (se Aakvaag, 2017b, for en utdyping). I sum er resultatet at stadig flere individer og grupper har blitt inkludert som likeverdige deltagere i det norske verdifellesskapet. Parallelt har friheten fått stadig nye lag og mer konkret innhold både som kulturelt ideal og institusjonell realitet. Det er ikke minst denne vedvarende diskusjonen og utviklingen av DNM i regi av det demokratiske maktkretsløpet som gjør det norske frihetsfellesskapet så robust – samt til et ufullendt og alltid pågående prosjekt.

Fjerde pilar: liberal beskyttelse av individet

Når man bygger opp basisinstitusjoner som økonomi, utdanning, helse og kunst med store formelle organisasjoner som bedrifter, skoler, helseforetak og museer, og så supplerer dem med et demokratisk maktkretsløp med et mektig byråkratisk-rettslig statlig styringsapparat til disposisjon, så er det alltid en fare for at resultat blir et «asymmetrisk» (Coleman, 1982) samfunn hvor individet er lite og samfunnet stort. Særlig stor er faren for at noen individer eller grupper av individer tilriver seg kontrollen over basisinstitusjonene og det byråkratisk-rettslige styringsapparatet og bruker det til å undertrykke og utnytte resten av befolkningen, slik vi så konfliktteorien er opptatt av. I sin ekstreme form har vi sett dette i totalitære kommunistiske (som Sovjet og Kina) og fascistiske (som Tyskland, Italia og Spania) regimer i det 20. århundret. Vi ser det i våre dagers autokratier som Russland, Tyrkia, Kina og Filipinene (for å ta de største). Og vi finner klare tendenser til det i de av dagens liberale demokratier med størst sosioøkonomiske forskjeller (som USA og Storbritannia). Så hvordan sikre at basisinstitusjonene og statens byråkratisk-rettslige apparat brukes for, og ikke mot, befolkningen, som jo er selve forutsetningen for å demokratisere friheten?

Her kommer DNMs fjerde pilar inn, nemlig et sett liberale ordninger som beskytter individet mot maktmisbruk fra stat og basisinstitusjoner. Mer presist handler det om tre barrierer for makt: *Sivile rettigheter* gir alle norske individer en rettslig beskyttet privatsfære hvor de kan gjøre (nesten) hva de vil, beskyttet mot staten og andre sosiale grupper og individer. *Rettsstaten* begrenser statens maktbruk gjennom å underlegge den krav til regler og forutsigbarhet. Og regelmessige *valg* sikrer at man kan kvitte seg med ledere man ikke vil ha.

Denne liberale dimensjonen er ofte oversett i samfunnsvitenskapelige analyser av DNM (som Barth et al., 2014; Dølvik et al., 2015; Esping-Andersen, 1990), som er mest opptatt av materiell velferd, basisinstitusjoner, kollektive goder og kollektiv handlingskapasitet. Ikke desto mindre har den vært sentral siden en liberal embetsmannstand innstiftet det moderne norske verdifelleskapet i 1814. Ja, i et historisk perspektiv kom den liberale friheten først, med Grunnloven i 1814. Først deretter ble den sosiale friheten gradvis bygget opp. En fruktbar måte å lese norsk historie siden 1814 på, er derfor å se den som et resultat av det kontinuerlige forsøket på å definere og realisere frihetens demokratisering i det *produktive spenningsfeltet* mellom liberal (negativ) og sosial

(positiv) frihet. Tillater vi oss nok en gang å være forenklende og skjematisk, kan vi si at den politiske og ideologiske høyresiden (liberale og konservative) særlig har kjempet for negativ liberal frihet og for å beskytte individet mot et destruktivt samfunn, mens venstresiden (kulturradikalere, sosialdemokrater, sosialister og kommunister) særlig har kjempet for positiv sosial frihet og for å bygge opp institusjoner og styringskapasitet. Det er nok av eksempler på hvordan denne spenningen har spilt seg ut i norsk historie. I 1814 ble negative liberale friheter institusjonalisert gjennom Grunnloven, hvorpå man umiddelbart startet å bygge opp en sentraladministrasjon som ga økt positiv styringskapasitet. Den økte positive styringskapasiteten til kongen og hans regjering ble deretter, gjennom parlamentarismen, underlagt negativ demokratisk kontroll gjennom et valgt storting og en parlamentarisk styringskjede som gjør at alle politiske ledere kan fjernes gjennom valg. Rett etter krigen ønsket ledende politikere på venstresiden å bygge ut det byråkratisk-rettslige styringsapparatets makt gjennom å gi staten og forvaltningen svært utvidet myndighet i form av nye beredskaps- og fullmaktslover; et forslag som ble aktivt motarbeidet og til sist nedkjempet av en liberal høyreside som argumenterte for behovet for å beskytte individets frihet mot staten. Etter at Arbeiderpartiet brukte sin nyvunne regjeringsmakt fra 1935 til å bygge en «sosialdemokratisk orden» (Furre, 2000, del III og IV) tuftet på store basisinstitusjoner og et så omfattende styringsapparat at enkelte snakket om «ettpartistaten» (Seip, 1987), kom reaksjonen i form av en «liberal vending» (Sejersted, 2009): først en (ny)liberal «høyrebølge» på 1980-tallet, som bidro til å deregulere deler av samfunnet som boligmarkedet, finansmarkedet og butikkenes åpningstider; deretter fulgte fra 1990-tallet en «rettsliggjøring» som blant annet satte individuelle rettigheter høyt på dagsordenen gjennom menneskerettigheter og mer spesifikke rettigheter knyttet til rollen som for eksempel pasient, kunde og elev. Og slik kunne jeg fortsette med å beskrive pendelbevegelsene mellom negativ liberal og positiv sosial frihet som følger av at høyre- og venstresiden i norsk historie har kjempet om det politiske initiativet.

Men det skal jeg ikke. Jeg skal nøye meg med å gjenta hovedpoenget, som er at selv om positiv sosial frihet er det som gir DNM dens særpreg og frihetens demokratisering substans og innhold, så har DNM i tillegg en liberal side som helt siden 1814 har spilt en viktig rolle ved å beskytte individet mot samfunnet. Det skjer gjennom å kanalisere den sterke kollektive handlings- og styringskapasiteten til 14 funksjonelt differensierte basisinstitusjoner og et omfattende byråkratisk-rettslig statlig styringsapparat i en retning som gir, og

ikke berøver, medlemmene i det norske samfunnsfellesskapet frihet. Selv om dette ikke er en tilstrekkelig, så er det en *nødvendig* betingelse for frihetens demokratisering i DNM.

Femte pilar: frihetens ritualer og symboler

Hvis det liberale aspektet er for lite fremme i samfunnsvitenskapelige studier av DNM, så gjelder det enda mer med dens symbolske og rituelle aspekt. Som vi har lært av Durkheim (1995) og hans etterfølger Randall Collins (2004), så er alle fellesskap avhengig av ritualer som binder folk sammen gjennom sterke kollektive følelser av begeistring, entusiasme, sympati og samhold, men også harme og sinne i møte med angrep på fellesskapet. Slike kollektive følelser manifesterer seg i materielle og immaterielle symboler som representerer fellesskapet. Dermed forankres kollektiv identitet og tilhørighet til fellesskapet ikke bare i folks hjerner og interesser, men også i deres hjerter. *De føler seg* som en del av fellesskapet. Hvilke ritualer er knyttet til frihetens demokratisering og DNM? Og hvilke «hellige» symboler representerer dem? Her skal jeg nøye meg med å gi en kort oversikt basert på et skille mellom regelmessige og spontane ritualer. Den viser at alle de fire viktigste gruppene og elementene i frihetens demokratisering og DNM har sine ritualer og symboler.

Regelmessige («institusjonaliserte») ritualer er rekursive: foregår på samme tid og samme sted, med de samme aktiviteter og de samme symbolene, år ut og år inn. Embetsmannsstanden, Grunnloven og liberal frihet («1814») feirer vi hver 17. mai med flagg og barnetog. I tråd med at det var her det norske verdifellesskapet ble stiftet, er deres viktigste symbol det norske flagget. Andre symboler er Grunnloven, grunnlovsfedrene og Eidsvollsbygningen. Bondebevegelsen og folkestyret («1884») feirer vi hvert fjerde år med stortingsvalg og tilknyttede aktiviteter som debatter, partilederutspøringer og valgvakser. Sine symboler har de blant annet i valglokalet, stemmeseddelen, partienes logoer, kjente rikspolitikere og ikke minst selve stortingsbygningen. Arbeiderbevegelsen og sosial likhet («1935») feirer vi 1. mai med tog, paroler og appeller. De har sine symboler i faner (gjerne røde), sanger («Internasjonalen»), bygninger (arbeidernes hus) og plakater og statuer av stolte og rakryggede arbeidere (uten lua i hånden). Til sist feirer vi kvinnebevegelsen og likestilling («1978») 8. mars med tog, paroler og opprop. Også kvinnebevegelsen har sine symboler i kvinnesakens pionerer, saker (som abort

og likelønn), lover (som abort- og likestillingsloven) og litteratur (som *Et dukkehjem* og *Det annet kjønn*). I Norge finnes i tillegg regelmessige ritualer som går på tvers av de fire bevegelsene og dimensjonene, som kongens og statsministerens nyttårstaler.

Spontane ritualer har på sin side karakter av enkeltepisoder som finner sted som et svar på hendelser som er spesielt betydningsfulle enten fordi de truer eller styrker frihetens demokratisering og DNM. Eksempler er masse-mønstringene som fant sted i Oslos gater både etter unionsoppløsningen i 1905 og etter slutten på fem år med tysk okkupasjon i maidagene i 1945. Av nyere eksempler skiller rosetogene etter terroren på Utøya og regjeringskvartalet 22. juli 2011 seg ut. Mer enn 1 million mennesker gikk i tog i hele landet, hvorav 200 000 samlet seg på Rådhusplassen i Oslo. Talene, sangene og ikke minst rosene og blomsterhavet ble raskt symboler på det alle sa bandt det norske samfunnet sammen: at man er et inkluderende fellesskap basert på frihet og demokrati (se Rafoss, 2020, for en Durkheim-basert analyse).

Avsluttende diskusjon

Dermed er vi fremme ved kapitlets tredje del, hvor det er tid for oppsummering og kritikk. Jeg har i dette kapitlet argumentert for at det finnes et norsk fellesskap. På spørsmålet om hva slags fellesskap det norske samfunnet er, har jeg svart at det er et verdifellesskap tuftet på idealet om frihetens demokratisering. Dette er en relativt generell og abstrakt verdi som har blitt konkretisert og gitt substans av spesielt fire grupper og bevegelser siden 1814: embetsmannsstanden (liberal frihet: sivile rettigheter, rettsstat og demokratiske valg), bondebevegelsen (folkestyre), arbeiderbevegelsen (sosioøkonomisk likhet) og kvinnebevegelsen (likestilling). På spørsmålet om hva som gjør dette fellesskapet robust, har jeg svart at det er robust fordi det er institusjonalisert i DNM, en måte å organisere samfunnet på med fem pilarer: 1) en sosial frihetsforståelse der frihet ses som et produkt av samfunnets nærvær, ikke dets fravær; 2) 14 funksjonelt differensierte basisinstitusjoner som gir norske samfunnsmedlemmer en rekke kapabiliteter på en rekke områder; 3) et demokratisk maktkretslop som gjør det mulig å styre og koordinere basi-

sinstitusjonene med særlig henblikk på å sørge for at alle individer og grupper får nytte godt av kapabilitetene; 4) et sett liberale barrierer som beskytter individet mot samfunnet; 5) og til sist kollektive ritualer og symboler som (gjen)skaper kollektive følelser av samhold og å være et «oss».

På denne måten har jeg forsøkt å gi en analyse av fellesskap i Norge som går på tvers av etablerte sosiologiske perspektiver ved at den er *positiv* (til forskjell fra kritisk og konfliktteoretisk), *samtidsdiagnostisk* (til forskjell fra avgrenset og bindestrekifisert) og *teoretisk* (til forskjell fra empirisk, om enn den baserer seg på mye empiri). Mye kan sies om mine analyser. Jeg skal avslutte kapitlet med å ta opp noen innvendinger. Plassbegrensninger gjør at jeg må nøye meg med å peke ut en retning for hvordan de kan besvares.

Hvor norsk er frihetens demokratisering? Det norske frihetsfellesskapet er tuftet på vestlige opplysningside(al)er som frihetens demokratisering, funksjonell differensiering, det demokratiske maktkretsløpet og liberale barrierer. Gir det mening å snakke om et særegent «norsk» fellesskap når det i all hovedsak er basert på importerte europeiske og angloamerikanske verdier og institusjoner? Svaret er ja. På tross av at det har mange likhetstrekk med andre vestlig-moderne fellesskap, er Norge et særegent fellesskap allerede av den grunn at det er avgrenset fra andre samfunn i tid (fra 1814 til i dag), rom (nasjonalstaten Norges territorielle grenser) og personer (12–14 generasjoner med nordmenn som siden 1814 har oppholdt seg på dette territoriet). Enda viktigere er at disse verdiene og institusjonene er realisert på særegne måter i Norge. Bestemte sosiale bevegelser, grupper, personer og hendelser har gitt de universalistiske opplysningsidealene en særegen norsk form, som igjen har dannet opphav til særegne norske tradisjoner, ritualer og en kollektiv hukommelse. Barnetogene 17. mai og trepartssamarbeidet i arbeidslivet er eksempler på hvordan generelle idealer om liberale rettigheter og økonomisk frihet i arbeidslivet har antatt en særegen norsk form. Det norske frihetsfellesskapet er slik et spesialtilfelle av mer generelle og abstrakte opplysningsidealene.

Mangel på detaljer? En opplagt innvending er at når man går så allment og samtidsdiagnostisk til verks som jeg her har gjort, og subsumerer et helt samfunn og over 200 år med historie under noen få generelle begreper, så ofrer jeg en detaljert og grundig forståelse på den totaliserende syntesens alter. Til det er det å si at av og til kan det være nødvendig å se bort fra mylderet av detaljer for å skaffe seg oversikt. Først når man ser dets mange deler i sammenheng, forstår man et samfunn og dets historie. Alternativet til helhet er

ikke en dypere, men en mer fragmentert forståelse. Dessuten er mine analyser basert på omfattende samfunnsvitenskapelig og historisk empirisk forskning om sosiale grupper, sosiale bevegelser, basisinstitusjoner og politiske prosesser i det moderne Norge. Når det er sagt, er det en viktig oppgave å gå mer detaljert til verks for å bygge ut mine analyser samt se om de får empirisk støtte – dog uten å oppgi den helhetlige, samtidsdiagnostiske ambisjonen.

Hva med grupper og bevegelser som ikke er nevnt? Én ting er å gi en mer detaljert beskrivelse av de grupper og bevegelser jeg *har* tatt med. Men hva med alle de jeg *ikke* har nevnt? Det er ingen tvil om at langt flere grupper og bevegelser enn de fire jeg har beskrevet, har vært aktive og påvirket Norge siden 1814, som samvirkebevegelsen, urfolksbevegelsen, fredsbevegelsen, homsebevegelsen og miljøbevegelsen, for bare å nevne noen. Når jeg har begrenset meg til de «fire store», er det fordi det er stor enighet blant historikere og samfunnsvitere om at de har vært mest sentrale i å forme det moderne Norge. I tillegg har de andre bevegelsene i all hovedsak bidratt til å kjempe for frihetens demokratisering på sine (ofte beslektede) områder, slik at de ikke utfordrer mine hovedkonklusjoner, men heller utvider dem. Men også her er det selvfølgelig behov for videre analyser og utdyping.

For harmoniserende? En mer alvorlig innvending er at jeg med min «positive sosiologi» tegner et for harmonisk bilde både av det norske fellesskapet og den historiske prosessen som har skapt det. Hvor blir det av konfliktene, kampen, volden, ufriheten, de ekskluderte og de som er mot frihetens demokratisering? Mitt første og mest opplagte svar er at dette kapitlet ikke handler om konflikt, men fellesskap. Derfor har jeg prioritert å trekke frem det som binder nordmenn sammen, ikke det som skiller dem fra hverandre. For det andre er det, som jeg har forsøkt å vise, faktisk mye som binder nordmenn sammen. De er medlemmer av et frihetens verdifellesskap som er institusjonelt realisert gjennom DNM. Dette helt vesentlige aspektet ved det norske samfunnet går tapt i konfliktteoretiske analyser som like ensidig vektlegger for eksempel klassekonflikt, sentrum/periferi-spenningen, kjønnsdiskriminering og identitetspolitiske motsetninger knyttet til kjønn, seksualitet, etnisitet og funksjonshemming. For det tredje er det riktig at det finnes grupper på ytre høyre- og venstresiden som aktivt har kjempet mot frihetens demokratisering og DNM, som revolusjonære Moskva-kommunister i Ap og NKP i mellomkrigstiden, høyreradikale bevegelser som NS i mellomkrigstiden, revolusjonære maoister i AKP(m-l) på 1970-tallet og fundamentalistiske islamister og

høyreekstremister de senere årene (Sørensen & Brandal, 2018, gir en oversikt). Men det norske samfunnet har vist seg motstandsdyktig overfor slike angrep på frihetens demokratisering og DNM. Ingen av disse bevegelsene har blitt massebevegelser med bred folkelig appell, og det måtte militær inngripen fra en fremmed makt (Tyskland) til for å bringe en av dem til makten en kort periode (NS i 1940–1945). Det viser hvor dypt forankret det norske verdifelleskapet og frihetens demokratisering er både på høyre- og venstresiden i norsk politikk. Ja, ikke bare har frihetens demokratisering virket modererende på de ytterliggående bevegelsene selv, som har vært mindre ekstreme enn i mange andre land, men den har skapt en «norsk politisk kultur» (ibid., s. 287) som har hindret ytterliggående bevegelser i å få bred oppslutning. La meg helt til sist også få si at det er misvisende å kalle min analyse harmoniserende og konfliktfri. Jeg har tvert om lagt stor vekt på motsetninger og konflikter mellom embetsmenn og bønder, mellom kapitalister og arbeidere og mellom menn og kvinner, som ofte har vært harde både i ord og handling. Så vi kan gjerne kalle Norge et «konfliktfelleskap». Det norske samfunnet er derimot ikke et «uenighetsfelleskap» (Iversen, 2014). Tvert om spiller konfliktene seg ut innenfor rammene av noe vi er enige om og som gjør oss til et fellesskap, som altså er å samarbeide om å gi flest mulig mennesker mest mulig frihet på flest mulig områder: frihetens demokratisering. De viktigste konfliktene i det moderne Norge handler ikke først og fremst om å utfordre denne verdien, men om hvordan den skal fortolkes og realiseres. Ikke bare det, konfliktene spiller seg ut innenfor et institusjonelt rammeverk for å løse strid på en fredelig, fornuftig og rettferdig måte. Siden 1814 har det demokratiske maktkretsløpet gitt ikke minst ekskluderte og marginaliserte grupper en mulighet til å kjempe for sine interesser. Det har nok disiplinert og «temmet» dem gjennom å tvinge dem til å bruke fredelige midler. Men det har også gitt dem stort gjennomslag for egne interesser og bidratt til å inkludere dem i, få et eieforhold til og forme DNM og frihetens demokratisering.

Er det norske verdifelleskapet tuftet på frihetens demokratisering? Men hvordan vet jeg at frihetens demokratisering er det som binder folk sammen i Norge? La meg begynne med å si at et verdifelleskap ikke trenger å innebære at absolutt hele befolkningen slutter opp om den grunnleggende verdien og de institusjoner den kommer til uttrykk gjennom. Det holder at majoriteten gjør det. Det er heller ikke noe krav at nordmenn selv må bruke betegnelsen «frihetens demokratisering». Oftest brukes andre ord som «inkluderende»,

«egalitært», «tolerant», «liberal-demokratisk», «likestilt» og «humanistisk» om det norske verdifellesskapet. Uttrykket «frihetens demokratisering» er en neologisme jeg har utviklet for å sette disse ulike dimensjonene av verdifellesskapet på et felles begrep. Men hvordan understøtter jeg empirisk at frihetens demokratisering er den norske kjerneverdien? På flere måter. For det første har Grunnloven, det norske samfunnets «grunnbok», i over 200 år og gjennom mange revisjoner vært tuftet på individets frihet. Som det heter i Grunnlovens nye § 2: «Verdigrunnlaget forblir vår humanistiske og kristne arv» (med «kristne» må her forstås en *de jure* religiøs forankring av frihetens demokratisering som *de facto* får mindre og mindre betydning i et stadig mer sekulært norsk samfunn kjempet frem av overveiende sekulære og opplysningshumanistiske sosiale bevegelser). For det andre er de kollektive ritualene i det norske samfunnet, som 17. mai, 1. mai, 8. mars, valg og rosetoget etter 22. juli, feiringen av det norske samfunnets grunnverdi og mest «hellige objekt»: individet og dets frihet til å leve sitt eget liv. For det tredje er frihetens demokratisering den styrende verdien innad i alle de 14 basisinstitusjonene i det norske samfunnet. I familien velger vi selv partner. I utdanningssystemet sier lover, forskrifter og læreplaner at skolen skal gi alle de samme mulighetene til å utvikle og utfolde sine evner og interesser – samt tilegne seg liberaldemokratiske holdninger og verdier. Helsevesenet skal gi alle den helsehjelpen de trenger og slik gi folk lange og sunne liv. I økonomien er både konsumenter og produsenter stort sett frie til å gjøre som de vil. Rettsvesenet skal håndheve lover og regler som beskytter enkeltindividets sivile, politiske og sosiale rettigheter og så videre. For det fjerde, og i forlengelsen av forrige poeng, handler veldig mye offentlig debatt i Norge om å «strekke» frihetens demokratisering til alle, og ikke minst de som står i fare for å falle utenfor eller ikke inkluderes fullverdig i basisinstitusjonene. Kvinner må inn i næringslivet, innvandrere inn i idretten, personer med lav utdanning må få kunstopplevelser, skolen må unngå frafall, og så videre. For det femte har de viktigste (samt mange andre) sosiale bevegelsene i Norge siden 1814 kjempet for frihetens demokratisering, som vi har sett. Og til sist, hvis vi går ned på individnivå, så slutter den store majoriteten av Norges befolkning opp om frihetens demokratisering. Typisk vil 80–90 prosent svare at de slutter opp om verdier som uavhengighet, inklusjon, toleranse, mangfold, ytringsfrihet, en omfordelende og skattefinansiert velferdsstat, likestilling og religionsfrihet (Hellevik & Hellevik, 2022). I sum

tyder dette på ganske god empirisk støtte for tesen om frihetens demokratisering som kollektiv grunnverdi i Norge.

Ideal eller realitet? Ett er hvilke verdier et samfunn har, noe annet er hvorvidt det lykkes realisere dem. Lever realitetene opp til idealet? Har DNM lyktes med å institusjonalisere frihetens demokratisering? Her er det viktig å ha klart for seg at frihetens demokratisering nettopp er et ideal, og det ligger i idealers natur at de sjelden eller aldri fullt ut er realisert. Det er heller ikke deres oppgave. De skal være orienteringspunkter for individuell og kollektiv handling: noe å strekke seg etter. Når det gjelder innholdet i frihetens demokratisering, er det heller ikke et ideal som krever full sosioøkonomisk likhet for å realiseres. Det er nok at den store majoriteten i samfunnet har tilgang til *nok* ressurser og kapabiliteter til fritt å utvikle og utfolde evner og interesser og slik leve sine egne liv. Frihetens demokratisering handler ikke om å gjøre alle helt like sosialt, kulturelt og økonomisk, men om å bygge et institusjonelt «dansegulv, slik at enkeltmenneskene kan danse sine liv,» for å sitere Tage Erlander (se Frankfurt, 2015, for en teoretisk utdyping). Da omdannes frihet fra et eliteprivilegium til et massefenomen. Hvor mye sosial ulikhet frihetens demokratisering er forenlig med, er et krevende spørsmål. Det er opplagt at hvis ressurser og derigjennom makt hopper seg opp på for få hender, vil det true de manges frihet. Og i Norge eksisterer det sosioøkonomiske forskjeller mellom folk knyttet til utdanning inntekt, formue og sosial status, forskjeller som delvis går i arv mellom generasjoner og også har konsekvenser for livssjanser og livskvalitet. Særlig inntekts- og formuesforskjellene har også økt det siste tiåret, selv om den langsiktige historiske tendensen siden 1814 er mer sosioøkonomisk likhet (Aaberge & Modalsli, 2014). Dette gjør at selv om mange er frie i Norge, så er noen friere enn andre. Allikevel, ser vi på det norske samfunnets historiske utvikling siden 1814, er det god grunn til å hevde at Norge faktisk har kommet langt i å realisere frihetens demokratisering. 1800-tallet var en periode med en rekke politiske, økonomiske, utdanningsmessige, rettslige, sosiale, kulturelle og andre fremskritt (Myhre, 2022, gir en bred oversikt). Resultatet er at ved inngangen til det 20. århundret var Norge sammenlignet med andre vestlig-moderne land «rikt, avansert, moderne og demokratisk», som historikeren Jan Eivind Myhre (2021a, s. 11) sier. Den utbredte myten om det «fattige Norge» omkring år 1900 er gal (Myhre, 2021b, 2022). Siden da har utviklingen bare akselerert (se Furre, 2000; Sejersted, 2005), noe som har fått en annen historiker, Finn Olstad, til å kalle det 20.

århundret «frihetens århundre» (Olstad, 2010). Ikke minst har perioden etter 1945 vært en «lang opptur», for igjen å sitere den samme historikeren (Olstad, 2017). Resultatene avtegner seg på empiriske indikatorer. Hvis Norge omkring 1900 lå rundt midten sammenlignet med andre vestlig-moderne samfunn, så topper landet i dag de fleste internasjonale sammenligninger av menneskelig utvikling, velstand, inntektslikhet, sosial mobilitet, likestilling, ytringsfrihet, demokrati, rettsstat og så videre. Sosiologen Anders Barstad (2014, s. 355), som har foretatt den hittil mest omfattende oppsummeringen av forskningen på nordmenns levekår og livskvalitet, konkluderer med at «uansett om vi tar for oss objektive levekårskriterier, subjektiv livskvalitet, eller forsøker å kombinere disse [...], kommer Norge meget godt ut i internasjonale velferdsmålinger. Vi er ikke alltid på topp [...], men som regel ikke langt unna.» Så på tross av de sosiale ulikhetene som fortsatt finnes i Norge, er det derfor god empirisk støtte for å hevde at friheten er demokratisert. De fleste nordmenn danser i dag «sine egne liv» på dansegulvet til den 200 år gamle DNM.

Referanser

- Ahlstrand, R. & Sausdal, D. (2023). A Diagnosis of Society and Nordic Sociology. *Acta Sociologica*, 0(0), 1–4. <https://doi.org/10.1177/00016993231217598>
- Ahrne, G., Boje, T., Esseveld, J., Gundelach, P. & Riska, E. (2010). *Sociological Research in Norway: An Evaluation*.
- Anderson, B. (2006). *Imagined Communities*. Verso.
- Aubert, V. (1969). *Det skjulte samfunn*. Pax Forlag.
- Barstad, A. (2014). *Levekår og livskvalitet*. Cappelen Damm Akademisk.
- Barth, E., Moene, K. O. & Willumsen, F. (2014). The Scandinavian Model – an Interpretation. *Journal of Public Economics*, 117(September), 60–72. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jpubeco.2014.04.001>
- Berlin, I. (2002). *Liberty*. Oxford University Press.
- Bourdieu, P. (1992). *Texter om de intellektuelle*. Symposion Bibliotek.
- Coleman, J. S. (1982). *The Asymmetric Society*. Syracuse University Press.
- Collins, R. (1994). *Four Sociological Traditions*. Oxford University Press.
- Collins, R. (2004). *Interaction Ritual Chains*. Princeton University Press.
- Durkheim, É. (1984). *The Division of Labor in Society*. Free Press.
- Durkheim, É. (1995). *The Elementary Forms of Religious Life* (K. E. Fields, Overs.). The Free Press.
- Dølvik, J. E., Fløtten, T., Hippe, J. M. & Jordfald, B. (2015). *The Nordic Model Towards 2013*. Fafo.
- Egerberg, M., Olsen, J. P. & Sætren, H. (1978). Organisasjonssamfunnet og den segmenterte stat. I J. P. Olsen (Red.), *Politisk organisering* (s. 115–142). Universitetsforlaget.
- Espeli, H. (2021). Fra økonomiske misligheter til et webersk byråkrati? I J. E. Myhre (Red.), *Myten om det fattige Norge. En misforståelse og dens historie* (s. 147–192). Dreyer forlag.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Polity Press.
- Frankfurt, H. G. (2015). *On Inequality*. Princeton University Press.
- Furre, B. (2000). *Norsk historie 1914–2000: Industrisamfunnet – fra vokstervisse til framtidstilvil*. Det Norske Samlaget.
- Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action. Volume One: Reason and the Rationalization of Society*. Beacon Press.
- Habermas, J. (1987). *The Theory of Communicative Action. Volume Two: Lifeworld and System: a Critique of Functionalist Reason*. Beacon Press.
- Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms*. Polity.
- Hagen, R. (2000). Rational Solidarity and Functional Differentiation. *Acta Sociologica*, 43(1), 27–42. <https://doi.org/10.1177/000169930004300104>
- Hagen, R. (2012). Samfunn som handlingsdyktig fellesskap. I K. Dahlgren & H. E. Næss (Red.), *Tanker om samfunn*. Universitetsforlaget.
- Hellevik, O. & Hellevik, T. (2022). Verdier og verdiutvikling. I I. Frønes & L. Kjølørød (Red.), *Det norske samfunn..* (8. Utg., Bd. 3, s. 338–366). Gyldendal.
- Hernes, G. (1978). *Forhandlingsøkonomi og blandingsadministrasjon*. Universitetsforlaget.
- Hernes, H. (1987). *Welfare State and Woman Power*. Universitetsforlaget.

- Hippe, J. M. & Berge, Ø. (2013). Ombyggingens periode. Landrapport om Norge 1990–2012. Fafo.
- Iversen, L. L. (2014). *Uenighetsfellesskap. Blikk på demokratisk samhandling*. Universitetsforlaget.
- Kant, I. (1991). *Political Writings*. Cambridge University Press.
- Kjeldstadli, K. (2021). Folkebevegelsene demokratiserte Norge. I J. E. Myhre (Red.), *Myten om det fattige Norge. En misforståelse og dens historie* (s. 193–222). Scandinavian Academic Press.
- Luhmann, N. (1997a). *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1997b). The Limits of Steering. *Theory, Culture & Society*, 14(1), 41–57. <https://doi.org/10.1177/026327697014001003>
- Myhre, J. E. (2021a). Myten om det fattige Norge. I J. E. Myhre (Red.), *Myten om det fattige Norge. En misforståelse og dens historie* (s. 11–37). Scandinavian Academic Press.
- Myhre, J. E. (Red.). (2021b). *Myten om det fattige Norge. En misforståelse blir til*. Scandinavian Academic Press.
- Myhre, J. E. (2022). *Den norske modellen blir til. Norge 1814–1914*. Dreyer forlag.
- Nisbet, R. (1993). *The Sociological Tradition*. Transaction.
- Nordby, T. (2018). *Norges politiske system etter 1814*. Dreyers forlag.
- Nussbaum, M. C. (2011). *Creating Capabilities*. Harvard University Press.
- Olsen, J. P. (1978). Folkestyre, byråkrati og korporativisme – skisse av et organisasjonsteoretisk perspektiv. I J. P. Olsen (Red.), *Politisk organisering* (s. 13–114). Universitetsforlaget.
- Olstad, F. (2010). *Frihetens århundre*. Pax.
- Olstad, F. (2017). *Den lange oppturen. Norsk historie 1945–2015*. Dreyer.
- Parsons, T. (1968). *The Structure of Social Action. Volume Two: Weber*. The Free Press.
- Parsons, T. (1971). *The System of Modern Societies*. Prentice-Hall.
- Rafoss, T. (2020). Å føle fellesskap med fremmede: Rosetogene og følelsenes sosiologi. *Norsk sosiologisk tidsskrift*, 4(4), 225–240. <https://doi.org/10.18261/issn.2535-2512-2020-04-04>
- Rokkan, S. (2010). *Stat, nasjon, klasse*. Universitetsforlaget.
- Rommetvedt, H. (2017). *Politikkens allmenngjøring*. Fagbokforlaget.
- Seip, J. A. (1987). Fra embetsmansstat til ettpartistat. I J. A. Seip (Red.), *To linjer i norsk historie*. Universitetsforlaget.
- Seip, J. A. (2010). *Utsikt over Norges historie*. Gyldendal.
- Sejersted, F. (2001). *Demokrati og rettsstat*. Pax forlag.
- Sejersted, F. (2005). *Sosialdemokratiets tidsalder*. Pax.
- Sejersted, F. (2009). Den liberale vending. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 3(4), 226–239.
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
- Slagstad, R. (1998). *De nasjonale strateger*. Pax Forlag.
- Slagstad, R. (2006). *Kunnskapens hus*. Pax.
- Stråth, B. (2021). Om den nordiska fattigdomens betydelse. I J. E. Myhre (Red.), *Myten om det fattige Norge. En misforståelse og dens historie* (s. 332–362). Dreyer forlag.
- Sørensen, Ø. & Brandal, N. (2018). *Det norske demokratiet og dets fiender. 1918–2018*. Dreyer forlag.
- Tjora, A. (2018). *Hva er fellesskap*. Universitetsforlaget.

- Tranøy, B. S. & Østerud, Ø. (2001). En fragmentert stat? I B. S. Tranøy & Ø. Østerud (Red.), *Den fragmenterte staten* (s. 9–36). Gyldendal Akademisk.
- Østerberg, D. (1988). *Metasociology: An Inquiry Into the Origins and Validity of Social Thought*. Universitetsforlaget.
- Aaberge, R. & Modalsli, J. H. (2014). Fordelingen av inntekter i Norge fra 1875 til idag. *Plan*, 46(3–4), 22–28.
- Aakvaag, G. C. (2006). Den samtididiagnostiske sosiologiens forjettelse. *Sosiologi i dag*, 36(4), 6–33.
- Aakvaag, G. C. (2013a). Farvel til gullaldersosiologien. *Sosiologisk tidsskrift*, 21(4), 374–395. <http://dx.doi.org/10.18261/ISSN1504-2928-2013-04-04>
- Aakvaag, G. C. (2013b). *Frihet. Et essay om å leve sitt eget liv*. Universitetsforlaget.
- Aakvaag, G. C. (2016). Out of the Doll's House. From Zero-Zum to Positive-Sum Social Freedom. *Distinktion: Journal of Social Theory*, 17(3), 337–354. <https://doi.org/10.1080/1600910X.2016.1211023>
- Aakvaag, G. C. (2017a). Forsøk på å beskrive det ugjennomtrengelige. Bidrag til symposium om Frønes og Kjølørød (red.): Det norske samfunn, 7. utg. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 58(2), 226–231.
- Aakvaag, G. C. (2017b). Institutional Change in Norway: The Importance of the Public Sphere. I F. Engelstad, H. Larsen, J. Rogstad & K. Steen-Johnsen (Red.), *Institutional Change in the Public Sphere* (s. 71–97). De Gruyter. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110546330-005>
- Aakvaag, G. C. (2018a). A Democratic Way of Life: Institutionalizing Individual Freedom in Norway. I F. Engelstad, C. Holst & G. C. Aakvaag (Red.), *Democratic State and Democratic Society* (s. 48–75). De Gruyter Open. <https://doi.org/10.1515/9783110634082-004>
- Aakvaag, G. C. (2018b). Positiv sosiologi. Fotnoter til en utgravd sosiologi. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 59(3), 280–302. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-291X-2018-03-03>
- Aakvaag, G. C. (2019). Fragmented and Critical? The Institutional Infrastructure and Institutional Ambitions of Norwegian Sociology. I J. Valsiner (Red.), *Social Philosophy of Science for the Social Sciences* (s. 243–269). Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-3-030-33099-6_14

Hagen, R. (2024). Den norske modellen for fellesskap: Betydningen av teori og begreper. I G. C. Aakvaag & U.-D. K. Bæck (Red.), *Robuste fellesskap* (s. 65–97). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa240203>

Kapittel 3

Den norske modellen for fellesskap

Betydningen av teori og begreper

Roar Hagen

Innledning

Sammen med Sverige, Danmark, Island og Finland konkurrerer Norge om topplasseringene i rangeringer av verdens beste samfunn (UNDP, 2022). Land som Canada, Japan og USA er også høyt oppe. I rangeringen for 2021 ligger Sveits på toppen med Norge som nummer to. De nordiske landene skiller seg ut som en sjelden kombinasjon av omfattende velferdsstatlige ordninger, små sosiale forskjeller og en konkurransedyktig økonomi (Halvorsen & Stjernø, 2008). Ofte oppfattes dette som motsetninger. Omfordeling går på bekostning av vekst og velstand. Ikke bare lykkes de nordiske landene med kombinasjonen, men den riktige balansen mellom samarbeid, konkurranse og like muligheter for individuell utfoldelse framheves som nøkkelen til suksess.

Mange peker på blandingsøkonomien som et alternativ til sosialisme og kapitalisme. De nordiske landene har funnet en balanse mellom kollektivism og individualisme. En omfattende offentlig sektor spiller sammen med sterke private aktører som hevder seg i konkurransen på verdensmarkedet. Andre kjennetegn er høy tillit til myndigheten og en sterk samfunnssolidaritet. Men hvorfor og hvordan blir det slik? Hvorfor har samfunnsmedlemmene tillit til myndigheten? Hvordan skapes solidaritet, og hvordan regulerer det norske samfunnet sine mange delsystemer?

Da er svaret gjerne den norske, svenske eller nordiske modellen. En modell er en forenklet framstilling av et komplekst fenomen. Den viser oss elementene fenomenet består av, og relasjonene mellom dem. Modellen kan være rent beskrivende, men den kan også forklare. Den norske modellen viser oss hvordan samfunnet er skrudd sammen. Dermed er den også normativ – eller foreskrivende. Den sier hvordan vi bør forholde oss for å bli handlingsdyktige som fellesskap. Da burde modellen være av særlig interesse for sosiologien. Det er i begrenset grad tilfellet.

I sosiologisk terminologi er den norske modellen en oppskrift på samfunnsmessig integrasjon. Å integrere kommer fra latin og betyr å bringe sammen og gjøre hel. Sosiologien er vitenskapen om samfunnsmessig integrasjon (Østerberg, 1988). Å forklare hvordan samfunn skapes og endres er sosiologiens berettigelse som disiplin. Da går den norske modellen til kjernen av problemet. I alle samfunn er det en spenning mellom samfunnsmedlemmenes behov og interesser som enkeltpersoner og samfunnsmedlemmenes behov og interesser som fellesskap. Vi trenger samfunnet for å leve livene våre, men samfunnet begrenser oss. Vi kan ikke gjøre som vi vil.

Sosiologien håndterer spenningen mellom individ og samfunn ved å skille mellom to former for integrasjon – sosial integrasjon og systemintegrasjon. Sosial integrasjon betyr at samfunnsmedlemmene regulerer sine forbindelser i fellesskap. Systemintegrasjon betyr at relasjonene reguleres av systemer som virker bak ryggen på aktørene som «en usynlig hånd». Den kapitalistiske markedsøkonomien er et typisk eksempel. I sosiologien er dette skillete enten eller. Den sosiologiske fagdiskursen beveger seg langs to spor (Kilminster, 2014). Enten styres handlingene av selvregulerende systemer, eller gjennom samfunnsmedlemmenes kollektive selvregulering som fellesskap.

Den norske modellen er derimot et både og. Den løser konflikten mellom egne og felles interesser ved å få oss til å forstå. Vi forstår at vi må gi avkall på egne interesser for et fellesskap vi selv er en del av. Modellen skaper hva jeg kaller rasjonelt begrunnet solidaritet (Hagen, 1999). En del av forståelsen er at vi må overlate noe av styringa til systemene. Påstanden for dette kapitlet er at sosiologien har problemet med å gripe den norske modellens sosiale rasjonale for å skape samfunnsmessig integrasjon. Årsaken er et utilstrekkelig begrep om fellesskap.

Det norske modellen har ingen teori

Den norske modellen har på en måte ingen teori. Aktørene som forvalter den norske modellen, har selvsagt en praktisk forståelse av hva de holder på med. Typiske styringsdisipliner som statsvitenskap og samfunnsøkonomien analyserer den norske modellen fra perspektivene til sine respektive delsystemer. Statsvitere skriver om *The Nordic Model in Political Science* (Knutsen, 2017). Økonomene har søkelys på økonomiske institusjoner som trepartssamarbeidet mellom arbeidstakere, arbeidsgivere og staten (Barth, Moene & Willumsen, 2014; Blomquist & Moene, 2015). Det finnes mange empiriske sosiologiske analyser av ulike aspekter ved den norske velferdsstaten.

Det jeg mener, er at sosiologien mangler en teori om den norske modellen som en modell for samfunnsmessig integrasjon. Belegg for denne påstanden finner jeg i bokverket *Det norske samfunnet* (Kjølørød & Frønes, 2022). Dette er norsk sosiologisk største kollektive ytelse. Her viser faget hva det kan som

en teori om samfunnsmessig integrasjon. Prosjektet lanseres på 70-tallet som flaggskipet til Sosiologisk institutt ved Universitetet i Oslo. Det begynner med en ambisjon om å gi en helhetlig analyse av det norske samfunnet med utgangspunkt i T. Parsons' systemteori. Bokverket har kommet i mange utgaver. Nye kapitler som tar opp nye sider ved det norske samfunnet, inkluderes. Den siste versjonen består av over 40 kapitler fordelt på tre bind.

Men det er ingen redaksjonelle grep for å skape oversikt og sammenheng. Hvert kapittel står for seg. Framstillingen av det norske samfunnet er fragmentarisk. I midten er det, for å si det slik, et stort teoretisk hull.

Framgangsmåten

Kapitlet legger vekten på begrepens betydning for den empiriske samfunnsanalysen. Hvordan går vi fram for å gjøre en slik teori og begrepsanalyse? Vi må ha en metode. Det finnes mange metoder for empiriske analyser som forteller hvordan forskeren går fram for å konstruere og analysere data. Den viktigste ressursen for den empiriske analysen er imidlertid begrepene. Uten begreper blir verden stum.

Begreper er redskaper, men akkurat hvordan forskeren lager de verkøyene hun trenger, sier metodelitteraturen lite om. Begrepsanalyse er i store trekk en beskjeftigelse for filosofier og filosofisk interesserte sosiologer. Da frikobles begrepsanalysen fra den empiriske analysen. Det finnes mer spesifikt sosiologiske måter å arbeide med begrepene på. C.W. Mills' (2002) sosiologiske fantasi er en standardreferanse, men se for eksempel også Leiulfstrud og Sohlberg (2021). Det er likevel et problem at forskere ikke skiller tilstrekkelig mellom begrep og realitet.

Jeg skiller mellom tre typer teori. Det er samfunnsteori, generell teori og vitenskapsteori. Samfunnsteorien handler om samfunnet og sosiale fenomener. Den setter fram påstander som kan være empirisk sanne eller falske. Generell teori er systemer av begreper i den forstand at begrepene definerer hverandre. Noen begreper definerer mange andre begreper. Da kaller vi dem grunnantakelser. Grunnantakelsen er viktig. Den skaper et teoretisk rasjonale for å lage andre begreper. Går man for eksempel ut fra at samfunnet består

av mennesker og handling, må alle sosiale fenomener være et resultat av menneskelig handling.

Hvordan lages slike fundamentale antakelser om verden og det vi kaller sosiale ontologier? Det er tema for den tredje typen teori vi vekselvis kaller vitenskapsteori, vitenskapsteori eller metodologi. Den handler om forholdet mellom de to andre, mellom den generelle teorien og den empiriske analysen. Det er to måter å lage grunnantakelser på. Den ene er gjennom metafysisk spekulasjon. Fundamentet må være i overensstemmelse med virkeligheten slik den er i og for seg. Det finner vitenskapsfilosofien ut ved å spekulere over den sosiale realitetens vesen, over den menneskelige natur, den menneskelige handlingens egentlige kjennetegn, og så videre

Den andre måten å lage vitenskapelige begreper på spør ikke om begrepene er sanne eller falske i en eller annen dypere metafysisk forstand, men om begrepene er mer eller mindre fruktbare. Fruktbarhet er en relasjon. Begreper er mer eller mindre fruktbare relativt til problemer forskeren støter på i den empiriske samfunnsanalysen. Jeg kaller denne tilnærmingen metodologisk konstruktivisme (Hagen & Gudmundsen, 2011). Forskeren finner årsakene til problemene i systemet av begreper. Når hun har funnet den epistemologiske hindringen, lager hun nye begreper som skal være mer fruktbare for den empiriske samfunnsanalysen.

Hypotesen for denne undersøkelsen er at sosiologien mangler et fruktbart begrep om fellesskap. Derfor svikter sosiologien som en teori om samfunnmessig integrasjon. Den norske modellen er en av menneskehetens mest avanserte former for samfunnmessig integrasjon. Men norsk sosiologi ser den ikke. Begrepene mangler. Jeg skal forsøke å forklare hvorfor det blir slik gjennom en komparativ teorianalyse av sosiologiens to spor.

Jeg sammenlikner bidrag fra henholdsvis systemteori og det som i dag gjerne kalles kritisk teori. Kritisk teori er ulike varianter av den marxistiske teorien om klassesamfunnet. De to teoriene om samfunnet har noen felles trekk. Begge deler det moderne samfunnet opp i omtrent de samme saksområdene som politikk, økonomi, vitenskap, utdanning og så videre. Når delene skal bringes sammen til et mer eller mindre fungerende samfunnmessig hele, skiller veiene. Systemteorien hevder at samfunnsmedlemmene absolutt ikke kan bli handlingsdyktige og regulere samfunnets mange delsystemer i fellesskap. Det er omvendt. Samfunnsmedlemmenes handlinger reguleres av selvregulerende sosiale systemer.

Kritisk teori går ut fra at grupper av mennesker kan regulere sine samfunnsmessige forbindelser som fellesskap og kontrollere sin egen skjebne. Denne tilstanden av frihet og fellesskap plasseres et sted i framtiden. Det er en utopi. Her og nå er det norske samfunnet karakterisert av ulikhet, utbytting og undertrykking. Ingen av de to retningene har plass for det norske samfunnet som det er, og altså relativt bedre enn mange andre samfunn. Da er det heller ikke faglig interessant å spørre hvorfor og se nærmere på den norske modellen som en mulig kandidat for samfunnsmessig refleksjon og selvforbedring.

Når vi kjenner årsaken til et problem, kan vi gjøre noe med det. Når vi vet hva det er ved begrepene i de to teoriene som begrenser samfunnsanalysen, kan vi lage nye og mer fruktbare begreper. Jeg skal introdusere tre begreper som kan forklare hvordan grupper av mennesker blir mer eller mindre handlingsdyktige som fellesskap. De tre begrepene er kollektiv rasjonalitet, rasjonell solidaritet og kollektiv makt. Jeg har drøftet disse begrepene andre steder (Hagen, 2006). Nå gjelder analysen forholdet mellom den norske modellen og sosiologien. Målsetting for undersøkelsen er tosidig. Når sosiologene forstår modellen, kan de bidra til å gjøre den bedre.

Teorien om funksjonell differensiering

Vi begynner med teorien om funksjonell differensiering. Det er også historisk korrekt. Sosiologien etableres som vitenskapelig disiplin på slutten av 1800-tallet som en teori om samfunnsmessig utvikling gjennom funksjonell differensiering. Kjente navn i denne tradisjonen er A. Comte, H. Spencer, É. Durkheim, M. Weber, T. Parsons og N. Luhmann. Bidragene er forskjellige, men de tenker innenfor det samme teoretiske paradigmet.

Ideen er enkel. Samfunnet deles opp i stadig flere spesialsystemer. Spesialisering gjør samfunnsdelene avhengige av hverandre. Alle trenger input fra de andre for sin egen utvikling. Men hvordan skjer det? Hvorfor deles samfunnet opp i stadig flere spesialsystemer? Svaret er fordi arbeidsdeling er bra for samfunnet. Delsystemene løser problemer for samfunnet og skaffer samfunnsmedlemmene goder de trenger. Det er deres funksjon. Det økonomiske systemet fordeler knappe ressurser med hensyn til framtidige

behov. Vitenskapen produserer ny kunnskap. Utdanningssystemet sørger for kvalifisert arbeidskraft. (Se oversikt i Aakvaags kapittel side 47.)

Begrepet funksjon betegner forholdet mellom del og helhet fra perspektivet til hele det systemet delen er en del av (Luhmann & Pedersen, 2016). Funksjon handler om tilbakekobling. Men hva er mekanismen, eller mekanismen som sørger for at delsystemene utvikler seg i overensstemmelse med samfunnets behov som helhet?

Det varierer hvordan sosiologene responderte på den teoretiske utfordringen. Bidragene fra Comte, Spencer og andre av pionerne har gått i glemmeboken. Durkheims bidrag har gjort varig inntrykk. Særlig skillet mellom organisk og mekanisk solidaritet har festet seg. Mekanisk solidaritet er en form for samfunnsmessig integrasjon typisk for førmoderne samfunn med lite utviklet arbeidsdeling. Organisk solidaritet er typisk for moderne samfunn med mange delsystemer og funksjoner.

Arbeidsdelinga gjør samfunnsdelene avhengige av hverandre på samme måte som organene i en kropp (Durkheim, 2000). Delsystemene må virke sammen for at samfunnskroppen skal fungere. Individene som befolker delsystemene, forstår sammenhengen handlingene deres inngår i. Innsikten i hvordan samfunnets utvikling avhenger at delsystemenes utvikling, skaper solidaritet forstått som en vilje i den enkelte til å gi avkall på egne interesser av hensyn til samfunnets behov som helhet. En slik kollektiv bevissthet dannes når samfunnsmedlemmene deltar i arbeidslivets mange organisasjoner Durkheim kaller korporasjoner. Durkheims kongstanke var at korporasjonene formidler mellom delsystemene og staten som representerer samfunnet som helhet. Det er lett å trekke paralleller til trepartssamarbeidet mellom partene i arbeidslivet og staten i den norske modellen.

Durkheim utviklet likevel ikke ideen om en slik rasjonelt begrunnet solidaritet til en teori om samfunnsmessig integrasjon. I stedet faller Durkheim tilbake på den andre typen solidaritet han kaller mekanisk. Mekanisk solidaritet er mindre reflektert og en mer umiddelbar følelsesmessig identifikasjon med familie, stamme, klan, klasse eller en etnisk gruppe. Viljen til å ofre seg for den egne gruppen skapes gjennom deltakelse i felles ritualer av religiøs karakter.

Det andre viktige bidraget til en teori om funksjonell differensiering kommer fra M. Weber (1968). Som Durkheim deler Weber det moderne samfunnet inn i en rekke autonome saksområder. Men relasjonene mellom

dem er annerledes. Hvert delsystem utvikler sitt eget språk og danner hva Weber kaller sfærer av mening. De mangler et felles språk og snakker ikke med hverandre. Det finnes fellesskap og solidariske grupper i samfunnet, men moderne samfunn er ikke et fellesskap og et supersystem som griper over og regulerer delsystemene. Et moderne samfunn består utelukkende av sine deler.

Den tredje bidraget til teorien om funksjonell differensiering kommer fra T. Parsons, 50-tallets store amerikanske sosiologi (Joas & Knöbl, 2009). Parsons ville syntetisere bidragene fra Durkheim, Weber og flere andre i én sosiologisk teori om samfunnet. Det gjør han ved å avgrense sosiologien mot såkalt nytteteoretisk tenkning og det vi i dag kaller teorien om rasjonelle valg. Nytteteorien forstår forholdet mellom individ og samfunn som et bytteforhold hvor samfunnsmedlemmene gir avkall på en del av sin frihet i bytte mot kollektive goder som trygghet og velferd.

En slik kalkyle over fordeler og ulemper ved å slutte seg til eller avvise den sosiale ordningen vikler ifølge Parsons seg inn i tre uløselige problemer. Når den rasjonelle aktør forsøker å overskue konsekvensen av handlingene sine, blir hun overveldet av kompleksitet. Det er så mange virkninger og bivirkninger at det er umulig å få oversikt. Da kan aktøren heller ikke gjøre et rasjonelt valg. I den grad hun forsøker, leder kalkylen over fordeler og ulemper ved et samarbeid ikke til samarbeid, men til konflikt. For det tredje peker Parsons på at dersom nytte skal være alle tings mål, finnes det bare ett alternativ. Da har aktøren ikke noe valg.

Løsningen på alle disse problemene er ifølge Parsons et begrep om sosiale normer. Sosiale normer, ikke vurderinger av konsekvensene, orienterer samfunnsmedlemmene handlinger. En slikt normativt orientert begrep om handling finner Parsons støtte for i teoriene til Durkheim og Weber. Sosiale normer og internaliserte verdier styrer handlinger. Følgelig er det heller ingen sosiale aktører som forholder seg til konsekvensene av handlingene sine for samfunnet. For å kompensere for den manglende intensjonale forbindelsen mellom samfunnsmessige behov og samfunnsmedlemmenes motiver introduserer Parsons et begrep om sosiale systemer.

Et av samfunnets delsystemer får som sin funksjon å regulere de andre. På et stadium i teoriutviklingen betegner Parsons dette styringssystemet «community», eller altså fellesskap. Senere får kultursystemet denne funksjonen. Kultursystemet registrerer virkningene av de andre delsystemenes operasjoner for samfunnet, og konverterer negative konsekvenser til normer

og verdier som motiverer den type handlinger samfunnet trenger. Prosessene er gjensidig forsterkende i en symbiose av systemspesialisering, institusjonell oppgradering og verdigeneralisering (Parsons, 1971).

Det siste store bidraget til teorien om funksjonell differensiering kommer fra den tyske sosiologen Niklas Luhmann (2016). Luhmann gjør kompleksitet til omdreiningspunkt for samfunnsanalysen. I Luhmanns versjon av systemteorien er Parsons forestilling om sentral styring borte. En del som tar seg av del hele, måtte håndtere de andre delsystemenes kompleksitet pluss sin egen. Det ville bli overveldet av kompleksitet. Som Weber antar Luhmann at det moderne samfunnet utelukkende består av deler. Den gjensidige avhengigheten mellom delsystemene ivaretas av hver enkelt del som tilpasser seg utviklingen i de andre.

Samfunnsmedlemmene kan ikke styre samfunnet. Det er konklusjonen på den systemteoretiske analysen. Det er ingen intensjonal forbindelse mellom samfunnsmessige behov og individenes valg av handling. Det som eventuelt finnes av orden og sammenheng, sørger systemene for. Sosiale systemer trer inn mellom den individuelle bevissthet og verden, reduserer kompleksitet og gjør handling mulig. Hvordan dannes slike «intelligente» systemer? De kan ikke være designet av mennesker. Delsystemene skaper seg selv og som resultater av sosial evolusjon. De mest tilpasningsdyktige overlever i konkurransen med de andre.

Ifølge metoden for begrepsanalyse skal vi identifisere noen forklaringsproblemer typiske for tradisjonen. Det sentrale begrepet er funksjon. Funksjon handler om tilbakekobling. Funksjon betyr å iaktta delene med hensyn til virkningene for hele det systemet de er en del av. Men forskerne i denne tradisjonen har problemer med å plassere iakttakelsen av funksjoner i samfunnet. Ifølge Parsons kan iakttakeren ikke være et menneske. Ifølge Luhmann kan iakttakeren heller ikke være et system. Samfunnet er for komplekst til at noen eller noe kan ha oversikt over alle virkningene og bivirkningene av alles handlinger for samfunnet som helhet.

Løsning på den teoretiske utfordringen er å plassere funksjonsiakttakelsen i en spesiell del av samfunnet, nemlig hos sosiologien og nærmere bestemt i Luhmanns egen teori om selvproduserende sosiale systemer. Denne iakttakelsen av funksjoner har ingen referanse i samfunnet. Delsystemene integrerer seg selv gjennom å danne strukturelle koblinger som gjør systemet

sensibelt for endringen i andre systemer det er avhengig av. Sentral styring er umulig, men det er heller nødvendig.

Begrepene får betydning for den empiriske samfunnsanalysen. Delsystemer som økonomi, vitenskap, religion og kunst er i Luhmanns samfunnsanalyse globale i sin rekkevidde. Det moderne samfunnet er et verdenssamfunn. Norge og Tyskland er ikke samfunn. Tradisjonen betraktet under ett er det en tendens til funksjonalisme. Forskeren forutsetter at delsystemene eksisterer fordi de er nyttige og løser problemer for samfunnet. Man forklarer delsystemet med virkningene, men viser ikke hvordan det skjer.

Teorien om klassesamfunnet

Teorien om klassesamfunnet var opprinnelig ingen del av sosiologien. Sosiologien avgrenset seg til å begynne mot marxismen og den framvoksende sosialistiske bevegelsen (Østerberg, 1988). I dag er kritisk teori overalt. Selvtilskrivelsen kritisk gjennomstrømmer de samfunnsvitenskapelige og humanistiske fagene. Særlig Frankfurterskolen bidro til å få sosiologien inn på et nytt spor (Kalleberg et al., 1970). Det er M. Horkheimer som introduserer skillet mellom kritisk og tradisjonell vitenskap. Tradisjonell vitenskap beskriver og forklarer. Kritisk vitenskap vil forandre.

Kritisk teori deler samfunnet opp i omtrent de samme saksområdene som teorien om funksjonell differensiering, men relasjonene mellom individene, delsystemene og samfunnet er annerledes. Marx skilte mellom den kapitalistiske økonomien som det moderne samfunnets materielle basis og ulike systemer i overbygningen. Individenes plassering i den kapitalistiske økonomien som enten arbeider eller kapitalist bestemmer tilgangen til de andre delsystemene som politikk, utdanning, medisinsk behandling, kunst og kultur. Klassen av kapitaleiere tilegner seg merverdien av arbeidernes arbeid og bruker sine overlegne ressurser til å skaffe seg makt. Makta anvendes til å beskytte utbyttingsforholdet. Relasjonene mellom samfunnsklassene tar form av en pyramide med en liten overklasse på toppen som utbytter og undertrykker de andre klassene som utgjør det store flertallet av befolkningen.

Kritisk teori gjør konflikten mellom del og helhet og mellom individ og samfunn til en konflikt mellom grupper i samfunnet. Noen grupper har mer ressurser enn andre, og de bruker makta si til å utbytte og undertrykke andre grupper i samfunnet. Samfunnets problemer skyldes at en egoistisk overklasse eller ulike eliter stikker av med ressursene de andre har skapt. Løsningen på samfunnets problemer er å bli kvitt overklassen. Alternativet til den bestående orden av ulikhet, utbytting og undertrykking er et samfunn kjennetegnet av frihet og likhet hvor samfunnsmedlemmene kontrollerer de samfunnsmessige ressursene i fellesskap.

P. Bourdieu (2002) utvider perspektivet og bringer delsystemene, som han kaller felt, på en mer horisontal linje. Alle delsystemene er en kilde til kapital. Det økonomiske systemet er en kilde til økonomisk kapital for de som eier produksjonsmidlene. Men også utdanningssystemet, vitenskap og kunst danner felt hvor aktørene kjemper om ressursene som skapes på feltet. Hvert felt danner en hierarkisk orden etter mengden kapital individene kontrollerer. Til sammen danner feltene det sosiale rommet som er Bourdieus begrep for det moderne klassesamfunnet.

I dag er perspektivet ytterligere utvidet. Det så mange kilder til ulikhet. Ikke bare klasse, men kjønn, etnisitet, tro, kroppsfasong, religion, seksuell legning og nasjonalitet er et grunnlag for utbytting, dominans og undertrykking. Dermed blir kampen mellom «klassene» mer kompleks. Et individ kan tilhøre mange grupper. De nye konstellasjonene av utbytting og av dominans forsøker kritisk teori å fange med begrepet interseksjonalitet (Romero & Romero, 2018). Da ser man igjen tydelige hierarkier.

Har kritisk teori noen typiske forklaringsproblemer? Også klasseanalyse er funksjonsanalyse. Delsystemene analyseres ikke med hensyn til virkningene for samfunnet som helhet, men for ulike grupper i samfunnet. Delsystemene virker til fordel for noen og til ugunst for andre. Kritisk teori vil endre på dette forholdet. Teorien om klassesamfunnet vil mobilisere til motstand mot utbytting og undertrykking og skape et klasseløst samfunn som gir samfunnsmedlemmene muligheten til å virkeliggjøre sitt fulle potensial som mennesker. Veien dit går gjennom samfunnsstransformerende kollektive handlinger.

Kritisk teori tror at mennesker som er like på noen områder, som arbeidere eller kapitalister, kvinner, menn eller etniske grupper, også er like på andre områder. Likhet er en kilde til felles interesse, og felles interesser motiverer til felles kamp. Men denne antakelsen er feil. Felles interesser motiverer ikke av

seg selv til kollektive handlinger. Når aktørene vurderer å delta i en kollektiv handling konfronterer de den kollektive handlingens problem (Olson, 1965). Det lønner seg å samarbeide, men det lønner seg mer å være gratispassasjer og snylte på de andre felles anstrengelser. Det er en konflikt mellom aktørenes kollektive og individuelle interesser. Arbeiderne har felles interesser i å kjempe for bedre arbeidsbetingelser, men for den enkelte arbeider lønner det seg mer å være streikebryter. Ditto for kapitalistene. For å bli handlingsdyktige som fellesskap må de kollektive aktørene løse konflikten mellom egne og felles interesser.

Savnet fellesskap

Jeg har gitt en kort fremstilling av de to sosiologiske teoriene om samfunnet. De har noen felles trekk og begrensninger. Begge er funksjonsanalyser og begge har problemer med å plassere iakttagelsen av funksjoner i samfunnet. Problemet er at funksjoner er for alle, enten alle i samfunnet eller grupper i samfunnet. De er kollektive goder. Hvordan kan samfunnsmedlemmene løse funksjonsproblemer og skaffe seg kollektive goder?

Det er vanlig å forestille seg at mennesker som deler negative erfaringer av å mangle ting de trenger for å leve livene sine, vil samarbeide om å endre betingelsene de lever under. Motivet for et samarbeid er at deltakerne får tilgang til goder den enkelte ikke kan skaffe seg alene. Dersom fordelene av et samarbeid er større enn kostandene, framstår den kollektive handlingen som et rasjonelt valg. Det lyder som en fornuftig betraktning.

Særlig valghandlingsteorien, eller mer presist, teorien om gjensidig avhengige beslutninger viser hvorfor denne kalkylen er feil (Elster, 2015). Når de sosiale aktørene vurderer å delta i en kollektiv handling, konfronterer de den kollektive handlingens problem. I motsetning til individuelle er kollektive goder tilgjengelige for «alle». Det er mulig å få uten å bidra. Det lønner seg å samarbeide, men det lønner seg enda mer å være gratispassasjer og snylte på de andres felles anstrengelser. Men når alle tenker slik, blir selvsagt ikke de kollektive goder realisert. Altså bør aktørene likevel velge samarbeidsstrategien?

Den som tenker slik, risikerer å bli latt i stikken av de andre. Det eneste sikre og derfor rasjonelle valget er å velge gratispassasjerstrategien. Aktørene

befinner seg i et sosialt dilemma (Kollock, 1998). Det er en konflikt mellom kollektive og individuelt rasjonelle strategier for handling. Den rasjonelle aktør tvinges så å si av sin fornuft til å velge det dårligere alternativet. Det finnes et alternativ som er bedre for alle, nemlig samarbeid. Men det er altså ikke et rasjonelt valg. Når det blir slik, skyldes det ikke at menneskene er egoister av natur, men den sosiale logikken i samhandlingssituasjonen. Den samme negative sosiale dynamikken gjelder for det som omtales som allmenningens tragedie (Hardin, 1968).

Kollektiv handling er ikke et rasjonelt valg. Det er konklusjonen fra den valghandlingsteoretiske analysen. Samfunnsvitenskapene må absolutt unngå å forklare kollektive handlinger med fordeler for gruppen (Elster, 1989). Hvordan skal samfunnsvitenskapene nå forklare kollektive handlinger? Kollektiv handling lykkes jo noen ganger. Vi deltar på dugnaden i sameiet og i samfunnet, vi betaler skatter og avgifter og får det i kollektive goder som gratis utdanning og medisinsk behandling.

Den teoretiske løsningen på konflikten mellom egne og felles interesser går som vi har sett over to steg. Først erstatter, eller supplerer, forskeren begrepet om den rasjonelle aktør med et begrep om den ikke-rasjonelle aktør. Samfunnsmedlemmene er sosialisert til å føle en forpliktelse til å handle for de kollektive formålene. Tanken på å svikte fellesskapet vekker sterke negative følelser i personen. Derfor samarbeider de.

Vi finner det samme teoretiske rasjonalet hos Parsons, Elster og Bourdieu. Ikke rasjonelle vurderinger av konsekvensene av å gjøre det ene eller det andre, men en følelse av forpliktelse knytter individene til samfunnet. Parsons forutsette at individene er sosialisert til å handle for de kollektive formålene. Begrepet habitus har samme teoretiske funksjon hos Bourdieu (Goldthorpe, 2007). Den samfunnsmessige funksjonen er likevel en annen. Habitus er internalisert borgerlig ideologi og tjener overklassen og ikke samfunnet som helhet.

I den sosiologiske redskapskista av begreper er det nå to typer sosiale aktører. Den rasjonelle aktør som tvinges av sin fornuft til å tenke mest på seg selv, og den ikke-rasjonelle aktør som ikke tenker så mye og velger handlinger ut fra følelser for rett og galt. Det er ingen sosiale aktører som forholder seg til konsekvensene av handlingene sine for samfunnet. Samfunnsmessig integrasjon kan derfor heller ikke være et intensjonalt forhold. Sosiologien kan ikke forklare samfunnet og de sosiale ordningene som resultater av samfunnsmedlemmenes bevisste og kollektive valg.

Derfor introduserer sosiologien et begrep om sosialt system. Systemet gjør det individene ikke kan. Systemene registrerer virkningene av individenes handlinger for samfunnet, og så utvikler systemer normer som motiverer den typen handlinger samfunnet trenger. Systemer kobler konsekvenser og motiver bak ryggen på de sosiale aktørene. Sosiale systemer løser funksjonsproblemer helt på egen hånd.

Dette er de teoretiske ressursene den sosiologiske samfunnsanalysen arbeider med. Da er det ingen plass for den norske modellen og det norske samfunnet som et mer eller mindre handlingsdyktig fellesskap. Ja, hos Luhmann er det norske samfunnet redusert til en kollektiv fiksjon. Vi tror det finnes, men det er ikke viktig. Redaktørene av bokverket *Det norske samfunnet* gir da også opp ambisjonen om å lage en helhetlig analyse av det norske samfunnet med referanse til nettopp Luhmanns teori om sosiale systemer (Slagstad, 2016). Her er det noe som skurrer rent empirisk. Riktig nok er del-systemer som markedsøkonomi, vitenskap og kunst globale i sin rekkevidde, men vi får tilgang til dem som medlemmer av det norske samfunnet. Gratis medisinsk behandling er eksklusive rettigheter for norske statsborgere og ikke for alle mennesker på kloden.

Kritisk teori forholder seg til denne norske realiteten på en litt annen måte. Man sammenlikner ikke det norske samfunnet empirisk med andre samfunn. Da framstår det norske samfunnet som relativt bra. I stedet sammenliknes det norske samfunnet med utopien. Det fører til en form for overkritikk (Kilminster, 2013), eller negativ sosiologi (Aakvaag, 2018). Kritikerne leter etter alt som er feil i det norske samfunnet, og de overdriver. Fellesskapet er alltid et annet sted (Bauman, 2000).

Fellesskap er et nøkkelbegrep for den sosiologiske samfunnsanalysen slik det framgår av innledningen til denne boken. Fellesskap er det sentrale begrepet når sosiologien skal forklare samfunnsmessig integrasjon. Samfunnets problemer skal løses med mer fellesskap. Fellesskap er begrepet sosiologien griper til når den skal forklare hvor individer blir deler av en samfunnsmessig helhet. Fellesskap er limet som holder det hele sammen. Men sosiologien har problemer med å forklare hvordan mennesker danner fellesskap.

Det er særlig evnen til å gripe de rasjonelle aspektene av kollektive handlinger som mangler. I den grad fellesskap finnes, er det et allerede eksisterende fellesskap i kraft av følelser skapt av normer og verdier samfunnsmedlemmene er sosialisert til å ha. Normene som orienterer samfunnsmedlem-

menes handlinger, og skaper en følelse av fellesskap, kommer fra systemene. Hvordan systemene som skaper normene som skaper fellesskap dannes, forklares ikke, eller de forklares funksjonalistisk. De eksisterer fordi de løser problemer for samfunnet, eller grupper i samfunnet.

Funksjonsanalysen mangler handlingsteoretisk fundering i et begrep om kollektivt rasjonelle handlinger. Men hvorfor er det så vanskelig for samfunnsvitenskapene å gripe de rasjonelle aspektene av kollektive handlinger (Hagen, 2017)? Det skyldes grunnantakelsene og den sosiale ontologien samfunnsanalysen arbeider med. Jeg foreslår at det er selve begrepet om det rasjonelle individ som begrenser samfunnsanalysen.

System, rasjonalitet og handling

Utfordringen for en sosiologisk teori om samfunnsmessig integrasjon er å etablere en intensjonal forbindelse mellom individenes valg av handling og konsekvensene for samfunnet. På en eller annen måte må samfunnsmedlemmene ta hensyn til konsekvensene for samfunnet når de velger handling. Det er denne forventningen som ligger under skillet mellom sosial integrasjon og systemintegrasjon. Mellom de som tror en slik rasjonell og kollektiv styring av relasjonene mellom samfunnsmedlemmene er mulig, og de som holder det for umulig

Hva betyr det da å gjøre et rasjonelt valg av handling? Definisjonen er at aktøren velger handling etter en vurdering av konsekvensene av handlingen. Som vi har sett, er det to faglige grunner til at sosiologien avviser muligheten for at kollektive handlinger kan være et rasjonelt valg. Den ene gjelder problemet med sosial kompleksitet. Den andre innvendingen gjelder den kollektive handlingens problem. Vi tar de to problemene hver for seg. Først problemet med sosial kompleksitet. Den faglige argumentasjonen går slik: For at en handling skal være et rasjonelt valg må individet velge handling etter en vurdering av konsekvensene. Men verden er ifølge systemteorien for kompleks til at de sosiale aktørene kan skaffe seg oversikt over virkningene. Følgelig er et rasjonelt valg av handling umulig.

Konsekvensene er det ved handlingen vi bryr oss mest om, men begrepet er lite diskutert i faglitteraturen. Så hva er en konsekvens, og hvordan er det mulig at

handlinger har konsekvenser? Konsekvenser kommer etter og følger av handlingen. De har uavhengig og objektiv eksistens. Individene tar dem i betraktning og foregriper konsekvensene når de velger handling. Altså er konsekvensene i nåtiden. Individene blir sosiale aktører ved å forholde seg til konsekvensene. Men hvordan er det mulig å iaktta konsekvensene og altså foregripe virkningene før handlingen som skaper dem, er valgt? Ved hjelp at et sosialt system.

Definisjonen på et sosialt system er at samhandlingen danner en egen realitet som ikke lar seg føre tilbake til og forklare med aktørenes intensjoner. Dette gjelder for alle typer sosiale relasjoner fra de som omfatter få, til de som gjelder veldig mange mennesker. Når to individer skal handle sammen, forsøker begge å foregripe den andres reaksjoner. Konsekvensene av den enes valg medbestemmes av den andres valg av handling. Dermed dannes en ny sosial realitet av mening begge må forholde seg til. All samhandling ut over øyeblikket danner i denne forstand systemer.

Systemet gir handlingen konsekvenser, skaper struktur og gjør det mulig å velge handling (Hagen, 2006). Det moderne norske samfunnet består av en rekke slike autonome delsystemer som økonomi, politikk, vitenskap og så videre. Hvert system gir handlinger konsekvenser og danner et univers av mening. Utdanning gjør læring mulig. Kunstsystemet gjør det mulig for mennesker å ha estetiske erfaringer. Vitenskapssystemet gjør det mulig å skille mellom empirisk sanne og falske påstander om verden og å lage teorier.

Systemet gir retning til individenes valg av handling, men determinerer det ikke. Sosiale systemer består ifølge Luhmann (2000) av kommunikasjon definert som den tredelte differensieringen mellom informasjon, meddelelse og forståelse. Noen har sagt noe om noe, og du forstår. Forståelsen skaper en åpen situasjon hvor individet må velge mellom å slutte seg til eller avvise forståelsen. Dette fjerde elementet kaller Luhmann handling. Handlingen avslutter en kommunikasjon og åpner en nye sekvens av informasjon, meddelelse og forståelse. Systemet reduserer kompleksitet og strukturerer handlingssituasjonene. Men systemet determinerer ikke valget.

I markedøkonomien er rasjonalet å selge dyrt å kjøpe billig. Det er ingen sosiale normer som forbyr de økonomiske aktørene å gjøre motsatt. Men det er dumt. Konsekvensen av en slik strategi for handling er konkurs. Det norske samfunnet har skoleplikt. Men det er ikke gitt at eleven følger med på undervisning. Det bestemmes av kommunikasjonen mellom lærer og elev i klasserommet. Vitenskapssystemet gir forskeren et valg mellom mange teorier

og metoder. Så må hun ta stilling til de faglige konsekvensene av å gjøre det ene eller det andre.

Den nye sosiale ontologien lyder altså ikke handling eller system, men system og handling. Sosiale systemer gjør mennesker til sosiale aktører. Systemene gjør visse valg mer hensiktsmessige, eller altså rasjonelle, enn andre. Det finnes mange systemer, eller sfærer av mening som Weber kaller dem. Alle med sine konsekvenser og former for rasjonalitet. Når individene velger handling, bidrar de til å opprettholde eller endre systemet.

Kollektiv handling som sosialt system

Nå har vi begreper for å analysere delsystemene. Men hva med samfunnet? Helheten mangler. Det er mange delsystemer. Kan samfunnsmedlemmene regulere relasjonene mellom dem? Vil ikke forsøk på å gripe samfunnet som helhet bli overmannet av kompleksitet (Kristiansen, 2020)? Blir det ikke rett og slett for mye å holde styr på når individene skal velge handling etter en vurdering av konsekvensene for samfunnet?

For på svare på spørsmålet må vi skille mellom helhet og totalitet. Helheten er ikke alt. Helheten er den ene siden av skillet mellom del og helhet. Delene er det moderne samfunnets delsystemer. Samfunnet som helhet er sammenhengen mellom dem. Arbeidsdeling og spesialisering gjør samfunnsdelene avhengige av hverandre. Alle krever bestemte bidrag fra de andre for sin egen utvikling. Det er det hele.

Men er det ikke stadig for mye kompleksitet å håndtere for menneskenes begrensede kognitive kapasiteter? I den nye sosiale ontologien er utgangspunktet ikke lenger den konkrete fysiske person, men hvordan samfunnsmedlemmene erfarer den gjensidige avhengigheten mellom dem. Nå kan vi tenke nytt også om den kollektive handlingens problem. Problemet er løsningen. Konflikten mellom kollektive og individuelt rasjonelle strategier for handling integrerer samfunnet fordi den er en kilde til dannelsen av fellesskap. Den kan i alle fall være det.

Vi begynner ikke med individet, men med samfunnet og med samfunnet som helhet. Relasjonene mellom delsystemene er i balanse. Bussen går, folk

kommer seg på jobben, gifter seg og får barn. De millioner av handlinger som reproducerer det norske samfunnet fra øyeblikk til øyeblikk, glir noenlunde sømløst over i hverandre. Balansen er der. Derfor legger vi ikke merke til den. Samfunnets behov som helhet er ikke noe problem. Den rådende differensiering mellom delsystemene er funksjonell. Den virker.

Så forrykkes balansen. Årsakene kan være eksterne eller interne. Samfunnet treffes av et nytt virus. Pandemien krever nye medisiner. Vitenskapssystemet trer i aksjon og krever mer ressurser. Det politiske systemet vedtar nye budsjetter, lover og regler for atferd. Nå er det hjemmekontor som gjelder. Kilden til ubalanse kan være intern. Delsystemene har sin autonome dynamikk og reagerer på endringer i omgivelsene med differensiering. Det blir stadig flere medisinske spesialiteter, diagnoser, sykdommer og følgelig muligheter for behandling. Utvikling og endringer i ett system får virkninger for de andre. Utdanningssystemet må produsere flere leger og sykepleiere med de kapabilitetene samfunnet nå trenger.

Problemer med manglende fungering kan være individuelle eller kollektive. Noen problemer løser man selv. Dersom man er avhengig av andre, er det igjen to muligheter. Problemet kan være et rent koordineringsproblem som de berørte aktørene løser gjennom gjensidige tilpasninger. Hvis problemene består, aktualiseres mangelen på balanse mellom samfunnsdelene som funksjonsproblemer. Funksjonsproblemer er kollektive onder. Transformasjonen fra kollektive onder til kollektive goder skjer gjennom kollektive handlinger. Kollektiv handling er et sosialt system hvor relasjonene mellom aktørene danner en struktur som tvinger aktørene til å velge mellom kollektivt og individuelt rasjonelle strategier for handling. Jeg skal introdusere tre begreper som kan forklare hvordan samfunnsmedlemmene løser felles problemer og blir mer eller mindre handlingsdyktige som fellesskap. De tre begrepene er kollektiv rasjonalitet, rasjonell solidaritet og kollektiv makt.

Kollektiv rasjonalitet

En rasjonell aktør forholder seg til konsekvensene av handlingene sine. I kollektive handlinger skiller aktørene mellom kollektive og individuelle

konsekvenser av handlingen. Men hva gjør virkningen av handlingen kollektive? Kollektive konsekvenser betegner en dobbel relasjon. Konsekvenser er kollektive i den forstand at virkningene er resultat av mange menneskers handlinger. Det alene er ikke tilstrekkelig. Virkningen blir konsekvenser når individene forholder seg til dem. Individene forstår at de bare kan løse problemene sammen. Vi-intensjonalitet dannes som det første steget på veien mot kollektivt rasjonell handling.

Nå konfronterer aktørene den kollektive handlingens problem. Konsekvensene av den enes valg medbestemmes av de andres valg av handling. For at de skal lykkes må tilstrekkelig mange bidra. Men deltakelsen konstituerer et sosialt dilemma. Samarbeid er best for alle, men det lønner seg mer å være gratispassasjer og snylte på de andres felles anstrengelser. Det er en konflikt mellom de kollektive og individuelle konsekvensene av aktørenes handlinger.

Som sosialt system gir den kollektive handlingen aktørene to mulige strategier. En som legger de kollektive konsekvensene til grunn for valg av handlingen, og en strategi som gir det beste resultatet for den som handler alene for seg selv. Det to strategiene står i motsetning til hverandre. Dermed dannes den kollektive handlingen som sosialt system med innside og en utside, som et internt skille i systemet mellom de som slutter opp om den kollektive strategien, og de som velger den individuelle på bekostning av den kollektive. Konflikten mellom samfunnsmedlemmenes kollektive og individuelle interesser er en sosial realitet. For å bli handlingsdyktige som fellesskap må de sosiale aktørene løse denne konflikten slik at den kollektive rasjonaliteten dominerer over den individuelle.

Rasjonell solidaritet

I et neste skritt gjør aktørene konflikten mellom kollektive og individuelle konsekvenser av handlingene deres til tema for en offentlig debatt. Hvorfor lykkes vi ikke med den kollektive handlingen? Fordi noen bare tenker på seg selv. Noen sier offentlig det alle egentlig forstår. For å bli handlingsdyktige som fellesskap må aktørene gi avkall på egne interesser for et fellesskap de

selv er en del av. Offerhandlingen begrunnes rasjonelt med konsekvensene for samfunnet, eller grupper i samfunnet. Følgene av et samarbeid er positive, mens den individuelt rasjonelle handlingsstrategien skader fellesskapet. Den offentlige ytringen transformerer konflikten mellom kollektiv og individuell rasjonalitet til et skille mellom solidaritet og egoisme.

Fordi kravet om solidarisk handling er offentlig, virker det bindende. Man kan ikke offentlig argumentere mot den kollektive fornuft. Noen kan selvsagt foreslå at vi alle svikter fellesskapet og at den enkelte gjør det som er best for seg. Man kan si ordene. Men de forstås som ironi. Meningen er den motsatte. Det er systemsammenhengen som gir mening til handlingen. Individuell rasjonalitet lar seg ikke generalisere. Alle kan ikke være gratispassasjerer. Så langt er kollektiv rasjonalitet også kommunikativ rasjonalitet (se Aakvaags kapittel). Som offentlig ytring dominerer den kollektive rasjonaliteten over den individuelle. Den normative forventningen er en solidarisk handling.

Det er ikke aktørenes subjektive intensjoner som bestemmer meningen med handlingen. Beskyldninger om egoisme og manglende offervilje treffer kanskje ikke aktørenes motiver og den intenderte meningen med handlingen. De som kritiseres, gjør kanskje bare det de alltid har gjort. Jeg har alltid kasta søpla i én pose. Nå krever det grønne skiftet et nytt system med mange poser. Uansett om adressaten mener det godt, bør hun ta kritikken alvorlig. Den som beskyldes for egoisme, risikerer å bli utestengt fra fellesskapet. For å forsvare seg har man to alternativer. Man kan innrømme sin brøde og «legge seg flat», eller delta i den offentlige debatten og forsøke å forme de kollektive formålene i overensstemmelse med sine interesser. Da må man generalisere og vise at mine interesser er fellesskapets interesser, og at man er villig til å bidra.

Kollektiv makt

Kravet om solidarisk handling virker bindende som offentlig ytring, men vil aktørene gjøre privat det de offentlig har forpliktet seg til? Overlatt til seg selv konfronterer de sosiale aktørene igjen dilemmaet. Solidariske handlinger er strategiske. Aktøren tar de andres reaksjoner i betraktning når hun velger handling. Det er bare rasjonelt å handle solidarisk dersom de andre også

bidrar. Kollektiv makt er derfor et nødvendig tredje element for en stabil løsning på kollektive handlingsproblemer.

Det er Parsons som introduserte skillet mellom kollektiv og distributiv makt (Hagen, 2010). Kollektiv makt gjør det individuelt rasjonelt å handle solidarisk ved å straffe handlinger som skader fellesskapet, og belønne handlinger som tjener fellesskapet. Kollektiv makt beskytter mot svik. Den som velger å gi sin tilslutning til den kollektive handlingen, kan nå ha sikkerhet for at de andre gir sitt bidrag. Kollektiv makt øker fellesskapets kapasitet for kollektive handlinger. Den er produktiv og skaper ressurser. Den distributive makten bare fordeler dem.

I den lille gruppen er den kollektive makten latent. Alle kan følge med på hva de andre gjør. Atferden smitter. Dersom én prioriterer seg selv på fellesskapets bekostning, følger de andre etter. Derfor kan individuelt rasjonelle strategier for handling ikke lykkes. Dersom noen forsøker å utnytte de andre, vekker den egoistiske handlingen spontant negative motreaksjoner som kritikk, stigmatisering og utstøting. I større grupper er slike sosiale mekanismer ikke like effektive. Men også den større gruppen kan tematisere muligheten for svik som offentlighet. Gruppen av berørte beslutter å gi noen myndighet til å overvåke alle. Den kollektive makten institusjonaliseres, og systemet blir hierarkisk. Slik dannes politiske systemer for å fatte kollektivt bindende beslutninger. Formalisert kollektiv makt gjør det individuelt rasjonelt å handle solidarisk også utenfor sammenhengen av tilstedeværende. Gruppen blir handlingsdyktig som fellesskap ut over den umiddelbare sammenhengen.

Vi har nå en definisjon av kollektivt rasjonell handling. En handling får betydning som kollektiv handling når aktørene skiller mellom kollektive og individuelle konsekvenser av handlingen, og så velger den kollektive siden av distinksjonen. For at det skal skje må de tre elementene virke sammen. Kollektiv makt lukker den kollektive handlingen og gjør det individuelt rasjonelt å handle kollektivt. Rasjonell solidaritet er mediet de sosiale aktørene forholder seg til de kollektive konsekvensene av handlingene sine gjennom. De tematiserer forholdet mellom individenes innsats og kollektivets behov og interesser, og hvem som skal ofre hva og hvor mye for fellesskapet. Det er en rasjonelt begrunnet solidaritet og skiller seg fra slik begrepet brukes i faglitteraturen hvor solidaritet reduseres til en følelse. Men rasjonelt begrunnet solidaritet vekker selsvagt følelser. Vi forakter den som svikter fellesskapet og beundrer den som ofrer seg for fellesskapet.

Modellen

Så langt gjelder analysen systemet av vitenskapelige begreper. I forskningsprosessen neste steg anvendes de nye begrepene til å konstruere forskningsobjektet. Vi lager teori om fenomenet som gjør krav på empirisk sannhet. Her skal jeg forsøke å gjøre de nye begrepene relevante for empiriske analyser av den norske modellen.

Kollektiv handling som sosialt system er en reflektiv mekanisme. Når gruppen av aktører ikke lykkes med å løse felles problemer, finner de årsaken i seg selv. Noen forstår ikke, eller vil ikke gjøre, det situasjonen krever. Spenningen mellom samfunnsmedlemmenes kollektive og individuelle interesser aktualiseres som et spørsmål om rasjonelt begrunnet solidaritet.

Alle moderne samfunn har denne mekanismen for å skape sosial integrasjon i større eller mindre grad. Utgangspunktet er det demokratiske makt-kretsløpet og det demokratiske motkretsløpet (Aakvaags kapittel). Politikerne registrerer offentlig uttrykt misnøye og sanker stemmer ved å lage programmer som skal løse problemene. Press nedenfra møtes av en motgående bevegelse ovenfra. Politikerne er avhengig av innspill fra eksperter som befolker profesjonsrollene i de ulike delsystemene som forskere, leger og jurister.

Den samfunnsmessige iaktakelsen av funksjonssvikt forholder seg ikke direkte til det aktuelle funksjonssystemet. Systemene er som Luhmann viser, selvrefererende og selvproduserende. Feltene er relativt autonome, hevder Bourdieu. Samfunnet kan ikke styre systemene ved å gripe inn i dem. Da ødelegges systemet. I stedet regulerer samfunnet systemene ved å endre systemets omverden. Samfunnsmedlemmene forholder seg til funksjonsproblemer ved å opprette og endre institusjoner som strukturerer handlingssituasjonen for aktørene i det aktuelle delsystemet.

Det moderne samfunnets mange delsystemer er derfor omgitt av enda flere institusjoner. Utdanningssystemet har skoler, universiteter og NOKUT. Vitenskapssystemet har universiteter, forskningsinstitutter og Forskningsrådet. Kunstsystemet har teatre, opera, museer og Kulturrådet. Markedsøkonomen har bedrifter, Norges Bank, Konkurransetilsynet og Forbrukerrådet. Mange institusjoner, men ikke alle inngår i en hierarkisk relasjon med departementene og regjeringen på toppen.

Også institusjoner er sosiale systemer, men på en annen måte enn funksjonssystemene. Begge består av kommunikasjon og handling, men institusjonene er konstruert med en hensikt. De er laget for å regulere delsystemene

med hensyn til deres funksjon for samfunnet. Også institusjonene iakttas med hensyn til sin funksjon, men betegnelsen er da gjerne «samfunnsoppdrag». Dette gjelder så langt for alle samfunn som er demokratiske.

Den norske modellen utvider det demokratiske kretsløpet ved å trekke flere med på nye måter i den kollektive beslutningsprosessen. Institusjonene som gjerne omtales som kjernen i den nordiske modellen, nemlig treparts-samarbeidet mellom arbeid, kapital og staten om fastsettelse av lønn, viser hvordan det foregår (Dølvik & NordMod, 2013). Rasjonale forhandlingene er at partene ikke tar ut mer av økonomien enn de putter inn.

Arbeidstakerne skal ikke ta ut mer i lønn og eierne skal ikke ta ut mer i profitt enn det som svarer til økningen i produktivitet. Et annet begrep er de såkalte frontfagene. Produktivitetsveksten i de konkurranseutsatte næringene legger føringer for lønnsdannelsen i andre sektorer. Den normative forventningen er at ansatte i offentlig sektor ikke tar ut mer i lønnsvekst enn arbeidstakerne i industrier som selger produktene sine i internasjonale markeder.

Begrunnelsen er konsekvensene for samfunnet. Norge er en liten, åpen økonomi. Dersom eierne i konkurranseutsatte næringer skal betale sine arbeidere høyere lønn enn dem de konkurrerer med internasjonalt, må norske arbeidere være mer produktive. Hvis lønna til ansatte i offentlig sektor øker ut over det produktivitetsveksten i privat sektor gir rom for, vil arbeiderne i industrien også ha høyere lønn. Da må eierne øke prisene, økte priser fører til tap av konkurransekraft, som fører til konkurser, økt arbeidsledighet, lavere skatteinngang og mindre til å finansiere velferdsstatens goder.

Staten kan dempe konflikter ved å understøtte viljen til å begrense lønnskravene ved å tilby velferdsgoder, for eksempel bedre ordninger for pensjon. Forhandlingene er sentraliserte og demokratiske. Medlemmene tar stilling til resultatene av forhandlingene gjennom avstemninger. Modellen rommer også en mekanisme for når partene ikke blir enige og forhandlinger går over i konflikt. Streik og lockout er tillatt under betingelser partene er blitt enige om.

Forhandlingene har et vitenskapelig grunnlag. Det tekniske beregningsutvalget (TBU) beregner utviklingen i produktivitet og lønninger, og gir partene en felles virkelighetsforståelse. Når jeg påstår at den norske modellen ikke har en teori, så er det i en forstand feil. Det er økonomene som befolker TBU. De har faguttrykk som overheng og glidning, som de regner ut på øret. Det jeg mener, er at vi mangler en teori som forklarer hvordan institusjoner som trepartssamarbeidet skapes og endres.

Hvorfor velger arbeidere og kapitalister å samarbeide gjennom sentraliserte forhandlinger i stedet for å ta ut lokalt det de kan i bedrifter som går godt? Fordi det er bedre for både arbeidstakere og kapitalister som deler av det norske samfunnet. Det er kollektivt rasjonelt å begrense seg av hensyn til samfunnet. Begrepet for viljen til å begrense seg av hensyn til de kollektive konsekvensene er solidaritet (Blomquist & Moene, 2015). Men økonomene har ikke noen vitenskapelig teori om solidaritet og kollektiv rasjonalitet. Når samfunnsøkonomen S. Holden (2021) skal forklare den norske modellen, viser han til Halvorsen og Stjernø (2008), som i overensstemmelse med den sosiologiske fagtradisjonen reduserer solidaritet til følelse (Stjernø, 2005).

Trepartssamarbeidet mellom arbeid, stat og kapital utvider det demokratiske kretsløpet og engasjerer berørte parter direkte og omfattende i diskusjoner om konsekvensene av handlingene deres for det norske samfunnet. Slik skapes kollektiv bevissthet og en dypere form for samfunnsolidaritet. Det er et empirisk spørsmål i hvilken grad vi finner tilsvarende ordninger på andre samfunnsområder. Det er en *Hovedavtale for reindriften* og et system for kollektive forhandlinger mellom regjeringen og landbrukets organisasjoner. Bokbransjen har sine regler for prissetting av bøker og som fordeler en del av inntektene til forfatterens organisasjoner.

Den norske modellen får oss til å forstå og handle overfor de kollektive konsekvensene av handlingene våre. Slik gjør modellen oss handlingsdyktige som et samfunnsmessig fellesskap. Det er en modell for sosial integrasjon. Modellen regulerer store deler av det norske samfunnet (Kristiansen, 2017). Kollektiv rasjonalitet institusjonaliseres som kollektiv makt. Hver institusjon er en bit av staten som følger med på samfunnsmedlemmenes handlinger på sitt område. Institusjonene legitimerer systemene overfor samfunnet med de kollektive konsekvensene og gjør krav på samfunnsmedlemmenes solidaritet overfor sin egen gruppe, og det norske samfunnets som helhet.

Individuell frihet og kollektiv rettferdighet

Den norske modellen er beskrivende, men også forklarende. Dermed er den foreskrivende. Den sier hvordan vi bør ordne oss som samfunn for å bli

mer handlingsdyktige som fellesskap. Modellen er en modell for kollektiv læring. Virkninger får årsaker og årsaker blir til grunner for valg av handling. Samfunnsmedlemmene blir subjekter med skyld og ansvar for de individuelle og kollektive konsekvensene av handlingene sine. Det er en konflikt mellom samfunnsmedlemmenes kollektive og individuelle interesser. Balansen mellom individets muligheter som enkeltmenneske og kollektive forpliktelser tematiseres som et spørsmål om rettferdighet.

For å utvikle denne innsikten kan vi knytte an til A. Sens (2005) kapabilitetstilnærming. Kapabilitet er en fornyelse av det engelske «capability». Vi kan også si evne eller kapasitet. Begrepet kapabilitet ligger nær min forståelse av handling som kommunikasjon. Individene blir hva de er gjennom deltakelse i samfunnet. Frihet som rettferdighet er den normative standarden samfunnets institusjoner ifølge Sen skal måles mot. Det er et slektskap til Aakvaags (2013) begrep frihetens demokratisering.

Sen setter individet i sentrum for samfunnsanalysen. Det lyder kanskje for individualistisk, og perspektivet har så langt begrenset gjennomslag i sosiologien (Gangas, 2020). Når Sen setter individet i sentrum for analysen, tar jeg det ikke som uttrykk for tilslutning til en ontologisk individualisme, men som en genuin sosiologisk innsikt. Det moderne samfunnet setter individet i sentrum. Det var også Durkheims poeng. Det moderne samfunnet reproduseres gjennom individenes frie og individuelle valg av handling. Først gir samfunnet individene friheten til å velge. Så krever samfunnet at individene skal bruke friheten i overensstemmelse med samfunnets behov. Retten til et fritt valg kommer med et forbehold. Man må være solidarisk og begrense seg av hensyn til samfunnet.

De sentrale begrepene i kapabilitetsperspektivet er ressurser, konverteringsfaktorer, kapabiliteter/evner, valg og fungering (Robeyns, 2005, 2017). Ikke bare tilegner individene seg nødvendige ressurser og kapabilitetene fra samfunnet, men kapabiliteter og ressurser er et potensial individene har i kraft av å være delaktig, eller inkludert i det moderne samfunnets mangledsystemer. På samme måte er konverteringsfaktorene både en egenskap ved individet og ved samfunnets systemer. En forenklet framstilling av Robeyns (2005) modell av relasjonene mellom ressurser, kapabiliteter og fungering ser slik ut.

Figur 3.1

Analytisk rammeverk for kapabilitetsperspektivet (Verd & Lopez Andreu, 2011)

Noen ressurser blir tilgjengelig gjennom deltakelse i markedsøkonomien. Man tjener penger som yrkesutøver i et delsystem og mottar lønn som brukes til å kjøpe tilgang til andre systemer. Alternativt stilles ressursene til rådighet som kollektive goder i form av overføringer, eller direkte som offentlige tjenester; et besøk hos fastlegen, utdanning betalt av samfunnet, og så videre. Familien er en kilde til mange typer ressurser fra økonomi til omsorg og kjærlighet.

Dette er ressursene individet rår over i kraft av å være en del av samfunnet. Men ressurser må konverteres til kapabiliteter. Kapabiliteter er et potensial. Du må bruke dem. Individets evner og muligheter er igjen både individuelle og sosiale. De er egenskaper ved individene og ved samfunnets ulike delsystemer. Penger er et eksempel. Du har penger i banken, eller i lommeboken. Hva de er verdt, bestemmes av prisen på varer og prisen på penger (renter). Kvaliteten på legebesøket avgjøres av legens personlige kvalifikasjoner, egenskaper ved det medisinske systemet og institusjonene som regulerer dem, som fastlegeordningen og Helsetilsynet.

Kapasitetene er der, men individene må velge å benytte muligheten. Personene må velge å gå til legen og så må pasienten forholde seg til diagnosen. Skal du låne penger, er det viktig å vite hva renter er. Systemene gir handlingen konsekvenser og strukturerer situasjonen slik at individene har valgmuligheter. I siste instans må individet velge å bruke dem.

Kapabilitetsteorien gir oss noen begreper for å analysere relasjoner mellom individ og samfunn. Teorien har imidlertid en viktig begrensning. Kausaliteten slik det framstilles i Robeyns modell, går bare én vei. Fra fortiden gjennom nåtiden mot fremtiden. Modellen gir et øyeblikksbilde. Den mangler tilbakekobling (Hvinden & Halvorsen, 2018). Muligheten ligger i det siste begrepet – fungering. Fungering betegner som funksjonsbegrepet generelt en iakttagelse av relasjonen mellom del og helhet fra perspektivet til hele det

systemet delen er en del av. Til forskjell fra Parsons og Luhmanns teorier om funksjonell differensiering viser fungering til forholdet mellom individ og samfunn, og ikke i første omgang til forhold mellom delsystemene og samfunnet.

Det er individet som iakttas. Fungerer hun, han eller hen i samfunnet? Hvis ikke har individet – og kanskje samfunnet – et problem. Mange kommer ut av skolen uten de kapasitetene det moderne arbeidslivet krever. Årsakene finner man i et eller flere av de andre elementene i modellen. Mangler skoler ressurser? Er det undervisningen det er noe galt med? Velger studentene feil og bruker for lite tid og krefter på undervisningssituasjonen og for mye på TikTok? Denne drøftingen av årsaker foregår under knapphetens synsvinkel. Det er ikke nok ressurser til alt og alle. Fellesskapet må prioritere mellom behovene. Da må fordelingen være rettferdig.

Frihet som rettferdighet er ifølge Sen friheten til å velge et liv man har grunner for å verdsette. Begrunnelsen handler ikke om private preferanser som i markedøkonomien hvor alle er frie til å kjøpe hva de vil innenfor grenser satt av lommeboken, men om offentlig argumentasjon. Den norske og nordiske modellen har sitt eget rasjonale for rettferdig fordeling av samfunnets ressurser. Både individuelle friheter og plikter begrunnes med de kollektive konsekvensene.

Delsystemer som vitenskap, idrett, kunst, utdanning og markedøkonomien behandler alle likt. Individenes handlinger vurderes som bidrag til systemet. Er man flink på skolen, får man gode karakterer. Dermed skaper systemet forskjeller. Noen har bedre forutsetninger for læring enn andre. Noen har bedre fysikk og sterkere vilje og vinner på idrettsbanen. Moderne samfunn er meritokratier og belønner samfunnsmedlemmene etter innsatsen.

Lik behandling skaper forskjeller. Den nordiske modellen har sin måte å håndtere forholdet mellom likhet og ulikhet på. Institusjonene formes slik at de optimaliserer individenes muligheter til å utvikle sine evner gjennom deltakelse i de ulike delsystemene. Samfunnet trenger flinke folk. Samtidig setter samfunnet grenser for hvor stor betydning kapasiteter ervervet i ett delsystem skal bety for muligheten til å få ytelser fra de andre.

Trepartssamarbeidets system av sentrale og lokale forhandlinger av lønn skal fremme produktiviteten i hver enkelt sektor, i hver enkelt bedrift og hos arbeidstakerne. Samtidig skal lønnsveksten begrenses av hensynet til hva som er best for det norske samfunnet som helhet. Vi finner tilsvarende doble grep på andre områder som i utdanningssystemet og i reguleringen av viten-

skapssystemet. Det skal være fritt fram for å få gode karakterer og individuell utvikling. Men du får ikke nødvendigvis høy lønn. Den norske modellen skaper, som det heter, en sammenpresset lønnsstruktur. Den er solidarisk.

Samfunnet kan legge til rette og skape muligheter, men det er individenes ansvar å bruke dem. Tilretteleggelse er også et krav. Samfunnet har interesse i at individene utvikler seg som mennesker. Vi trenger dem for å fylle det moderne samfunnets mange ulike funksjoner. Det norske modellens begrep for kollektiv rettferdighet uttrykkes i den såkalte arbeidslinja. Institusjonene skal formes slik at de inkluderer samfunnsmedlemmene i delsystemene på måter som sikrer at alle som kan, bidrar til samfunnet. Direkte ved å fungere i jobben og indirekte gjennom å betale skatter og avgifter.

Den norske modellens framtid

I dette kapitlet viser jeg begrepenes betydning for den empiriske samfunnsanalysen. Jeg introduserte tre begreper som kan bidra til å forklare hvordan det norske samfunnet blir handlingsdyktig som fellesskap. De tre begrepene var kollektiv rasjonalitet, rasjonell solidaritet og kollektiv makt.

Vi forstår bedre hvordan den norske og nordiske modellen for samfunnsmessig integrasjon er en unik kobling av individuell og kollektiv handlekraft. Den kombinerer personlig utvikling og samfunnsutvikling, effektiv bruk av samfunnets ressurser og små sosiale forskjeller, sentralisert utøvelse av makt og utstrakt demokrati. Ikke i noe annet samfunn i verdenshistorien er relasjonen mellom individuell frihet og kollektiv selvbegrensning drevet lenger enn i den nordiske modellen. Men hvor mye tåler den? Er modellen robust?

Styrken ligger i evnen til å mobilisere rasjonelt begrunnet solidaritet. Det er konflikten som integrerer. Krav begrunnes og institusjoner endres med henvisning til konsekvensene for samfunnet. Modellen gjør det norske samfunnet sterkere fordi den får oss til å forstå. Når individene forstår, kan samfunnet overlate mer av styringen til individene og institusjonene. Individuer og organisasjoner finner selv ut av samfunnets behov og hvilke offer fellesskapet krever når de velger handling. Helhetens interesser transformeres til kollektivt rasjonelle handlinger gjennom begrunnelse. Slik regulerer samfunnsdelene

seg selv. Alt som svekker det sirkulære forholdet mellom individuell frihet og kollektive forpliktelser, truer også den norske modellen.

Noen trusler kommer innenfra. Delsystemene er ekspansive. Alle kan gjøre mer dersom de får flere ressurser fra samfunnet. Derfor overdriver institusjonene som representerer delsystemene, betydningen av funksjonen til sitt eller sine delsystemer. Noen grupper har mer makt og innflytelse enn andre også i den norske modellen. Samfunnet trenger empiriske analyser som avdekker hvilke interesser som definerer hva det norske samfunnet skal være som helhet, og hvilke sosiale grupper som former institusjonene som regulerer delsystemene.

Da gjør begrepene en forskjell. Ifølge kritisk teori dekker den norske modellen over et grunnleggende kapitalistisk utbyttingsforhold. Det er modellens funksjon. Den tjener interessene til overklassen. Hos Bourdieu er delsystemene en kilde til kapital, utbytting og undertrykking. I andre deler av kritisk teori mer inspirert av M. Foucault, framstår rasjonell solidaritet som det fremste eksemplet på regjerningsmentalitet (Dean et al., 2006). Samfunnsmedlemmene overtar delsystemenes rasjonalitet og underkaster seg systemtvangen frivillig og med gode argumenter. Men hvilke funksjonelle alternativer har kritisk teori til samfunnsmessig integrasjon gjennom den norske modellen?

Noen trusler kommer utenfra. Den nordiske modellen er nasjonal. Samfunnsmedlemmene blir handlingsdyktig som fellesskap gjennom nasjonalstaten. Her regulerer samfunnsmedlemmene forholdet mellom rettigheter og plikter på mer eller mindre demokratisk vis. Mange av samtidens problemer som klimakrisen og de nye folkevandringene fra fattige til rike land er globale. Har den norske modellen da noen framtid? Kan den globaliseres, eller må vi gi den opp? Det finnes internasjonale institusjoner for maktutøvelse som FN-systemet. Men kan de være demokratiske, og er de rettferdige? En ny global orden skal baseres på universelle menneskeretter. Å legge vekten på individets rettigheter kan gå på bekostning av et samfunnsperspektiv, som når M. Nussbaum (2011) lager sin liste over rettigheter alle mennesker på kloden har krav på å få oppfylt. Nussbaum har ingen tilsvarende liste over hvem som har plikt til å oppfylle alle disse rettighetene.

Konteksten konflikten mellom egne og felles interesser spiller seg ut i, endres. Som de fleste andre har de nordiske landene løst funksjonsproblemer gjennom vekst. Det er lettere å være solidarisk når kaken vokser. Nå er det

nye tider. Det grønne skiftet krever større offer. Det gjør ikke nødvendigvis modellen svakere. Den kan også bli sterkere. Dersom samfunnsmedlemmene forstår at offeret er et nødvendig bidrag til et fellesskap de selv er en del av, at det er mulig å lykkes og at balansen mellom plikter og rettigheter er rettferdig.

Referanser

- Barth, E., Moene, K. O. & Willumsen, F. (2014). The Scandinavian model – An interpretation. *Journal of Public Economics*, 117, 60–72. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2014.04.001>
- Bauman, Z. (2000). *Savnet fellesskap*. Cappelen Akademisk Forl.
- Blomquist, S. & Moene, K. (2015). The Nordic model. *The Journal of Public Economics*, 127, 1. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jpubeco.2015.04.007>
- Bourdieu, P. & Jakobsen, K. (2002). *Distinksjonen: En sosiologisk kritikk av dømmekraften*. De Norske Bokklubbene.
- Dean, M., Villadsen, K. & Treebak, I. (2006). *Governmentality: Magt og styring i det moderne samfund*. Forlaget Sociologi.
- Durkheim, É. (2000). *Om den sociale arbeidsdeling*. Hans Reitzels Forlag.
- Dølvik, J. E. & NordMod. (2013). *Grunnpilarene i de nordiske modellene: et tilbakeblikk på arbeidslivs- og velferdsregimenes utvikling 13(2013)*. Fafo.
- Elster, J. (1989). *The Cement of Society: A Study of Social Order*. Cambridge University Press.
- Elster, J. (2015). *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences* (2. utg.).
- Gangas, S. (2020). *Sociological Theory and the Capability Approach*. Routledge.
- Goldthorpe, J. H. (2007). «Cultural Capital»: Some Critical Observations. *Sociologica (Bologna)*, 2(2). <https://doi.org/10.2383/24755>
- Hagen, R. (1999). *Rasjonell solidaritet*. Universitetsforlaget.
- Hagen, R. (2006). *Nyliberalismen og samfunnsvitenskapene: Refleksjonsteorier for det moderne samfunnet*. Universitetsforlaget.
- Hagen, R. (2010). Collective power: Reception and prospect of a scientific concept. I W. Østreng (Red.), *Transference: Interdisciplinary Communications 2008/2009*. CAS.
- Hagen, R. (2017). Collective Action: Why is it so Difficult for the Social Sciences to Grasp the Rational Aspects of Collective Action? I H. Leiulfsrud & P. Sohlberg (Red.), *Concepts in Action: Conceptual Constructionism* (s. 222–239). Brill.
- Hagen, R. & Gudmundsen, A. C. (2011). Selvreferanse og refleksjon: Forholdet mellom teori og empiri i forskningsprosessen. *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, 52(4), 459–489. <https://doi.org/10.18261/issn1504-291x-2011-04-02>
- Halvorsen, K. & Stjernø, S. (2008). *Work, Oil and Welfare: The Welfare State in Norway*. Universitetsforlaget.
- Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Commons. *Science*, 162(3859), 1243–1248. <http://www.jstor.org/stable/1724745>
- Holden, S., Departementenes Sikkerhets- og Serviceorganisasjon, Arbeids- og Sosialdepartementet Norge & Statistisk Sentralbyrå Norge. (2021). *Kompetanse, aktivitet og inntektssikring: Tiltak for økt sysselsetting: Utredning fra Sysselsettingsutvalget oppnevnt ved kongelig resolusjon 5. april 2019: Avgitt til Arbeids- og sosialdepartementet 11. februar 2021* 2(2012). Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon, Teknisk redaksjon.

- Hvinden, B. & Halvorsen, R. (2018). Mediating Agency and Structure in Sociology: What Role for Conversion Factors? *Critical Sociology*, 44(6), 865–881. <https://doi.org/10.1177/0896920516684541>
- Joas, H. & Knöbl, W. (2009). *Social Theory: Twenty Introductory Lectures*. Cambridge University Press.
- Kalleberg, R., Horkheimer, M., Marcuse, H., Adorno, T. W. & Habermas, J. (1970). *Kritisk teori: En antologi over Frankfurter-skolen i filosofi og sosiologi*. Gyldendal.
- Kilminster, R. (2013). Critique and overcritique in sociology. *Michigan Publishing, University of Michigan Library*, 2.
- Kilminster, R. (2014). The dawn of detachment: Norbert Elias and sociology's two tracks. *History of the Human Sciences*, 27(3), 96–115. <https://doi.org/10.1177/0952695114535397>
- Kjølørød, L. & Frønes, I. (2022). *Det norske samfunn* (8. utg.). Gyldendal.
- Knutsen, O. (2017). *The Nordic Models in Political Science: Challenged, but Still Viable?* Fagbokforlaget.
- Kollock, P. (1998). Social Dilemmas: The Anatomy of Cooperation. *Annual Review of Sociology*, 24, 183–214. <http://www.jstor.org/stable/223479>
- Kristiansen, T. T. (2017). *Det norske samfunnet som handlingsfellesskap. Svikt og endring etter 22. juli-terroren*. Universitetet i Tromsø.
- Kristiansen, T. T. (2020). The sociological observation of society as a whole. *Cybernetics and Human Knowing*, 27(1), 47–64.
- Leuflufsrud, H. & Sohlberg, P. (2021). *Constructing Social Research Objects: Constructionism in Research Practice*. BRILL.
- Luhmann, N. (2000). *Sociale systemer: Grundrids til en almen teori*. Hans Reitzels Forlag.
- Luhmann, N. & Pedersen, E. (2016). *Samfundets samfund*. Hans Reitzels Forlag.
- Mills, C. W. (2002). *Den sosiologiske fantasi*. Hans Reitzel.
- Nussbaum, M. (2011). Capabilities, entitlements, rights: supplementation and critique. *Journal of Human Development and Capabilities*, 12(1), 23–37. <https://doi.org/10.1080/19452829.2011.541731>
- Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Harvard University Press.
- Parsons, T. (1971). *The System of Modern Societies*. Prentice-Hall.
- Robeyns, I. (2005). The Capability Approach: A Theoretical Survey. *Journal of Human Development*, 6(1), 93–117. <https://doi.org/10.1080/146498805200034266>
- Robeyns, I. (2017). *Wellbeing, freedom and social justice: the capability approach re-examined*. Cambridge, United Kingdom: Open Book Publishers.
- Romero, M. & Romero, M. (2018). *Introducing Intersectionality*. Polity Press.
- Sen, A. (2005). Human Rights and Capabilities. *Journal of Human Development*, 6(2), 151–166. <https://doi.org/10.1080/14649880500120491>
- Slagstad, R. (2016). *De marginale sosiologer*. <https://sosiologen.no/essay/essay/de-marginale-sosiologer/>.
- Stjernø, S. (2005). *Solidarity in Europe: The History of an Idea*. Cambridge University Press.
- UNDP. (2022). *Human Development Report 2021–22*. <http://report.hdr.undp.org>

- Verd, J. M. & Lopez Andreu, M. (2011). The Rewards of a Qualitative Approach to Life-Course Research. The Example of the Effects of Social Protection Policies on Career Paths. *Forum, qualitative social research*, 12(3). <https://doi.org/10.2307/j.ctvdf00j1.16>
- Weber, M., Roth, G. & Wittich, C. (1968). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Bedminster Press.
- Østerberg, D. (1988). *Metasociology: An Inquiry into the Origins and Validity of Social Thought*. Universitetsforlaget.
- Aakvaag, G. C. (2013). *Frihet: Et essay om å leve sitt eget liv*. Universitetsforlaget.
- Aakvaag, G. C. (2018). Positiv sosiologi. Fotnoter til en uutgravd sosiologi. *Tidsskrift for Samfunnsforskning* (03), 280–302. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-291X-2018-03-03>

Solheim, E. F. (2024). Fellesskap og klassebevissthet i det meritokratiske
klassemiljøet – en klasseanalyse. I G. C. Aakvaag & U.-D. K. Bæck (Red.), *Robuste
fellesskap* (s. 99–137). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa240204>

Kapittel 4

Fellesskap og klassebevissthet i det meritokratiske klassemiljøet – en klasseanalyse

Erling F. Solheim

Innledning

I dette kapitlet skal vi se nærmere på fellesskap forstått som sosial integrasjon og kollektiv bevissthet i et klasseperspektiv, hvor klasseanalysen tar utgangspunkt i klasseidentitet og den subjektive klassestrukturen, eller *klasse for seg*, i stedet for en mer tradisjonell analyse med utgangspunkt i *klasse i seg*. Analysen, som også inkluderer funksjonalistiske begreper og en enkel komparativ analyse mellom Norge og ni andre land fra ulike velferdsregimer, kan også forstås som et forsøk på å integrere klasseteori og funksjonalistisk teori, og på det viset bidra til å tegne et mer helhetlig samfunnsbilde (se for eksempel Aakvaag, 2007).

Fellesskap, klasse og funksjon

For sosiologen Émile Durkheim var sosiologi vitenskapen om vilkårene for og konsekvensene av fellesskap og solidaritet, og han så på samfunnet som noe mer enn en samling av individer, et kollektiv (Østerberg, 2012). For at et samfunn skal være velfungerende, må fellesskapet stå sterkt.

I Durkheims samfunnsteori har arbeidsdelingen i det moderne samfunnet en viktig funksjon. Gjennom sosial integrasjon styrkes solidariteten i samfunnet, en form for fellesskap som kommer til uttrykk gjennom stor grad av tillit til andre, og en felles kollektiv bevissthet av livssyn, normer og verdier, som også skaper en følelse av samhörighet, både i tanke og praksis (Tjora, 2018, s. 8). Denne felles bevisstheten som vi alle bærer med oss, stammer til dels fra førmoderne samfunn, som hadde mer til felles med den idealtypen av samfunn som sosiologen Ferdinand Tönnies kalte *Gemeinschaft*, hvor for eksempel familien og bosted spilte en viktig rolle for sosial integrasjon og fellesskap i samfunnet (Lindbekk, 2001).

Dagens moderne samfunn ligger nærmere opp til den andre idealtypen, *Gesellschaft*. Ifølge Durkheim ville det moderne samfunnets kompleksitet svekke den kollektive bevisstheten, samtidig som arbeidsdelingen skulle gjøre samfunnsmedlemmene mer avhengig av hverandre og skape et fellesskap av *organisk solidaritet* (Østerberg, 2012). Dette ble skrevet i en tid hvor det industrialiserte samfunnet erstattet det gamle stand- og jordbrukssamfunnet. Hva ville Durkheim ha ment om fellesskap, solidaritet og sosial integrasjon i dagens samfunn?

En mer pessimistisk forståelse av hvordan industrialiseringen påvirket den kollektive bevisstheten og sosial integrering finner vi i den konfliktorienterte klasseteorien. Under industrialiseringen på 1800-tallet vokste det frem nye sosiale klasser som i stor grad erstattet de gamle jordbruksklassene og stendene. Ifølge sosiologen Max Weber (2017) hadde individer og familier i den samme sosiale klassen ganske like økonomiske livssjanser, men ikke nødvendigvis en følelse av fellesskap. Det var derfor ingen automatikk i at like livssjanser ville føre til en felles bevissthet og kollektive handlinger (Lindbekk, 2001). Slutten av 1800-tallet og de første tiårene av 1900-tallet var allikevel en tid preget av konflikt og klassekamp, klassebevissthet og solidaritet, også i Norge (Dølvik, 2007).

I tiårene etter andre verdenskrig forsvant mye av konfliktgrunnlaget gjennom klassekompromisset. Trepanttssamarbeidet mellom fagforeninger, næringslivsorganisasjoner og staten, etableringen av en velferdsstat med utgangspunkt i sosialdemokratisk politikk, en voksende middelklasse, og generelt bedre levekår og livssjanser for de fleste i lønnet arbeid, svekket sannsynligvis både klasseidentitet og klassebevissthet i den norske befolkningen. I 1982 svarte over 60 prosent av deltakerne i en norsk spørreundersøkelse at klasseforskjellene hadde forsvunnet i Norge (Colbjørnsen et al., 1987), og mange mente derfor at det ville være feil å karakterisere det norske samfunnet som et klassesamfunn, en konklusjon som ble støttet av både forskere og politikere. Det industrielle klassesamfunnet med en stor andel manuelle industriarbeidere, konflikter mellom klasser og sosial lukning som gjorde klassereiser vanskelig for mange, hadde blitt erstattet med et postindustrielt samfunn. Mange nye jobber som krevde mer utdanning og et offentlig utdanningssystem i vekst, skapte en bredere middelklasse, inkludert en velutdannet og bemidlet øvre middelklasse. Dette samfunnet hadde også vesentlig mer relativ sosial mobilitet enn tidligere, og har derfor blitt karakterisert som et samfunn med en *meritokratisk klassestruktur* (Colbjørnsen et al., 1987), med en svekket klassebevissthet blant arbeiderklassen (Bjørklund, 2009). På tross av disse samfunnsendringene er det fremdeles stor grad av sosial reproduksjon i klasseposisjoner mellom generasjoner både i toppen og i bunnen av den sosiale lagdelingen, og mer korte enn lange klassereiser, som kan knyttes til oppvekstfamiliens kulturelle, økonomiske og sosiale kapital (Hansen & Engelstad, 2010; Ringdal, 2010).

På 1980-tallet falt også interessen for klasseteori og klasseanalyse i norsk sosiologi, og selv om flere sosiologer etterlyste mer klasseforskning gjennom 1990- og 2000-tallet (se for eksempel Knudsen, 2005), så er det først på 2010-tallet og senere at klasseanalysen igjen har kommet på banen for fullt i norsk sosiologi (se for eksempel Dahlgren & Ljunggren, 2010; Flemmen, 2020). I denne forskningen er det først og fremst objektive mål på klasse som har blitt benyttet i kvantitative studier av arbeiderklassen, middelklassen og overklassen eller eliter (se for eksempel Korsnes et al., 2014; Hansen & Ljunggren, 2021), men det har også blitt utført flere innsiktsfulle kvalitative studier som får frem ulike livsverdener i de samme sosiale lagene (se for eksempel Jarness, 2014; Sakslind et al., 2018). Det er derimot gjort langt færre studier, kvalitative så vel som kvantitative, med utgangspunkt i en mer subjektiv klassesnærhet (Flemmen, 2020), med fokus på klasseidentitet eller habitus, og den subjektive klassestrukturen, slik som vi skal se på i dette kapitlet. Det samme gjelder studier av kjerneverdiene i den kollektive bevisstheten i det postindustrielle, meritokratiske klassesamfunnet, som for eksempel meritokratiske verdier, rettferdighet, og tillit.

Klasse for seg og kollektiv bevissthet

Markedet er ikke mindre sentralt i dag enn i det industrielle klassesamfunnet om vi ønsker å forstå fenomen som sosial ulikhet eller sosial mobilitet, og forskere operasjonaliserer som regel objektive mål på sosiale klasser med utgangspunkt i yrker, inntekt, formue eller utdanning. I klasseanalyser kalles slike operasjonaliseringer for klasseskjema, og de uttrykker et mål på *klasse i seg*, det vil si klasser som er utledet fra sosiologiske klasseteorier, og som ifølge sosiologen Pierre Bourdieu egentlig bare eksisterer på papiret (Weininger, 2005). Slike skjema i ulike varianter får frem tydelige sosiale ulikheter i levekår mellom ulike sosiale lag i Norge og andre vestlige land, som for eksempel ulikhet i helse og dødelighet (Rydland & Øversveen, 2021). Samtidig har nyere forskning på sosial ulikhet i helse vist en klar sammenheng mellom subjektive mål på klasse eller sosial status og helse, selv etter kontroll for objektive mål på sosioøkonomisk status (Präg et al., 2016).

Det vil derfor være interessant å få belyst i hvilken grad det fremdeles eksisterer klasseidentitet og klassebevissthet i det meritokratiske klassesamfunnet, og i hvilken grad det eventuelt finnes en *segmentert kollektiv bevissthet* på

tvers av sosiale klasser definert som *klasse for seg*. Det vil si vår egen forståelse av hvilken klasse vi tilhører, en *habitus* som er formet siden tidlig barndom (Flemmen, 2020), og som blant annet uttrykker seg gjennom vår livsstil, smak, språk og sosiale omgang med andre. Slik kunnskap vil kunne utfylle og kanskje også utfordre konklusjoner fra klasseanalyser med utgangspunkt i objektive mål på klasse.

Norske data med subjektive mål på klasse og status har blitt lite brukt i sosiologisk forskning tidligere, men det finnes nasjonalrepresentative data fra tidlig 1990-tall og senere som gjør det mulig å studere problemstillinger som belyser sammenhengen mellom subjektiv klasse og kollektiv bevissthet i dagens norske samfunn. Internasjonale data gjør det også mulig å sammenligne Norge med andre land som tilhører andre velferdsregimer, det vil si land med ulik grad av regulering av markedet og forskjellig sosialpolitikk. Vi kjenner godt til forskjeller mellom ulike velferdsregimer i for eksempel sosial ulikhet i fattigdom (Solheim & Leiulfstrud, 2015), men vi vet mindre om hvordan den kollektive bevisstheten varierer mellom land som tilhører det samme eller forskjellige velferdsregimer, hvor vi kan skille mellom de nordiske landene som tilhører det sosialdemokratiske regimet, et kontinental-europeisk sosialkonservativt regime, og et liberalt regime som i vår analyse består av Storbritannia og USA (Esping-Andersen, 1990). En komparativ analyse vil berike vår forståelse av den norske kollektive bevisstheten som et uttrykk for fellesskap. Har vi for eksempel mer til felles med våre nordiske naboer enn land med en annen type velferdsstat eller klassestruktur, eller finner vi likheter eller variasjoner mellom land som ikke følger noe bestemt mønster?

Oppsummering av kapittelet

Jeg vil ta utgangspunkt i sosiologen Pierre Bourdieus begrepsapparat, hvor begreper som økonomisk, kulturell og sosial kapital, habitus og felt står sentralt, og gjøre en enkel og beskrivende klasseanalyse av det norske og internasjonale bidraget til spørreskjemaundersøkelsen *Sosial ulikhet V*, som ble innsamlet i 2020 i Norge (N=1258) og 2019 til 2021 i andre deltakerland (SIKT, 2023; GESIS, 2022). Jeg vil i liten grad rapportere slutningsstatistikk som tester null-hypoteser, og heller fokusere på å beskrive mer generelle mønstre, med utgangspunkt i stolpediagram, som klasse-gradienter og variasjonen mellom land. Jeg vil også inkludere noen resultater fra tidligere tilsva-

rende norske undersøkelser fra perioden 1992 til 2009. En viktig begrensning i nasjonalrepresentative surveyundersøkelser er en antatt underrepresentasjon av innvandrere, og derfor er det først og fremst den etniske majoritetsbefolkningen og godt integrerte og bofaste innvandrere som vi kan anta dataene representerer på en god måte (Font & Mèndez, 2013).

Analysen presenteres i to deler. Den første har både et substansielt og et metodisk formål. Vi starter med å se på om nordmenn fremdeles har en klasseidentitet, sammenhengen mellom subjektiv og objektiv klasse, i hvilken grad de subjektive klassene omgås andre som er rikere eller fattigere enn seg selv, og om det er en sammenheng mellom subjektiv klasse og politisk tilhørighet som mål på klassebevissthet. Deretter følger en klasseanalyse av ulike mål på kollektiv bevissthet, som tillit, meritokratiske verdier, rettfærdighet og folks oppfattelse av hva slags sosial lagdelingsstruktur vi har i Norge, og en generell sammenligning mellom land. Kapittelet rundes av med en oppsummering av resultatene og noen refleksjoner.

Klasseidentitet og klassestruktur

Identitet er viktig for fellesskap, på godt og vondt. Gjennom en felles identitet kan vi føle tilhørighet og inklusjon, som å være del av en generasjon, en religion eller en sosial klasse. Samtidig skaper identiteter også skiller, mellom oss og dem, som skillet mellom overklassen og klasser av lønnsarbeidere, eller de som er i arbeid og de som føler seg ekskludert på utsiden av markedet, underklassen. Identiteter kan derfor skape både fysiske og kognitive skiller mellom sosiale grupper, inklusjon eller eksklusjon, og i verste fall konflikter mellom gruppene. Klasseidentitet var nok viktigere i det industrielle klassesamfunnet enn i dag, men selv om flesteparten av dagens ungdom i liten grad tenker om klasse som noe de identifiserer seg med, så har nok de fleste allikevel en godt utviklet sjette sans for det som skaper sosial status. Symbolsk kapital som merkeklær og eksklusive fritidsaktiviteter, eller kulturelle distinksjoner som språket vi snakker, gir oss intuitive assosiasjoner til hverandres sosiale status når vi omgås andre, og bevisstheten om sin egen (families) sosiale status formes allerede tidlig i barndommen (Vandebroeck, 2021).

Klasseidentitet er vår selvoppfattelse av egen klassetilhørighet, og kan forstås som del av en mer generell følelse av ens egen sosiale status i samfunnet, hvor klasseposisjon i markedet, tilgang på ressurser i form av ulike typer av kapital og makt påvirker hvor vi plasserer oss selv i det sosialt lagdelte samfunnet. I intervjuer eller spørreundersøkelser kan vi for eksempel spørre folk hvor de vil plassere seg selv på en samfunnsstige, eller hvilken sosial klasse de selv mener beskriver deres egen posisjon eller status. Svarene vi får, kan forstås som et selvrapportert mål på personens *habitus*, og ved å oppsummere svarene kan vi tegne et bilde av den subjektive klassestrukturen, en sosial lagdeling basert på *klasse for seg*.

Denne subjektive klassestrukturen behøver ikke ifølge Bourdieu eller Weber å gjenspeile den objektive klassestrukturen (Weininger, 2005; Weber, 2017). Hvis det er en svak sammenheng mellom det subjektive og det objektive målet på klasse, så vet vi egentlig ikke hva som har formet denne identiteten. Er det derimot et visst samsvar, og den subjektive klassestrukturen i tillegg har en statistisk sammenheng med sosiale fenomener vi forventer at klasseteori skal kunne forklare, som for eksempel klassebevissthet uttrykt gjennom politisk partipreferanse, så styrkes antagelsen vår om at selvrapportert klasseidentitet er et validt mål på *habitus* og subjektiv klasse. Om vi finner slike sammenhenger i kapittelets første analysedel, så har vi med andre ord et verktøy vi kan benytte videre i klasseanalyser som tar utgangspunkt i *habitus* og den subjektive klassestrukturen.

Klasseidentitet og den subjektive klassestrukturen

I den første analysen skal vi se på selvrapportert klasseidentitet. Deltagerne ble spurt «Nedenfor er det oppgitt seks betegnelser på sosial status. Hvilken vil du si at du selv tilhører?», med svarkategorier fra under- til overklassen.¹ Som vi ser, blander spørsmålsformuleringen og svarkategoriene sammen begrepene klasse og status, men klasse kan utgjøre en sentral dimensjon i et statusbegrep som også defineres gjennom en person eller families alder, etnisitet, kjønn, religion, med mer (Weber, 2017). Klasse og status er ifølge Weininger (2005, s. 84) også to sider av samme sak i Bourdieus klasseteori, hvor henholdsvis produksjon og økonomi og symboler uttrykt gjennom livsstil skaper en felles

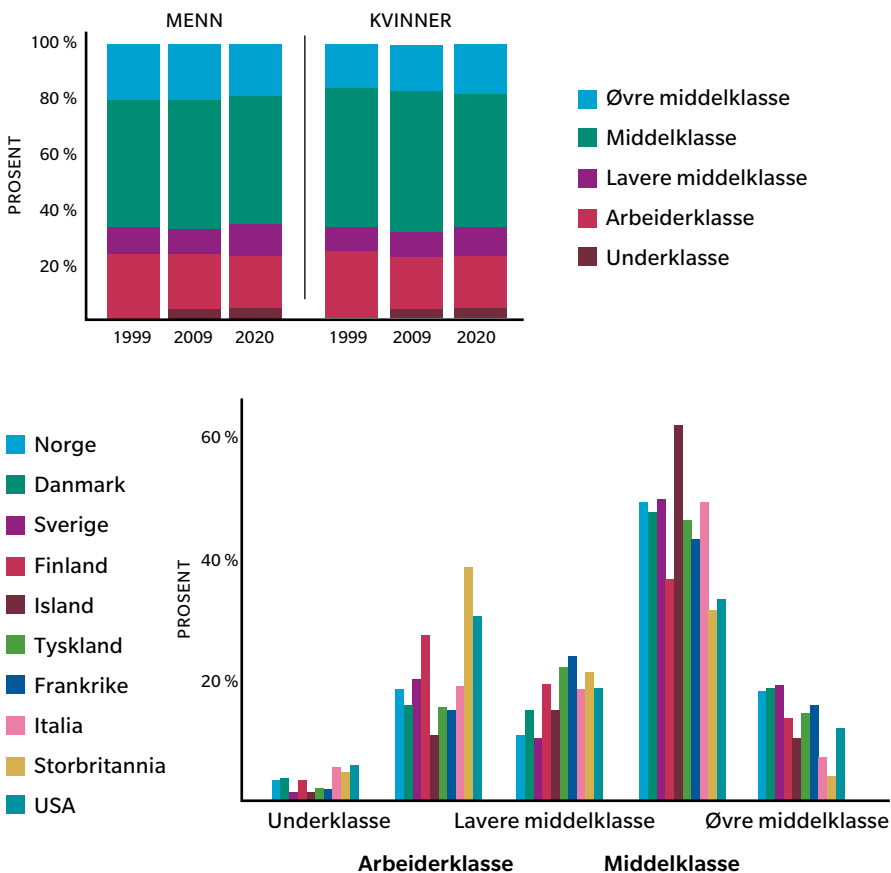
1 I tillegg til de seks klassekategorier kunne de svare «vet ikke». Noen få personer svarte «overklassen» både i 2020 og årene før, og denne kategorien ble derfor slått sammen med «øvre middelklasse».

lagdelingsstruktur, og ikke to strukturer hver for seg. Teoretisk sett kan bruken av begge begrepene i spørsmålet derfor være mer en styrke enn en svakhet.

Figur 4.1 viser en stor grad av stabilitet i selvrapportert klasseidentitet for perioden 1999 til 2020 blant de cirka 93–95 prosent av deltakerne som svarte på spørsmålet. Den høye andelen som har svart på spørsmålet, antyder at spørsmål om sosial status eller klasse ikke er et veldig provoserende eller meningsløst spørsmål å svare på for flertallet som er spurt, når spørsmålet er formulert som i ISSP-undersøkelsen. Klasseidentiteten ser derfor ikke ut til å ha forsvunnet i Norge, selv om samfunnet har blitt mer individorientert, og andre egenskaper enn klasse, som kjønn, etnisitet og forbruk, også former vår identitet og hvordan vi ønsker å formidle vår identitet til andre i en slags selvrealiseringsprosess (Giddens, 1991).

Figur 4.1

Den subjektive klassestrukturen blant menn og kvinner i Norge og i ti land

Svarkategorien «underklasse» var ikke med i 1999-undersøkelsen, men på tross av denne forskjellen i svarkategorier og litt tilfeldig variasjon fra år til år, så viser figuren ganske like andeler fra 1999 til 2020, både blant menn og kvinner. I 2020 identifiserer rundt halvparten seg med middelklassen (49 %). Den øvre middelklassen (18 %) var omtrent like stor som arbeiderklassen (19 %), og færrest oppga lavere middelklasse (11 %) eller underklasse (3 %). Likheten vi ser mellom kjønnene er heller ikke overraskende, og samme likhet mellom menn og kvinner ble også påvist i det norske klassestudiet fra 1982, men da med langt færre som ønsket å svare på spørsmålet om hvilken samfunnsklasse de identifiserte seg med (Hernes & Knudsen, 1987). Likheten gjenspeiler sannsynligvis at det er familien, blant annet på grunn av klasse-homogami i partnervalg (Birkelund, 1987), og ikke individet som er den naturlige enheten i klasseanalysen (Breen & Rothman, 1995). Sannsynligvis er det også ganske små kjønnsforskjeller i de neste analysene hvor vi vil bruke klasseidentitet som mål på habitus og subjektiv klassestruktur.

Fordelingen av subjektiv klasse i Norge sammenlignet med fordelingen i andre land viser store likheter mellom de tre skandinaviske landene, mens Finland har en litt større lavere middelklasse og arbeiderklasse, og en tilsvarende mindre middelklasse og øvre middelklasse. Island skiller seg også ut, med en mindre arbeiderklasse og noe større middelklasse enn i de skandinaviske landene. Disse resultatene viser at det er store likheter mellom de skandinaviske landene, men ikke nødvendigvis de nordiske. For de store kontinentale landene i Europa er den subjektive klassestrukturen i Tyskland og Frankrike ganske lik de skandinaviske landenes struktur, mens Italia har en noe større underklasse og lavere middelklasse, og en mindre øvre middelklasse. Det er derfor ikke unikt for Norge og de andre skandinaviske landene at mange identifiserer seg med middelklassen. Storbritannia og USA har omtrent samme fordeling som Finland, men med en litt større underklasse. Alt i alt så har vi dermed en subjektiv klassestruktur som er utpreget skandinavisk, en for det liberale velferdsregimet og Finland, mens de resterende landene ligger nærmere opp til de skandinaviske landenes fordeling.

Klasse i seg og klasse for seg: forholdet mellom objektiv og subjektiv klasse

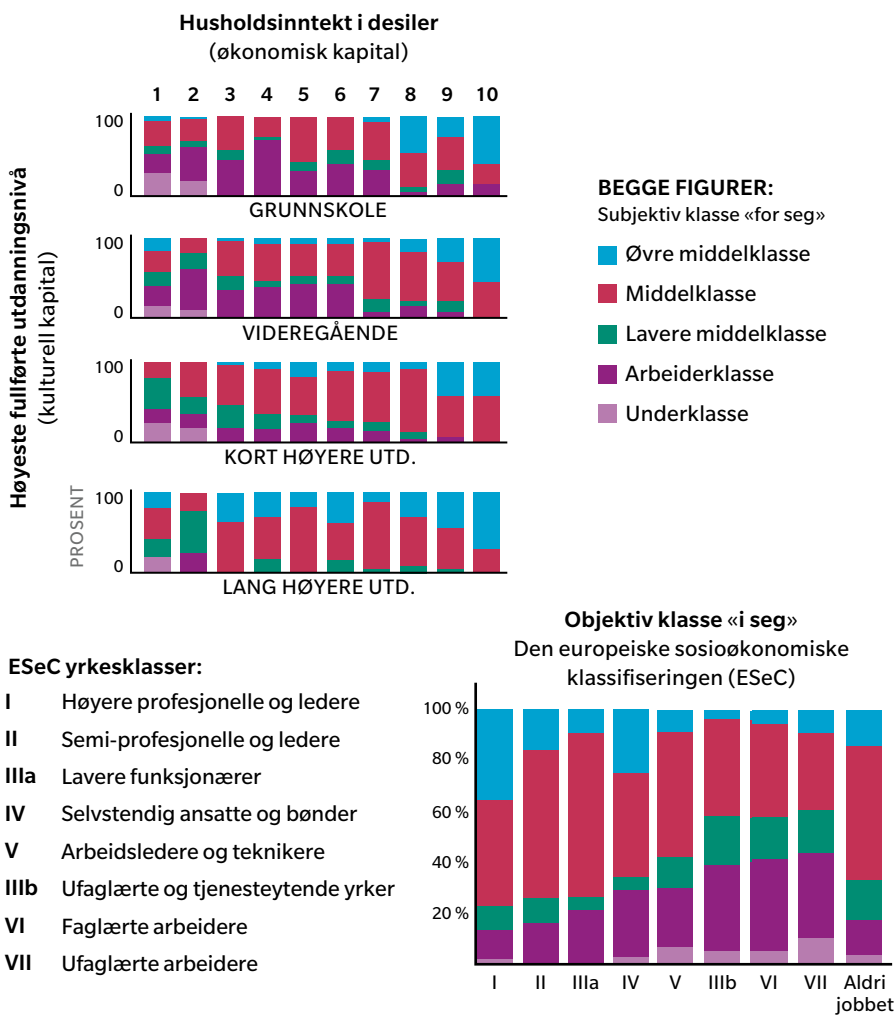
I kvantitativ forskning på sosial ulikhet og klasse bruker forskere ofte klasseskjema, som er konstruert med utgangspunkt i klasseteori. Et skjema som har vært mye brukt i norsk forskning, er klasseskjemaet *Oslo Register Data Classification Scheme* (ORDC-modellen), som tar utgangspunkt i Pierre Bourdieus klasseteori (Hansen & Ljunggren, 2021). Hvor i skjemaet hver enkelt klassifiseres, er gitt volumet av kulturell og økonomisk kapital som er assosiert med personens yrke. I Figur 4.2 ser vi øverst sammenhengen mellom subjektiv klasse og kulturell og økonomisk kapital målt som utdanningsnivå og brutto husholdinntekt i desiler. Vi ser at andelen som identifiserer seg med arbeiderklassen, er stor blant de med grunnskole og videregående utdanning, mens det er nesten ingen med lang høyere utdanning som identifiserer seg med arbeiderklassen. Andelen som identifiserer seg med middelklassen, øker litt med utdanningsnivå og inntekt, og det er litt færre med denne identiteten blant de som tjener minst og mest. Andelen som identifiserer seg med den øvre middelklassen, øker mye med utdanningsnivå, og hvis personen har lang høyere utdanning, så spiller det liten rolle for identiteten om inntekten er gjennomsnittlig eller lavere. Underklassen finner vi representert blant de med lavest inntekt, uavhengig av utdanningsnivå, mens en liten andel identifiserer seg med lavere middelklasse uansett inntekt eller utdanningsnivå, med unntak av de som tjener aller mest.

Et annet mye brukt skjema er *The European Socioeconomic Classification* (ESeC). Det er også basert på aggregering av yrker, men med utgangspunkt i kontraktteori og arbeidslivets organisering, og er en videreutvikling av sosiologen og mobilitetsforskeren John Goldthorpes ny-weberianske klasseskjema (Rose & Harrison, 2007). I vår analyse er det åtte yrkesklasser som også får et romertall for enkelhets skyld (se Figur 4.2).²

2 Yrkesklassene er basert på sysselsettingsstatus og yrket deltakeren hadde på intervju-tidspunktet eller i sin siste jobb. Kategorien «aldri jobbet» inkluderer i hovedsak studenter, og et fåtall arbeidsledige, hjemmearbeidende eller uføre uten tidligere arbeidserfaring.

Figur 4.2

Subjektiv klasse i forhold til kulturell og økonomisk kapital (utdanningsnivå og brutto husholdinntekt), og yrkesklasser (den europeiske sosioøkonomiske klassifiseringen, ESeC)

Fordelingen av subjektiv klasse etter ESeC yrkesklasser ser vi nederst i Figur 4.2. Andelen som identifiserer seg med underklassen eller arbeiderklassen, øker gradvis fra klasse I til VII, mens andelen som identifiserer seg

med lavere middelklasse, fordeler seg mer jevnt, med en litt større andel blant arbeiderklasse-yrkesklassene V til VII enn blant middelklasse-yrkesklassene I til IV. Det betyr at selv blant ledere og profesjonelle med kort eller lang høyere utdanning så er det rundt 10 til 20 prosent som identifiserer seg med arbeiderklassen eller lavere middelklasse. Årsaker til hvorfor vi ser en slik sammenheng mellom identitet og yrkesklasse kan for eksempel være at sosial bakgrunn, andre familiemedlemmers klasseposisjon eller familiens samlede ressurser betyr mer for egen klasseidentitet enn det yrket man har.

Videre så ser vi en gradient i andelen øvre middelklasse blant yrkesklassene I til IIIa, som sannsynligvis skyldes klare forskjeller mellom yrkesklassene i autonomi og beslutningsmakt på arbeidsplassen, høyere utdanning og høy inntekt. Andelen middelklasse blant de samme yrkesklassene er derimot omtrent like stor. De selvstendig næringsdrivende, representert ved yrkesklasse IV, skiller seg ut ved å ha en høy andel som identifiserer seg med høyere middelklasse eller arbeiderklassen, og tilsvarende færre som identifiserer seg med middelklassen, et resultat som gjenspeiler hvor heterogen denne yrkesklassen egentlig er. Selvstendig næringsdrivende i arbeiderklasseyrker vil nok i større grad identifisere seg med arbeiderklassen, mens selvstendig næringsdrivende med et høyt volum av økonomisk kapital heller mer mot den øvre middelklassen.

Blant arbeiderklasse-yrkesklassene V til VII ser vi en klar gradient i andelen som identifiserer seg med henholdsvis middelklassen og arbeiderklassen eller lavere middelklasse, men kun omtrent halvparten i arbeiderklasseyrkene har en arbeiderklasse- eller lavere middelklasse-identitet. Vi merker oss også at arbeidsledere i klasse V, som i utgangspunktet har et arbeiderklasseyrke men med lederfunksjoner, i større grad identifiserer seg med middelklassen enn med arbeiderklassen. En mulig forklaring kan være at formenn og andre arbeidsledere i arbeiderklasseyrker har beslutningsmakt og lønn som i liten grad skiller seg fra mellomledere i funksjonærstillinger, og gitt sin kjøpekraft og status har innpass i felt og en livsstil som assosieres med middelklassen.

I motsetning til de i middelklasseyrkene som identifiserte seg med arbeiderklassen eller den lavere middelklassen, ser vi derfor en langt større andel i arbeiderklasseyrkene som identifiserer seg i «feil» subjektive klasse. En mulig forklaring til denne identifiseringen kan som for arbeidslederne

være relativt god lønn og gode levekår blant mange arbeidere.³ Som vi skal se senere i kapittelet, så omgås mange i liten grad andre som tjener vesentlig mer eller mindre enn seg selv. Med god inntekt og kjøpekraft blir det mulig å delta i ulike aktiviteter og felt som er lukket for de med lavere lønn, slik at høytlønnede i arbeiderklassen også kan delta i aktiviteter eller inneha posisjoner i ulike felt som assosieres med middelklassen. En slik tolkning er også i tråd med Weber og Bourdieus teoretiske ståsted, hvor sosiale klasser ikke bare defineres gjennom like økonomiske livssjanser, men også en felles livsstil (Weber, 2017; Weininger, 2005).

Om vi ser litt mer grovt på det, og ser andelen subjektiv middelklasse versus andelen subjektiv arbeiderklasse blant de i yrkesklassene I til IV versus IIIb til VII, og med arbeidsledernes klasseidentitet som et litt overraskende funn, så fremtrer det et mønster i fordelingen av subjektiv klasse etter kulturell og økonomisk kapital, og yrkesklasser. Samtidig er det nok også flere faktorer enn yrke, utdanning og inntekt som spiller inn på selvrapportert sosial status og klasseidentitet, som for eksempel familiens status eller formue, med mer. Det er derfor ikke uventet at det også er en del variasjon vi ikke fanger opp eller kan forklare i en slik enkel analyse.

Resultatene vi har sett for klasseidentitet og forholdet mellom en objektiv og subjektiv klassestruktur viser at en stor andel av befolkningen identifiserer seg med en klasse eller sosial status når de blir spurt, men den subjektive klassestrukturen lar seg bare delvis forklare med utgangspunkt i markedet, arbeidslivets organisering, utdanning og inntekt. Det betyr ikke at sosiologers konstruksjon av objektive mål på klasse nødvendigvis er feil, eller at folk identifiserer seg med feil klasse. De to dimensjonene kan like gjerne utfylle hverandre, hvor den subjektive klasseidentiteten bedre fanger opp vår habitus, og kanskje også klassebevissthet og variasjoner av kollektiv bevissthet, samt andre fenomener som helse og sosial integrasjon.

3 En ANOVA-analyse med husholdinntekt som avhengig variabel og modellen klasseidentitet pluss yrkesklasser pluss samspillsleddet klasseidentitet*yrkesklasser støtter en slik tolkning. Foruten yrkesklassen VII, hvor det var ingen variasjon i økonomisk kapital etter klasseidentitet, så er det en klar gradient i økonomisk kapital etter klasseidentitet innad i hver av yrkesklassene V, VI og IIIb.

Sosial ulikhet i økonomisk kapital og sosial integrasjon

En viktig forutsetning for at en kollektiv bevissthet og tillit utvikles er sosial omgang med andre, ikke minst de som tilhører andre sosiale grupper enn sin egen. I den neste analysen skal vi studere *sosial integrasjon* gjennom å se på sammenhengen mellom økonomisk kapital og kontakt med folk som vi antar er mye mer rik eller fattig enn oss selv. Vi begynner analysen med å se på økonomisk kapital.

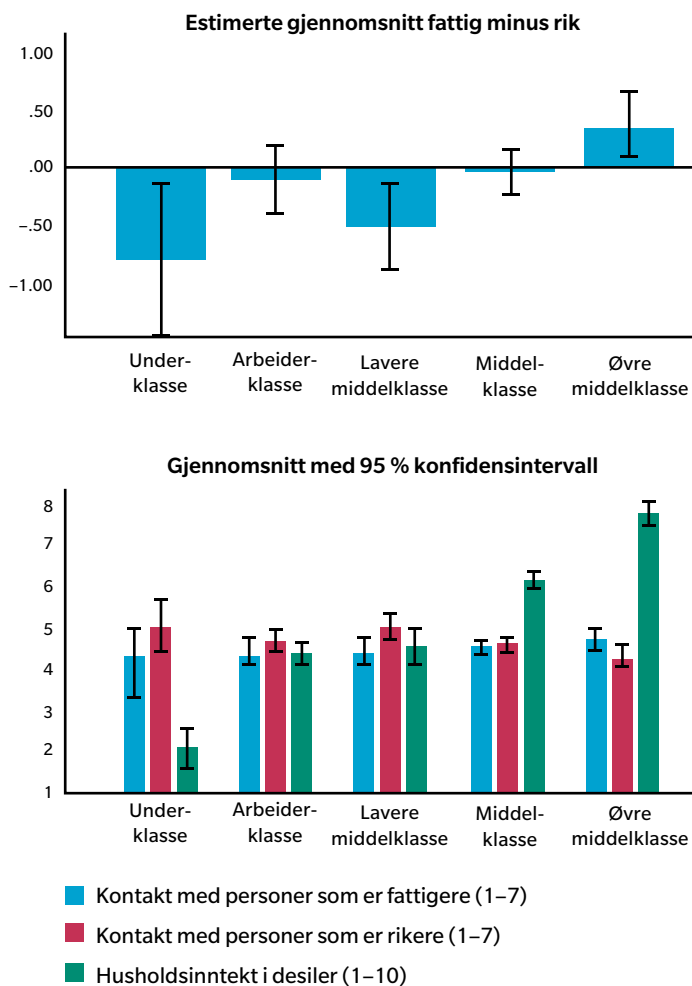
Hver classes gjennomsnittlige husholdinntekt uttrykt i desiler på en skala fra 1 til 10 ser vi nederst i Figur 4.3.⁴ Foruten arbeiderklassen og den lavere middelklassen er det en signifikant forskjell i gjennomsnittlig husholdinntekt mellom alle klassene. Det er derfor stor variasjon i økonomisk kapital målt som husholdinntekt mellom subjektive klasser i Norge, foruten arbeiderklassen og den lavere middelklassen som befinner seg i samme økonomiske sjikt. Dette resultatet tar vi med oss videre når vi skal tolke hyppigheten av kontakt med folk som har klart mer eller mindre økonomisk kapital enn oss selv.

Deltagerne svarte på to spørsmål om hvor ofte de er i kontakt med de som er henholdsvis mye rikere eller fattigere enn seg selv når de er ute blant folk, for eksempel på gaten, offentlig transport, butikker, nabolaget eller på jobben. Spørsmålene dekker således en rekke felt hvor personen kan møte andre med en annen habitus og mer eller mindre økonomisk og symbolsk kapital enn seg selv. De syv svaralternativene hadde «aldri» og «hver dag» som ytterpunkter. For alle klassene hadde 13 til 15 prosent daglig kontakt med noen som er fattigere eller rikere enn seg selv, og to til tre prosent hadde aldri kontakt med noen som er mer fattig eller rik. For alle de fem klassene lå gjennomsnittet på begge spørsmålene rundt verdiene 4 til 5, det vil si mellom «flere ganger i måneden» og «en gang i uken», og ikke mellom noen av de tre hyppigste kategoriene «en gang i uken», «flere dager i uken» eller «hver dag» (se Figur 4.3). Den relativt beskjedne kontakten er overraskende gitt spørsmålspresiseringen, men vi får anta at folk flest har en relativt god forståelse av egen økonomisk kapital sammenlignet med andre vi omgås i det daglige, og at den relativt lite hyppige kontakten som rapporteres, ikke skyldes en feilkilde.

4 Hver stolpe har et 95 % konfidensintervall. Når to intervall for ulike klasser for samme variabel ikke overlapper med hverandre, så kan vi anta at gjennomsnittene for disse to klassene er signifikant forskjellig i befolkningen.

Figur 4.3

Sosial ulikhet i økonomisk kapital og sosial omgang mellom subjektive klasser

Gitt at gjennomsnittet for begge variablene ligger i sjiktet 4 til 5 for alle klassene, kan vi gå et skritt videre og lage en indeks som viser gjennomsnittsforskjellen i kontakt med de som er rikere versus de som er fattigere.⁵ Det

5 Indeksens minimums- og maksimumsverdi er -6 og +6, men gitt at gjennomsnittene for alle klassene ligger mellom de originale svarkategoriene «ukentlig» og «noen ganger i måneden», så faller gjennomsnittene for hver klasse godt innenfor intervallet ± 1 .

kunne vi for så vidt også lese ut av stolpediagrammet nederst i Figur 4.3, men indeksen har den fordel at den kan analyseres i en modell som justerer for deltakerens husholdinntekt, og kanskje kan en slik analyse få frem ytterligere nyanser mellom klassene? En hypotese vi kan teste, er om det er en signifikant forskjell mellom arbeiderklassen og den lavere middelklassen, eller om skillet i kontakt går mellom den lavere middelklassen og middelklassen, slik den litt grovere tolkningen av inntektsfordelingen versus graden av kontakt for hver klasse i stolpediagrammet antyder. Estimerte gjennomsnitt for kontakt-indeksen basert på en ANCOVA-analyse vises øverst i Figur 4.3.⁶

Resultatene for gjennomsnittlig husholdinntekt som vi ser i stolpediagrammet nederst i Figur 4.3, betyr at underklassen i hovedsak bare kan omgås folk i sitt eget økonomiske sjikt og de som er rikere enn seg selv, mens det er motsatt for de i den øvre middelklassen. Dette ser vi også er resultatet for disse to klassenes estimerte gjennomsnittsforskjell i kontakt med de som er rikere versus de som er fattigere enn seg selv, øverst i Figur 4.3 (og også om vi sammenligner søylene for de to originale variablene). Hvis vi ser på hvert gjennomsnitts konfidensintervall, så ser vi også at underklassen og den lavere middelklassen sin hyppigere kontakt med de som er mer rik enn fattig, er signifikant forskjellig fra den øvre middelklassen sin kontakt den andre veien. Alle andre kombinasjoner av konfidensintervaller overlapper med hverandre, og vi kan derfor ikke hevde for eksempel at den lavere middelklassen har en signifikant større gjennomsnittsforskjell i kontakt med de rike versus de fattige enn arbeiderklassen, et resultat som ville ha dokumentert et klart klasseskille i sosial integrasjon mellom de to klassene. På den andre siden, så viser konfidensintervallene for disse to klassene at den lavere middelklassen faktisk har mer kontakt med de som har mer økonomisk kapital enn seg selv, fordi konfidensintervallet overlapper ikke med verdien 0. Arbeiderklassens konfidensintervall viser derimot at gjennomsnittsforskjellen i kontakt-hyppighet kan gå i begge retninger. Indeksanalysen forteller oss derfor litt mer enn det vi kunne lese ut av stolpediagrammet nederst i Figur 4.3.

Om vi nå gjør en oppsummering, så kan vi tolke resultatene for stolpediagrammet nederst som at det er lite sosial integrasjon på tvers av subjektive

6 Gjennomsnittsforskjellene mellom klassene er statistisk signifikant ($F(4, 976) = 4,02$, $p = 0,003$) etter kontroll for respondentens brutto husholdinntekt målt i desiler som en kontinuerlig variabel ($F(1, 976) = 3,84$, $p = 0,050$).

klasser, gitt den vesentlige forskjellen i økonomisk kapital og ganske likeartet rapportering av relativt lite hyppig kontakt. Resultatet fra ANCOVA-analysen antyder at det også er et skille mellom arbeiderklassen og den lavere middelklassen, hvor sistnevnte sannsynligvis har noe mer kontakt med middelklassen og den øvre middelklassen.

Resultatene dokumenterer dermed en klar forskjell i sosial kapital mellom de subjektive klassene. Mange omgås i liten grad andre enn de som tjener omtrent det samme som seg selv i det daglige, et resultat vi kan tolke som *sosial lukning mellom de sosiale lagene og klassesegregering*. Resultatet er i tråd med annen norsk forskning som viser liten sosial kontakt mellom ulike sosiale lag i Norge (Alecú et al., 2022), og går imot Durkheims antagelse om at den komplekse arbeidsdelingen i mer individualiserte og urbane moderne samfunn vil knytte folk sammen i ett fellesskap.

Økonomisk kapital og kjøpekraft ser derfor ut til å være en sosial mekanisme i seg selv som skaper ulike *passiare soner* (Tjora, 2021, s. 118), ved at folk med ulik økonomisk kapital i liten grad omgås hverandre. *Brobyggende sosial kapital* mellom sosiale grupper krever innpass i fellesskap med felles møtested, men blir vanskelig om folk fra forskjellige sosiale lag spiser lunsjen hver for seg på jobben, ikke bor i samme nabolag, eller velger eller har ikke råd til å velge samme fritidsaktiviteter for seg selv eller sine barn. Hvilke konsekvenser har denne sosiale segregeringen å si for den enkelte, familier eller samfunnet som helhet? De fleste jobber lyses ikke ut offentlig, så lite kontakt mellom arbeider- og middelklassen kan skape barrierer eller eksklusjon som degraderer verdien av de lavere lagenes kapital i ulike felt, eller gjør en klassereise vanskeligere enn det kapitalinnehavet tilsier. Det blir for eksempel vanskeligere å få uttelling for høyere utdanning hvis du ikke har familie, venner eller bekjente som kan formidle middelklassens koder eller skaffe den nyutdannede innpass i nye felt, som å bli tilbudt medlemskap i foreninger som krever invitasjon eller bli invitert med hjem på middag hos de med de riktige forbindelsene. Manglende sosial integrasjon kan derfor reproducere sosial klasse, styrke klassebevisstheten og skape konflikter eller politiske skillelinjer på tvers av sosiale lag. Om det siste er tilfellet, skal vi se på i det neste steget av analysen.

Klassebevissthet og politiske preferanser

Politisk integrasjon er også en viktig del av vårt fellesskap (Tjora, 2018, s. 42). Ved siden av sosial ulikhet i livssjanser har forholdet mellom klasse og politikk stått sentralt i vurderingen av klasseanalysens relevans i samfunnsvitenskapelig forskning (Breen & Rottman, 1995). Å ta aktivt del i den muligheten vi har til å påvirke politiske beslutninger som over tid former sentrale samfunnsinstitusjoner gjennom å bruke stemmeretten, er også et uttrykk for samfunnsborgerskap, og politisk deltakelse kan også gi oss en subjektiv følelse av tilhørighet og identitet (Brochmann, 2002, s. 58–60). Jo større andel blant arbeiderklassen som stemmer til venstre, jo sterkere kan vi anta klassebevisstheten er innad i arbeiderklassen. Når det gjelder middelklassen, så kan vi anta at færre stemmer til venstre, med mindre de for eksempel arbeider i offentlig sektor (Langsæther, 2021), eller ønsker å bevare en velferdsstat med et bredt sett av offentlige tjenester og mange offentlige ansatte. De som tilhører prekariatet eller underklassen, kan vi anta velger å ikke stemme, eller stemmer på mer populistiske partier, gjerne til høyre (Standing, 2014).

Internasjonal forskning med utgangspunkt i objektive mål på sosial klasse som Goldthorpes klasseskjema har dokumentert en svekket sammenheng mellom klasse og politiske preferanser de siste tiårene, i en slik grad at klasse i mindre grad enn tidligere anses som en viktig mekanisme til å forstå hvem som stemmer på hvilket parti i demokratiske valg i europeiske land (Jansen et al., 2013). En norsk studie av sammenhengen mellom arbeiderklasseyrker eller arbeiderklasseidentitet og stemmegivning mellom 1965 og 2005 viste også en klart synkende støtte for venstresiden for begge målene av klasse, og særlig etter valget i 1989 og på 2000-tallet, hvor Arbeiderpartiet tapte oppslutning til Høyre og Fremskrittspartiet. Denne analysen inkluderte ikke andre yrkesklasser eller klasseidentitet ut over identitet med arbeiderklassen (Bjørklund, 2009).

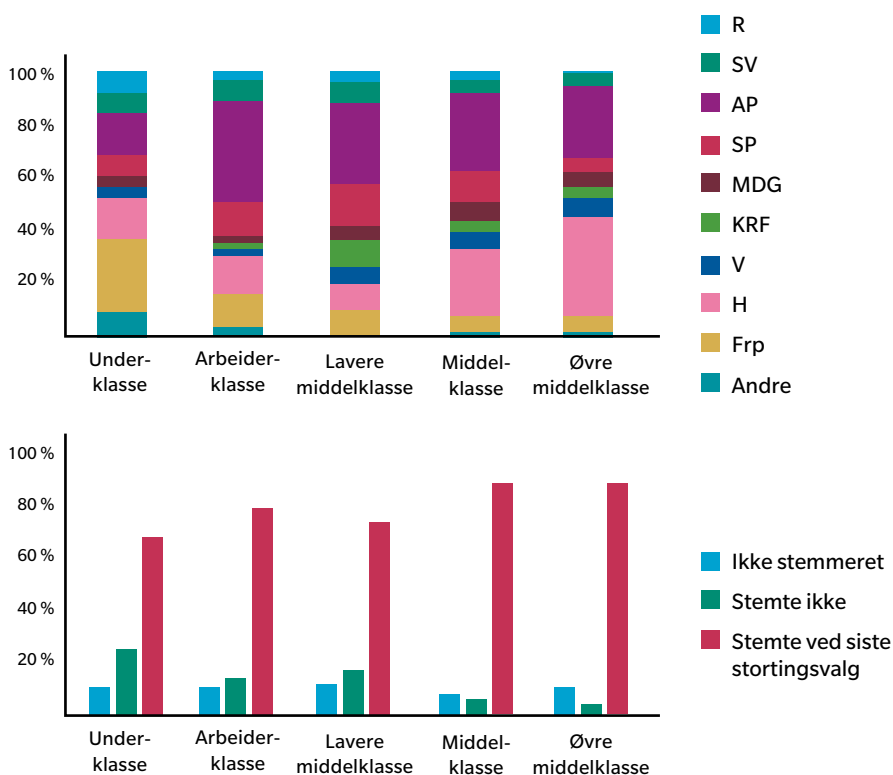
Nyere norsk forskning har belyst sammenhengen mellom klasse og partipreferanser ved Stortingsvalget i 2017. Med utgangspunkt i en forenklet versjon av Goldthorpes klasseskjema ble det funnet en moderat sammenheng mellom yrkesklassene og hvem som stemte på de to store partiene Arbeiderpartiet og Høyre (Langsæther, 2021, s. 384–388). I en annen studie hvor 39 prosent svarte at de tilhørte arbeiderklassen og 47 prosent middelklassen, fant forskerne en viss sammenheng mellom subjektiv klasse og partipreferanse. Arbeiderklassen stemte på Arbeiderpartiet, Senterpartiet og Fremskrittspartiet i større grad enn

middelklassen, mens middelklassen i større grad stemte på Høyre og Venstre. For de andre partiene var det liten forskjell mellom klassene. Omtrent samme fordeling fant de også mellom partipreferanse og tre inntektsgrupper (Kleven & Norman, 2021).

En objektiv klassetilnærming basert på yrkesklasser eller inntektsgrupper, og en subjektiv klassevariabel med kun arbeider- versus middelklassen, har derfor fått frem en ikke altfor sterk sammenheng mellom klasse og partipreferanser som mål på klassebevissthet, men hva om vi bruker en subjektiv klassetilnærming med flere klassekategorier som kanskje fanger opp både sosial klasse og status?

Figur 4.4

Stemmedeltakelse, stemmegivning og subjektiv klasse som mål på klassebevissthet

Nederst i Figur 4.4 ser vi en stor variasjon i andelen som oppgir at de stemte i det siste nasjonale valget i Norge før undersøkelsen i 2020, stortingsvalget i 2017. Det er rundt 10–15 prosentpoengs forskjell mellom de som identifiserer seg med arbeiderklassen eller den lavere middelklassen, og de i middelklassen eller den øvre middelklassen. Blant underklassen var valgdeltakelsen enda lavere. Resultatet indikerer en klar forskjell i aktivt samfunnsborgerskap. En forskjell som over tid kan føre til at interessene til befolkningen i de øvre sosiale lagene vinner frem på bekostning av de lavere sosiale lagenes interesser, som for eksempel skatteletter eller nedbygging av offentlige tjenester til fordel for kjøp av tilsvarende private tjenester, som helse og utdanning. Disse forskjellene vil bli enda større om det er en sterk sammenheng mellom subjektiv klasse og hvilket parti man stemmer på i valg.

Blant de som hadde stemmerett og deltok i undersøkelsen, oppgir nesten 91 prosent at de benyttet stemmeretten, mens det reelle oppmøtet for stortingsvalget 2017 var 78,2 prosent, noe som sannsynligvis skyldes at valgdeltakere er overrepresentert blant de som deltar i vitenskapelige spørreundersøkelser. I undersøkelsen er det noe flere som sier at de stemte på Arbeiderpartiet enn det reelle valgresultatet (30 % versus 27,4 %), og vesentlig færre som sier de stemte på Fremskrittspartiet (8 % versus 15,2 %). For de andre partiene er det kun Miljøpartiet de grønne (5,7 % versus 3,2 %) som avviker med mer enn ett prosentpoeng.

Øverst i Figur 4.4 fremgår det en tydelig sammenheng mellom klasseidentitet og hvilket parti deltakerne stemte på. Andelen som stemte på Arbeiderpartiet og den røde eller rødgrønne blokken, følger en sterk klassegradient fra arbeiderklasse til øvre middelklasse. Andelen som stemte på Fremskrittspartiet, er klart størst blant de som identifiserer seg med underklassen, og andelen minker deretter etter klasse fra venstre til høyre i figuren. Størst andel som stemmer på partiet Høyre, finner vi blant den øvre middelklassen, mens oppslutningen om partiet er stegvis lavere blant middelklassen, arbeiderklassen og underklassen, og minst for den lavere middelklassen hvor Kristelig Folkeparti står sterkt. Denne klare sammenhengen mellom subjektiv klasse og partivalg kan vi tolke som *klassebevissthet for hele spennet av subjektive klasser*, inkludert de som identifiserer seg med middelklassen selv om de arbeider i arbeiderklasseyrker.

Hva betyr så disse resultatene i forhold til fellesskap og politikktutforming? Resultatene i Figur 4.4 viser at den tallmessig sett mindre arbeiderklassen

i større grad enn middelklassen stemmer til venstre, og motsatt. I tillegg er det færre blant de lavere sosiale lagene som også bruker sin stemmerett, som viser en vesentlig forskjell i politisk integrasjon etter subjektiv klasse. I sum så betyr dette en mer høyreorientert politikk som over tid vil dreie utformingen av sentrale basisinstitusjoner bort fra det sosialdemokratiske fundamentet som den norske eller nordiske modellen er bygget på. Analysen får også frem at klassebevisstheten kanskje eksisterer i større grad enn tidligere forskning har klart å synliggjøre, og analysen bør derfor gjentas på flere datakilder. Flere lignende resultater vil kunne revitalisere klasseanalysen som et nyttig verktøy i samfunnsvitenskapelig forskning i Norge.

I valget i 2021 ble det rødgrønt flertall, med vesentlig flere som stemte for Senterpartiet og partiet Rødt ytterst til venstre, og færre som stemte på Høyre. Det er godt mulig at sammenhengen mellom subjektiv klasse og stemmegivning derfor var forskjellig i 2021 sammenlignet med valget i 2017. Nye data vil kunne avdekke om for eksempel valgdeltakelsen endret seg etter subjektiv klasse, eller for eksempel om de som arbeider i arbeiderklasseyrker, men identifiserer seg med middelklassen, stemte på venstresiden i 2021 i større grad enn ved forrige valg.

Kollektiv bevissthet

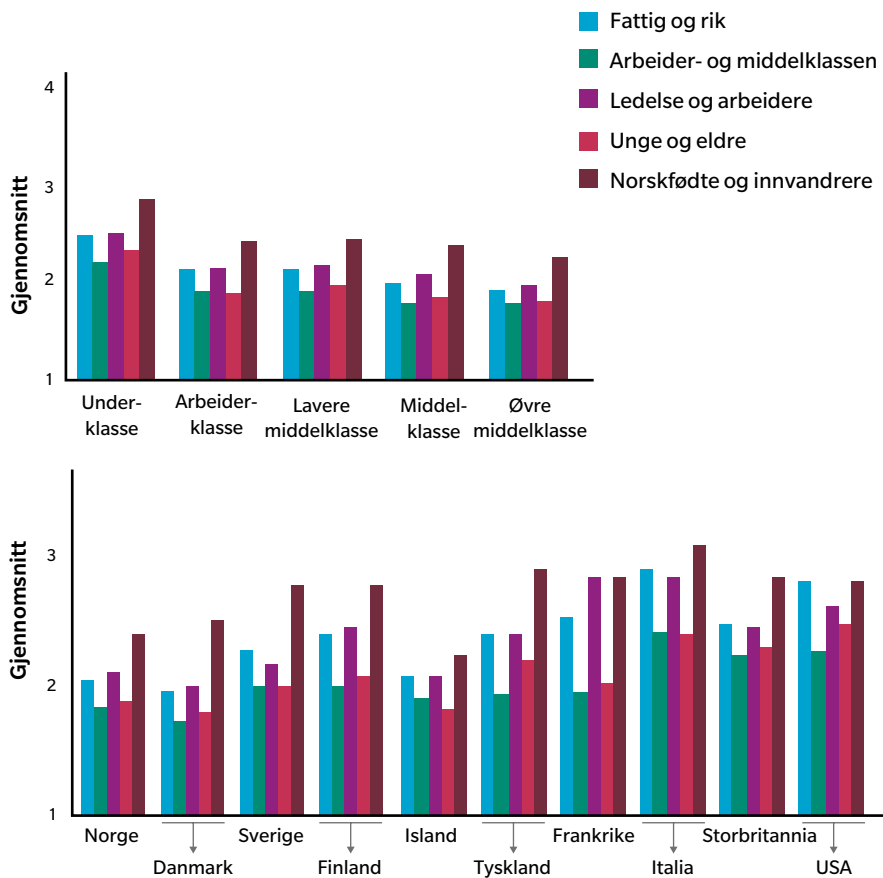
I den videre analysen skal vi se på kollektiv bevissthet uttrykt gjennom vår oppfattelse av samfunnet som konfliktfylt, rettferdig, hvilke meritokratiske verdier som skal til for å lykkes i livet, vår tillit til andre, og hva slags sosial lagdelingsstruktur nordmenn selv mener at vi har i Norge. Analysen vil vise fordelingen både etter subjektiv klasse og på tvers av land, slik at vi får belyst om vi har en felles eller en mer segmentert kollektiv bevissthet etter klasse i Norge, og om vår kollektive bevissthet ligner på den vi finner i sammenlignbare land delt inn etter velferdsregimer.

Sosial konflikt

Figur 4.5 viser graden av opplevd sosial konflikt på en skala fra 1 til 4, fra «ingen» til «svært store konflikter». De fleste stolpene ligger mellom verdiene 2 og 3, som representerer «ikke særlig store konflikter» og «store konflikter». Både blant norske og utenlandske deltakere er det generelt sett en oppfatning om at det er litt mer sosial konflikt mellom innvandrere og den etniske majoritetsbefolkningen enn mellom de andre sosiale gruppene som representerer klasse- og generasjonsforskjeller.

Figur 4.5

Sosial konflikt mellom sosiale lag og etniske grupper, gitt subjektiv klasse og land

Det generelle bildet er derfor at samfunnet ikke oppfattes som særlig konfliktfylt i de nordiske landene og Tyskland, mens i Italia, Storbritannia, USA og til dels Frankrike er det et litt høyere konfliktnivå, også mellom fattige og rike eller ledelse og arbeidere. Underklassen i Norge skiller seg ut med en forståelse av det norske samfunnet som mer konfliktfylt, mens den sosiale gradienten vi ser mellom de andre klassene, er svært svak. Det er verdt å merke seg at dette er et mønster som vil gå igjen i flere av de neste analysene av kollektiv bevissthet.

Konfliktnivået oppleves derfor som lavt i Norge, og dette resultatet er også i tråd med funnene i klassestudiet fra 1982. Det konkluderte med at det norske samfunnet ikke kunne klassifiseres som et klassesamfunn med utgangspunkt i en marxistisk teoritilnærming, hvor utbytting av arbeidere og konflikt mellom klasser er en sentral del av teorien (Colbjørnsen et al., 1987; Lindbekk, 2001). Klassekompromisset som sikret relativt gode levekår også for arbeidere og fremveksten av en moderne velferdsstat kan være rimelige forklaringer på fraværet av sosiale konflikter i de skandinaviske landene, og den svake sosiale gradienten mellom klassene dokumenterer en felles forståelse av et harmonisk samfunn. Unntaket er som sagt underklassen. Det kan tyde på at velferdsstaten har mislykkes i å utjevne forskjellene mellom de i jobb og arbeidslinjas tapere, eller de som opplever andre former for utenforskap.

Meritokratiske verdier

I et meritokratiske klassesamfunn vil naturlig nok utdanningssystemet stå sentralt. Det norske utdanningssystemet er i utgangspunktet offentlig og tilgjengelig for alle barn og ungdom, og relativt få norske barn går på private skoler her hjemme eller utenlands. Staten tilrettelegger derfor med like muligheter for utdanning på alle nivåer fra barndom til voksen alder, og de fleste barn og ungdommer konkurrerer på ganske like vilkår. Denne rettigheten og likestilte muligheten er en viktig forutsetning for en konkurranse om stillinger både i markedet og i det offentlige, og som både fremmer konkurransedyktighet i privat sektor, en mer effektivt drevet offentlig sektor, og fra et funksjonalistisk eller systemteoretisk perspektiv, at de best kvalifiserte inntar de ulike rollene i forskjellige systemer eller basisinstitusjoner (Hansen & Mastekaasa, 2010; Hagen, 2006). I tillegg er utdanningssystemet en viktig tilrettelegger for sosial mobilitet i moderne samfunn (Ringdal, 2010).

Ifølge sosiologen Roar Hagen (2006, s. 143) er de viktigste systemene i det funksjonelt differensierte samfunnet markedsøkonomien og det politiske systemet, eller markedet og staten. I førmoderne samfunn hadde familien også en særlig viktig rolle, men i dagens moderne samfunn er familien som institusjon mindre viktig. Mange av familiens funksjoner er overlatt til andre institusjoner, som for eksempel utdanningssystemet, som har fått en sentral rolle både i sosialiseringen av barn, allmennutdanning, og utdanningen av eksperter som skal innta ulike yrkesroller i markedet, eller systemer som får det moderne samfunnet til å fungere slik det skal.

Familien kan allikevel ha stor betydning for sosial reproduksjon eller mobilitet, gitt familiens kapital og makt innenfor ulike felt. Ifølge klasseteori har ikke alle barn de samme mulighetene, fordi familien og miljøet barnet vokser opp i, inkludert bosted og skolekretsen (som kan være assosiert med familiens sosioøkonomiske status), også spiller inn på barnets skoleprestasjoner, interesser og motivasjon. Familiens kulturelle, økonomiske og sosiale kapital spiller dermed en avgjørende rolle for barns relative livssjanser (Hansen & Engelstad, 2010). I tillegg utvides den sosiale kapitalen gjennom kontakt med andre barn, ungdommer og voksne gjennom skolegang, studier, fritidsaktiviteter og yrkeserfaring, og i noen samfunn kan bekjentskaper i kombinasjon med bestikkelser være en nødvendighet for å komme seg frem i livet.

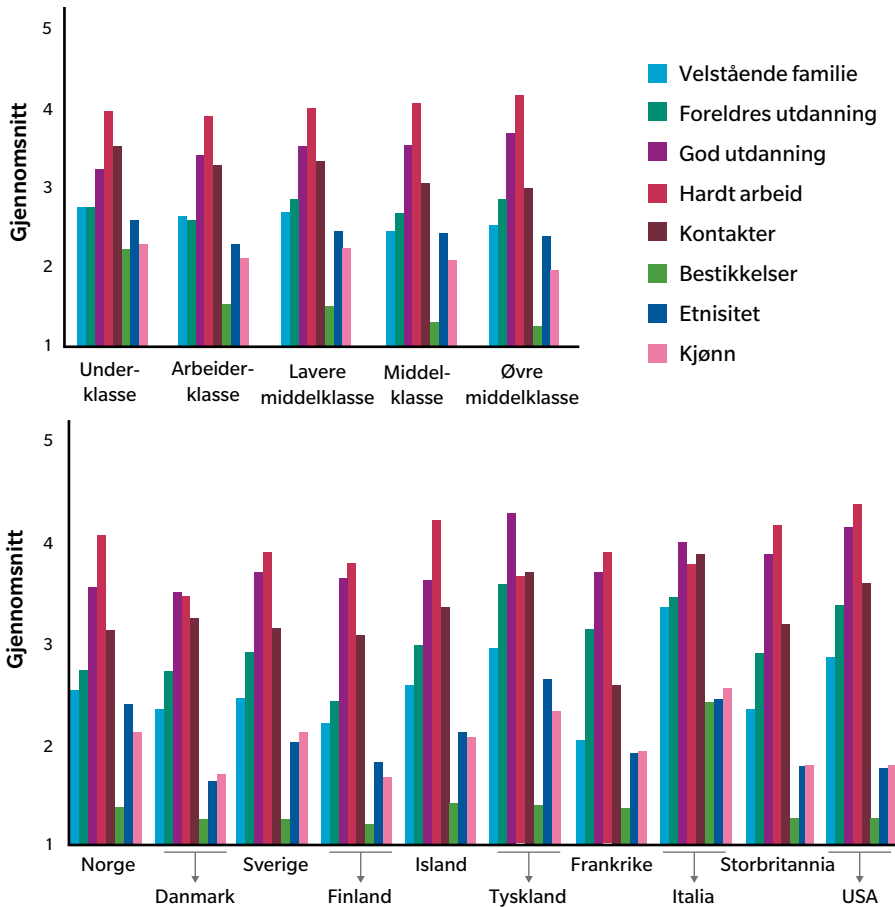
Klasseteori og funksjonalistisk teori er ikke nødvendigvis konkurrerende teorier, fordi både egeninnsats og utdanning, sosial bakgrunn og nettverk kan være sosiale mekanismer som virker sammen i større eller mindre grad. Utstrakt bruk av bestikkelser, derimot, er uforenlig med konkurransesamfunnets prinsipper om at den best kvalifiserte ansettes og de markedsrelasjonene som kapitalismen baserer seg på, og det vil derfor være overraskende om vi finner en kollektiv bevissthet som inkluderer en sterk tro på bestikkelser for å lykkes i livet i Norge og i andre vestlige land.

Kjønn og etnisitet er sosiale strukturer som kan representere barrierer i utdanningssystemet og arbeidsmarkedet, og disse strukturene er derfor konkurrenter til funksjonalistisk teori som forutsetter en meritokratisk konkurranse om posisjoner, men ikke nødvendigvis klasseteori. Sosiale strukturer som kjønn og etnisitet kan komplementere klasseteori med hensyn til å forklare hvordan klasse, kjønn og etnisitet hver for seg eller samlet (interseksjonalitet) skaper flerdimensjonale posisjoner og derigjennom mulighetsstrukturer,

som styrer utdanningsvalg eller hvilke yrkesposisjoner som er mulige å oppnå (se for eksempel Reisel & Teigen, 2014).

Figur 4.6

Meritokratiske verdier, gitt subjektiv klasse og land

Figur 4.6 viser resultatene for hvilke egenskaper som anses som nødvendige for å komme seg frem i livet, hvor 1 er «ikke viktig i det hele tatt» og 5 er «helt avgjørende». Mange av gjennomsnittene faller mellom verdiene 3 og 4, som står for «ganske viktig» og «svært viktig». Fordelingen får tydelig frem hvordan hardt arbeid og egen utdanning er de to viktigste egenskapene, med sosial

kapital som en god nummer tre, særlig blant underklassen, arbeiderklassen og den lavere middelklassen som synes sosial kapital er like viktig som egen utdanning. Det kan enten tyde på at sosial kapital er viktigere blant de med mindre økonomisk og kulturell kapital, ved at de opplever å mangle de riktige kontaktene for å komme seg opp og frem, eller at de med høy økonomisk og kulturell kapital er seg mindre bevisst hvordan deres middelklassenettverk gir de privilegerte muligheter, som kan være lukket for de med samme utdanning og ambisjoner, men med en lavere sosial bakgrunn.

Foreldres kulturelle og økonomiske kapital anses å være mindre viktig, mens sosiale strukturer som etnisitet og kjønn har enda litt mindre og bestikkelser ingen betydning. Dette mønsteret går også igjen i alle de nordiske landene. Vi ser mye det samme mønsteret også i Frankrike og Storbritannia, men flere av landene skiller seg ut på en eller to verdier. I for eksempel Italia er kontakter og familiebakgrunn ikke uventet omtrent like viktig som egen utdanning og arbeidsinnsats.

Meritokratiske verdier med vekt på hardt arbeid og egen utdanning, samt hvem man kjenner, er dermed viktigere enn familiebakgrunn, sosiale strukturer og bestikkelser, og det er viktig å merke seg at troen på eget ansvar for å lykkes i livet går igjen ikke bare på tvers av klassene i Norge, men også i moderne kapitalistiske samfunn med forskjellige typer av velferdsstater og klassestruktur. Denne felles forståelsen på tvers av land og klasser kan tolkes som at det eksisterer en *universell kollektiv bevissthet* om å ta ansvar for sitt eget liv, men hvor det i tillegg er kulturforskjeller mellom land i hvilken grad familien og hvem man kjenner også spiller en avgjørende rolle.

Troen på hardt arbeid og egen utdanning for å lykkes i livet har således overtatt for tilskreven identitet og skjebnefellesskap i de gamle stands- og klasse-samfunnene. Dette er et viktig resultat som viser en felles kollektiv bevissthet, også blant de som identifiserer seg med et av de lavere sosiale lagene i Norge. Resultatet er interessant når vi vet fra både norsk og internasjonal forskning at det er stor grad av sosial reproduksjon av både sosial ulikhet (Hansen & Engelstad, 2010) og sosial klasse (Hansen & Ljunggren, 2021), spesielt i topp og bunn av den sosiale lagdelingen, og selv om den sosiale mobiliteten har økt mye siden 1960-tallet i Norge, så er det langt vanligere med korte enn lange klassereiser (Ringdal, 2010). Hvordan skal vi da forstå denne unisone troen på egen innsats for å lykkes i livet, også blant de lavere sosiale lagene med få muligheter til å gjøre en lang klassereise?

Et perspektiv er å forstå det moderne kunnskaps- og konkurransesamfunnet som en tilpasning til nyliberale verdier og markedsprinsipper som inkorporeres i (det norske) skolesystemet (Hovdenak & Heldal, 2022), et annet at de øvre sosiale lagenes verdier gis legitimitet gjennom barnas konkurranse om å være best, på tilsynelatende like vilkår (Nordli & Mastekaasa, 2010). Slik etableres grunnlaget for en kollektiv bevissthet om individuelle meritokratiske verdier, som er godt tilpasset både samfunnets og individets behov, og som på tross av høy grad av sosial reproduksjon av klasseposisjoner blir en *grunnleggende norm i det meritokratiske klassesamfunnet*. I et klasseperspektiv kan vi forstå denne ambivalensen som et nåtidens *falsk bevissthet* blant de lavere sosiale lagene, mens fra et funksjonalistisk perspektiv er denne universelle troen på individualistiske meritokratiske verdier i stedet en viktig mekanisme for rekruttering av de mest meriterte til sentrale posisjoner i de ulike systemene og basisinstitusjonene i samfunnet.

Et annet spørsmål er om belønningen vi mottar for vår innsats i markedet eller i systemet, oppleves som rettferdig. Om vi derfor skifter fokus fra muligheter til resultatet av konkurransen i utdanningssystemet og arbeidsmarkedet, oppleves inntektsfordelingen i Norge som rettferdig? Ifølge klasseteori vil lønnsarbeidere alltid bli utbyttet av bedriftseierne, inkludert middelklassen som riktignok har mer lønn og makt enn arbeiderklassen, og også lønnsarbeidere i selskaper med offentlig eierskap som styres etter prinsippet om «new public management». Ifølge funksjonalistisk teori, derimot, er det nødvendig med varierte lønninger gitt krav om kompetanse, ansvar, med mer, hvor hver enkelt får lønn som fortjent for den jobben man gjør. Ifølge disse teoriene burde derfor lønnsarbeidere, som utgjør det store flertallet av alle sysselsatte i befolkningen, oppfatte inntektsfordelingen som enten urettferdig eller rettferdig, og de to teoriene predikerer således forskjellige utfall.

En annen sak er hva vi gjør med pengene vi tjener. Er det greit om de som lønnes best i konkurransen om livets goder, også bruker sin opptjente kapital til å kjøpe seg private tjenester som bryter med prinsippet om like rettigheter eller muligheter for alle, som privat utdanning til sine barn eller bedre helsetjenester for seg selv eller sin familie?

Tillit er også en grunnleggende forutsetning i moderne samfunn for at samfunnet skal kunne fungere (Giddens, 1991), som kan knyttes til det å ha et felles idégrunnlag (Tjora, 2018, s. 13), og som ifølge Durkheim er en viktig dimensjon i vår kollektive bevissthet og sosiale integrasjon (Lindbekk, 2001). La oss derfor se nærmere på rettferdighet og tillit på tvers av klasser og land.

Rettferdighet og tillit til andre

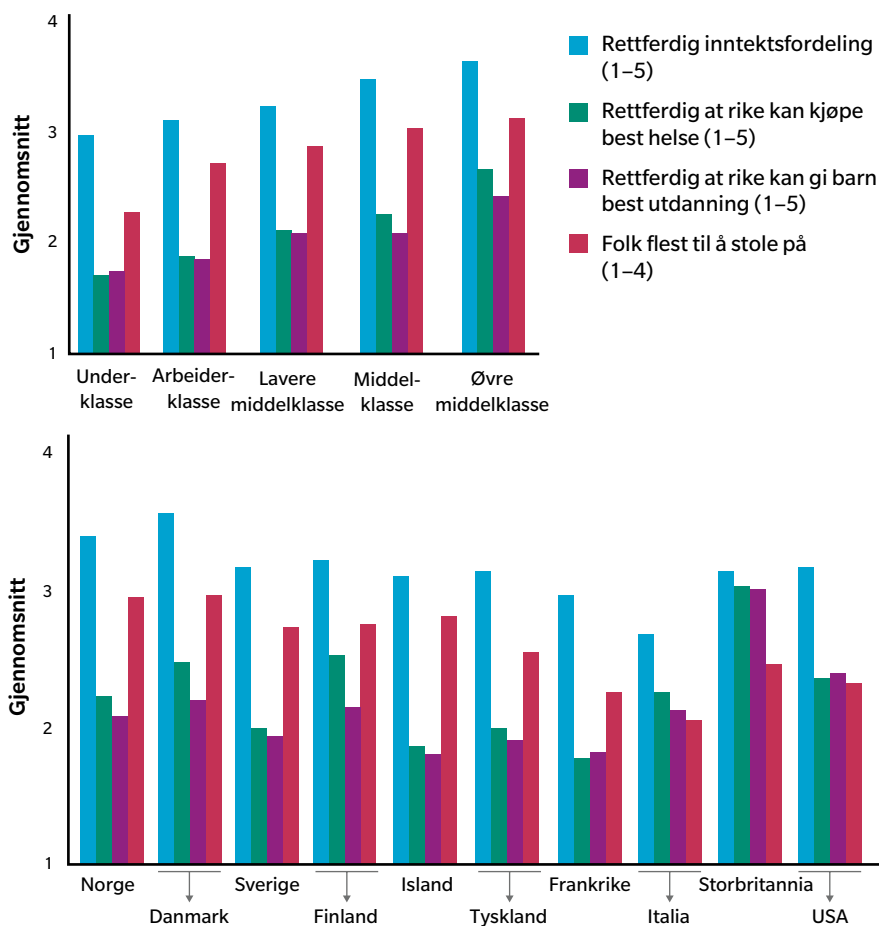
Figur 4.7 viser fordelingen for fire forskjellige variabler, med to typer av svarkategorier. Den første variabelen viser i hvilken grad inntektsfordelingen i Norge oppleves som rettferdig, og de to neste om det er rettferdig at de rike kan kjøpe seg bedre helsetjenester eller utdanning til sine barn. Deltagerne kunne svare fra «sterkt uenig» til «sterkt enig» på en fempunktsskala. Figuren viser at på tvers av klasser og land er gjennomsnittet for spørsmålet om inntektsfordelingen rundt verdien 3. De fleste er verken enig eller uenig i påstanden, et resultat som støtter verken klasseteori eller funksjonalistisk teori. Det samme gjelder ikke for de rikes kjøp av bedre helsetjenester eller utdanning. Denne økonomiske fordelen oppleves som mer urettferdig, samtidig som det fremgår en tydelig, men svak sosial gradient hvor opplevelsen av urettferdighet er sterkere blant de lavere sosiale lagene. Med unntak av Storbritannia hvor befolkningen er verken for eller mot påstanden om kjøp av disse tjenestene, har de fleste landene omtrent det samme gjennomsnittet for begge variablene som i Norge. I likhet med meritokratiske verdier om hva som skal til for å lykkes i livet, ser det dermed ut til å være en universell norm på tvers av klasser og land hvor inntektsfordelingen oppleves som verken spesielt rettferdig eller urettferdig, mens kjøp av private tjenester som krever en viss økonomisk kapital, oppleves som mer urettferdig. Med andre ord, et classesamfunn som omfavner konkurranse, meritokrati og sosial ulikhet i resultater, såfremt de som belønnes best ikke skaper seg fordeler som bryter med prinsippene om like muligheter for alle og en universell tilgang på essensielle goder som påvirker liv og helse?

Spørsmålet «er folk flest til å stole på?» er målt på en skala fra 1 til 4, hvor de to ytterpunktene er «en kan nesten aldri være for forsiktig» og «en kan nesten alltid stole på folk». Her er det veldig liten forskjell mellom klassene, men det er viktig å merke seg at underklassen i Norge igjen skiller seg ut, med mindre tillit til andre. I forskning på tillit og sosial kapital fremheves det ofte at den allmenne tilliten til andre er særlig stor i Norge og Norden sammenlignet med andre land, og denne positive egenskapen brukes ofte som en forklaring på andre fenomener, som for eksempel de nordiske landenes høye konkurransekraft i det globale markedet (Skirbekk, 2012). Ikke overraskende ser vi de samme forskjellene mellom land i våre resultater. Tilliten til andre er litt høyere i Danmark og Norge enn i de andre nordiske landene, men alle fem

har omtrent det samme gjennomsnittet rundt verdien 3, «en kan vanligvis stole på folk». I de mer folkerike landene er tilliten til andre noe lavere.

Figur 4.7

Rettferdighet og tillit, gitt subjektiv klasse og land

Den relativt høye tilliten vi ser her, er viktig med hensyn til å forstå hvordan ulike systemer og samfunnet som en helhet fungerer så godt. Det moderne samfunnet er komplekst på så mange måter, men ser allikevel ut til å ha bevart et viktig element av *Gemeinschaft*, i form av generelt høy tillit til andre. Helhetsinntrykket så langt er derfor at *den norske befolkningen har en lite*

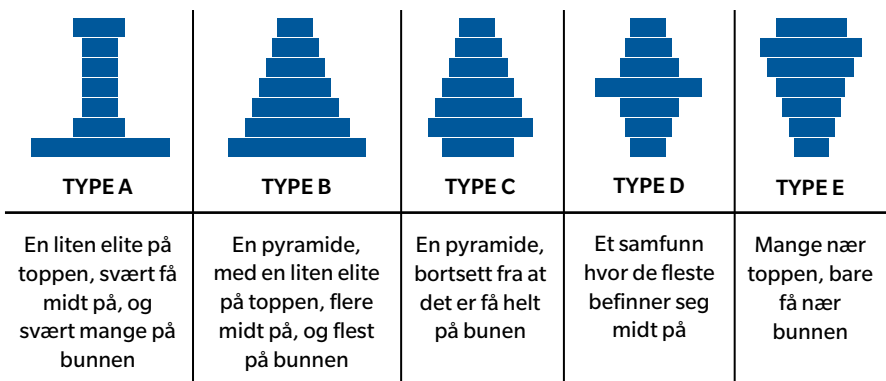
segmentert kollektiv bevissthet på tvers av klasser. Vi skal til slutt se på hvilken oppfatning vi har om hva slags lagdelt samfunn vi lever i, og om befolkningen mener det finnes et idealtypisk hierarki av sosial lagdeling.

Samfunnsmodell: hva slags hierarki av sosial lagdeling har vi i Norge?

Vi hører ofte at Norge er et egalitært samfunn, eller et middelklassesamfunn, hvor «alle» plasserer seg selv et sted i midten av den sosiale lagdelingen. Gjelder dette også hvordan vi tror samfunnet rundt oss er lagdelt, og påvirker vår egen habitus hvordan vi oppfatter det lagdelte samfunnet omkring oss?

Figur 4.8

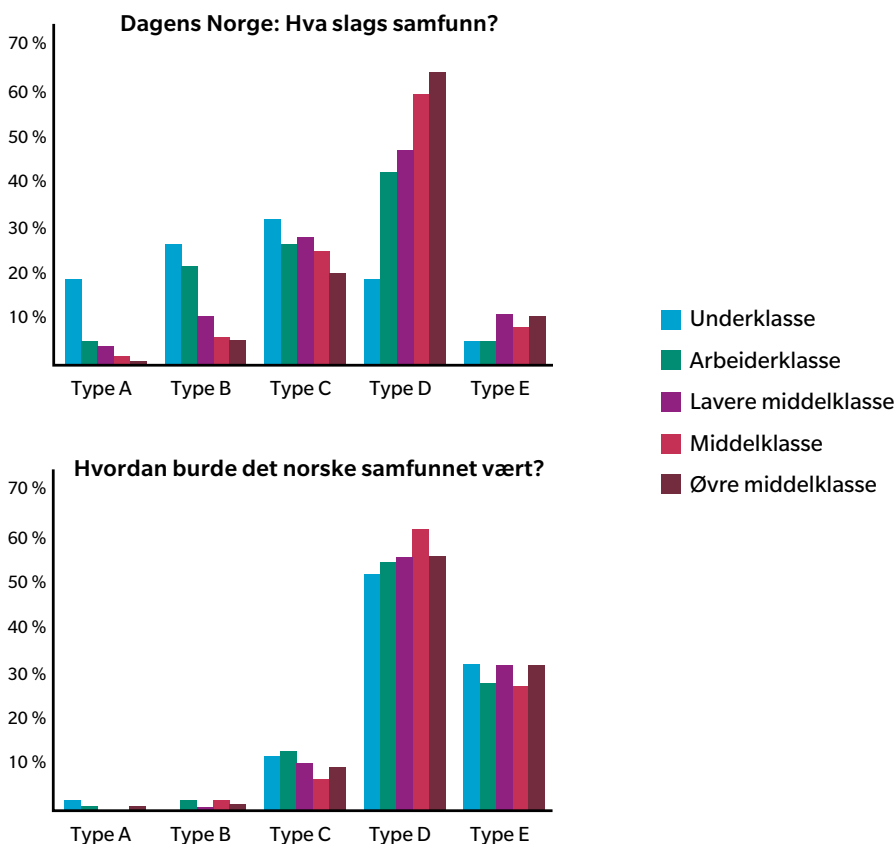
Samfunnsmodeller for ulike typer av hierarkisk sosial lagdeling (Kilde: NSD, 2019)

I Figur 4.8 vises de ulike svaralternativene til spørsmålene «Hva slags samfunn er dagens Norge? Hvilket diagram beskriver Norge best?» og «Hvordan mener du det burde være i Norge? Hvilket diagram foretrekker du?». Deltakerne kunne også svare «vet ikke», men denne kategorien er utelatt fra fordelingene vist i Figur 4.9, hvor vi ser en tydelig sosial gradient i forståelsen av hva slags hierarkisk lagdelt samfunn vi har i Norge, selv om flertallet fra arbeiderklassen til øvre middelklasse heller mest mot alternativene D og C.

Figur 4.9

Type samfunnsmodell landet er i dag eller burde vært, gitt subjektiv klasse

En analyse basert på de norske ISSP-undersøkelsene fra 1992, 1999, 2009 og 2020 viser en bemerkelsesverdig stabilitet over tid for hvilken samfunnstype som best beskriver den sosiale lagdelingen i Norge, med litt over halvparten som peker ut type D, den diamantformede modellen. Resultatene fra 1990-tall og frem til i dag antyder derfor at ikke bare identifiserer en stor andel av den norske befolkningen seg med en sosial klasse, men befolkningen har også en idé om lagdelingsstrukturen i samfunnet, som i likhet med den subjektive klassestrukturen har vært tilnærmet den samme i flere tiår. Denne stabile sammenhengen mellom subjektiv klasse og samfunnsmodell over lang tid er overraskende, fordi den objektive klassestrukturen har endret seg

mye gjennom samme perioden, med en arbeiderklasse som krymper og en voksende middelklasse (se for eksempel Hansen & Ljunggren, 2021). Dette er et viktig resultat, fordi det forteller oss at endringer i markedet som skaper sosiale klasser, for eksempel i form av nye yrker eller nye måter å organisere arbeidslivet på, ikke nødvendigvis endrer vår klasseidentitet og den subjektive klassestrukturen, eller vår oppfatning om hva slags lagdelt samfunn vi lever i.

Av plasshensyn presenteres det ingen figur for land, men type D er også den typen som flertallet i de nordiske landene oppgir. De større landene med en annen subjektiv klassestruktur heller derimot mer mot typene B og A, og vesentlig mindre mot C og D. Land med en stor middelklasse og øvre middelklasse som i de nordiske landene ser derfor ut til å helle mer mot typene C og D, og resultatet indikerer dermed en sammenheng mellom landenes subjektive klassestruktur (se Figur 4.2) og forståelsen av hvordan den sosiale lagdelingsstrukturen ser ut i hvert enkelt land.

Samtidig kan den personlige oppfatningen helle litt i den ene eller andre retningen gitt personens habitus. De som identifiserer seg med under- eller arbeiderklassen oppfatter den sosiale lagdelingen som mer pyramidal, mens middelklassen ser den som mer diamantformet, og denne sosiale gradienten går igjen i de andre landene også. Disse resultatene peker mot *en tydelig og vedvarende segmentert kollektiv bevissthet om hva slags lagdelt samfunn vi lever i*. En mulig forklaring er den manglende sosiale integrasjonen vi så i analysen om kontakt med de som er mer rik eller fattig enn oss selv, i kombinasjon med sosial ulikhet. Når de sosiale lagene i liten grad omgås hverandre får man heller ikke innsyn i hverandres livsverden og ulike mulighetsstrukturer. I stedet for å oppnå en felles kollektiv bevissthet om hva slags lagdelingsstruktur som best beskriver dagens norske samfunn, kan det se ut som mange, gjennom sin egen habitus og livsverden, har en overdreven idé om hvor stor andel av befolkningen som tilhører sitt eget sosiale lag.

Vi har nå sett variasjoner i oppfatningen om hva slags sosialt lagdelt samfunn vi lever i, men finnes det også et foretrukket idealsamfunn? Vi har tidligere sett en felles forståelse i meritokratiske verdier. Hardt arbeid og egen utdanning fremsto som viktige verdier på tvers av klasser og land, et resultat som antyder at det også kan finnes en ønsket idealtipe for sosial lagdeling som er tilpasset et samfunn med (tilsynelatende) høy grad av sosial mobilitet, i tråd med funksjonalistisk teori. På den annen side så har vi også sett at sosiale lag i Norge og land med ulike subjektive klassestrukturer har forskjellig syn på

hva slags lagdelt samfunn vi lever i, og kanskje former denne forestillingen også hvilken lagdelingsstruktur som foretrekkes?

I stolpediagrammet nederst i Figur 4.9 fremtrer det et mønster som taler for stor enighet på tvers av klasser om hvilken samfunnstype som foretrekkes. Type D går igjen som den klart foretrukne modellen, med type E som en god nummer to. Samme resultatet finner vi også for land. Den modellen som flertallet av innbyggerne i de nordiske landene opplever at de lever i, er dermed også idealtypen på tvers av de ulike velferdsregimene. Igjen ser vi derfor konturene av en universell kollektiv bevissthet, i form av et ønske om et mer egalitært samfunn med en stor middelklasse (type D) og eventuelt en stor øvre middelklasse i tillegg (type E). Dette er lagdelingsstrukturer som passer med forestillingen om at hardt arbeid og egen utdanning vil resultere i gode samfunnsposisjoner og inntekter for et flertall av befolkningen, det vil si en bred middelklasse hvor alle er vinnere. Disse resultatene kan vi tolke både som et ønske om en idealtipe som i stor grad matcher den subjektive klassestrukturen i de nordiske landene og det nordiske velferdsregimet, og også som et ønske om et samfunn med få innbyggere på bunnen og i toppen. Et fellesskap hvor de fleste av oss har det jevnt over bra og hvor det ikke burde være altfor vanskelig å gjennomføre en klassereise, såfremt du tar ansvar for ditt eget liv og arbeider hardt både på skolen og i arbeidslivet.

Oppsummering

Tabell 4.1 oppsummerer resultatene for Norge, sett i forhold til mulige teoretiske forventninger med utgangspunkt i funksjonalistisk teori, klasseteori og teorier om individualisme eller sosiale strukturers betydning.

Resultatene viser støtte til både klasseteori og funksjonalistisk teori, og underbygger påstanden om at klasseteori og funksjonalistisk teori gjerne kan ses som komplimenterende og ikke konkurrerende teorier (Hagen, 2006). Vi har også sett fordelinger for land som viser klare forskjeller mellom velferdsregimer, hvor Norge helt klart har mest til felles med våre skandinaviske naboer, samtidig som det også er mange universelle verdier av kollektiv bevissthet på tvers av alle velferdsregimene.

Inntektsfordelingen oppleves verken som rettferdig eller urettferdig, men et flertall anser kjøp av helsetjenester eller privat skolegang til barn som litt urettferdig. Folk flest har ganske høy tillit til andre, og det var svake sosiale gradienter i tillit og rettferdighet etter subjektiv klasse. Foruten de lavere sosiale lagenes tro på betydningen av sosial kapital for å lykkes i livet var det ingen sosial gradient i meritokratiske verdier, og hardt arbeid og egen utdanning skiller seg ut som de viktigste kriteriene for å lykkes i livet, ikke bare i Norge, men også i andre land.

Hva forteller så disse resultatene oss om det norske samfunnet, vårt nasjonale fellesskap og den norske modellen i dag? Basisfunksjonene og systemene som gjør at samfunnet fungerer slik det gjør er i stadig utvikling, men i et samfunn med stor grad av tillit, lite konflikter, lite opplevd urettferdighet og universelle meritokratiske verdier, så er den kollektive bevisstheten som forutsettes å ligge til grunn for den funksjonalistiske tilnærmingen til å forstå samfunnet, så absolutt til stede. På tross av liten grad av sosial integrasjon på tvers av sosiale lag så ville nok Durkheim allikevel ha trukket et lettelsens sukk om han fremdeles hadde vært blant oss. Hva så med den vertikale akse, lagdelingsstrukturen?

Et mer urovekkende resultat er hvordan underklassen skiller seg klart ut fra de andre sosiale lagene. I utgangspunktet utgjorde underklassen kun 3 prosent av deltakerne som oppga en klasseidentitet, men det er rimelig å anta at denne gruppen er underrepresentert i nasjonalrepresentative surveyundersøkelser. De har mindre tillit til andre, opplever samfunnet som mer konfliktfyllt og urettferdig, og har også en annen forestilling om hva slags lagdelt samfunn vi lever i. Resultatet kan tolkes som en sterk opplevelse av utenforskap, hvor velferdsstaten og sivilsamfunnet har mislykkes med å utjevne ulikheter mellom flertallet og de som trenger støtten mest, ikke bare økonomisk, men også sosialt og politisk.

Tabell 4.1*Teoretiske forventninger og resultater for Norge*

	Funksjonalistisk teori	Klasse-teori	Andre teorier	Resultat Norge
Klasseidentitet/habitus				
Stor andel svarer på spørsmålet		+	-	+
Klasse for seg lik klasse i seg		(+)		(+)
Klassebevissthet				
Klasser stemmer venstre/høyre		+	(-)	+
Segmentert kollektiv bevissthet	-	+		(-)
Konflikter				
Klasser, rik/fattig, ansatt/ledelse	-	+	-	-
Etnisitet, kjønn, generasjoner	-		+	-
Meritokratiske verdier				
Hardt arbeid og egen utdanning	+	+	+	+
Foreldres utd. og økonomi	-	+	-	-
Kjønn, etnisitet	-	(+)	+	-
Kontakter		+		(+)
Bestikkelser	-			-
Rettferdighet				
Rettferdig inntektsfordeling	+	-		±
Rettferdig kjøpe tjenester	+	-		-
Tillit og klassesegregering				
Tillit til andre	+	+	-	+
Omgås andre rikere/fattigere	(+)	-		-
Samfunnsmodell				
Hva slags lagdelt samfunn	D	A-C ev. D		D
Det ideelle lagdelte samfunnet	D	D eller E		D

Note. + støtte til hypotesen; - ikke støtte til hypotesen; (.) delvis støtte eller delvis ikke støtte; ± resultatet skårer midt imellom hypotesenes prediksjoner.

Vi har sett at et flertall svarte på spørsmålet om klasseidentitet, og at det er en sammenheng mellom klasse for seg og klasse i seg, særlig blant middelklassen. Det var også en tydelig sammenheng mellom subjektiv klasse, valgdeltakelse og hvilket parti man stemmer på, og et meget tydelig skille mellom sosiale lag i hvem man omgås, men ingen opplevelse av store konflikter mellom sosiale lag eller andre sosiale grupper. De fleste i Norge mener vi lever i det ideelle lagdelte samfunnet, med en bred middelklasse, men denne forståelsen medieres av vår habitus og de «klassebrillene» vi ser verden gjennom. Her kan jeg legge til at mens nærmere to tredjedeler av de spurte i 1982 som sagt mente at klasseforskjellene hadde forsvunnet i Norge, så hadde andelen falt til omtrent en tredjedel i oppfølgingsstudiet i 1995 (Solheim & Leulfsrud, 1997). Tidligere forskning har dokumentert et hamskifte av sosiale, økonomiske og politiske endringer i Norge siden 1980-tallet (Dølvik, 2007), men inkluderer dette siste hamskiftet også en økende klassebevissthet i det norske samfunnet?

Disse resultatene forteller oss ikke bare at det så definitivt eksisterer en habitus og en klassebevissthet hvis betydning er underkommunisert i nyere norsk sosiologisk forskning, men de gir oss også et godt argument for at sosiologiens verktøyskrin bør inneholde en klasseanalyse basert på *klasse for seg*, som kan få frem klasseforskjeller, eller likheter, som ellers kan gå oss hus forbi. Resultatene synliggjør også at klassene ikke eksisterer bare på papiret. De eksisterer også i oss, som en del av vår identitet og vår felles kollektive bevissthet.

Analysen aktualiserer også en mulig kritikk av den kulturelle vendingen i norsk klasseforskning, med fokus på livsstil og klassesdistinksjoner for å forstå hva som skaper og reproducerer sosiale klasser i Norge i dag (Prieur, 2021). Koblingen vi har sett her mellom økonomisk kapital, sosial kapital og klasseidentitet, er så sterk at det er grunn til å reflektere over den kulturelle kapitalens relative betydning i en norsk kontekst. Hvor viktig er egentlig utdanningssystemet og dannelse for sosial reproduksjon av klasse i Norge, sammenlignet med økonomisk kapital, hvor vi bor og hvem vi omgås?

Selv om resultatene gir støtte til ideen om at dagens norske samfunn så absolutt er et fellesskap med en lite segmentert kollektiv bevissthet, så mener jeg vi også kan se konturene av *et samfunn hvor klasse og status kanskje eksisterer i en mer subtil og kognitiv form* enn det vi husker fra det konfliktfylte industrialiserte klassesamfunnet, som hadde lett synlige sosiale ulikheter i rettigheter, arbeidsforhold og levekår. Flere av resultatene gir oss grunn til

å reflektere videre over hva slags samfunn vi lever i nå, og i hvilken retning samfunnet utvikler seg. Hvorfor omgås vi ikke oftere de som tjener vesentlig mindre enn oss selv? Hvorfor tror vi ikke familien og vår sosiale bakgrunn er viktigere for å kunne lykkes i livet? Er vi egentlig så egalitære og like som vi blir fremstilt som, både her hjemme og internasjonalt? Fra min egen barndom på 1970-tallet minnes jeg at vi på barneskolen satt i en ring og klappet i hendene mens vi sang «utenpå er vi forskjellige, men inni er vi alle like». Mon tro det ikke er motsatt, i det meritokratiske klassesamfunnet?

Referanser

- Alecu, A., Helland, H., Hjellbrekke, H. & Jarness, V. (2022). Who you know: The classed structure of social capital. *The British Journal of Sociology*, 73(3), 505–535. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12945>
- Birkelund, G. E. (1987). Familien i klassesamfunnet. I T. Colbjørnsen, G. E. Birkelund, G. Hernes & K. Knudsen (Red.), *Klassesamfunnet på hell* (s. 88–100). Universitetsforlaget.
- Bjørklund, T. (2009). To mål på arbeiderklasse: Yrke og klassetilhørighet. *Norske velgere og partier fra 1965 til 2005. Norsk statsvitenskapelige tidsskrift*, 25(1), 5–29.
- Breen, R. & Rottman, D. B. (1995). *Class stratification. A comparative perspective*. Pearson Education.
- Brochmann, G. (2002). Statsborgerskap, medborgerskap og tilhørighet. I G. Brochman, T. Borchgrevink & J. Rogstad (Red.), *Sand i maskineriet. Makt og demokrati i det flerkulturelle Norge* (s. 56–84). Gyldendal Akademisk.
- Colbjørnsen, T., Birkelund, G. E., Hernes, G. & Knudsen, K. (Red.). (1987). *Klassesamfunnet på hell*. Universitetsforlaget.
- Dahlgren, K. & Ljunggren, J. (2010). *Klassebilder*. Universitetsforlaget.
- Dølvik, J. E. (2007). Introduksjon. I J. E. Dølvik, T. Fløtten, G. Hernes & J. M. Hippe (Red.), *Hamskifte. Den norske modellen i endring*. Gyldendal Akademisk.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Polity Press.
- Flemmen, M. (2020). Om hva klasse er, og hvordan det virker. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 61(1), 71–75. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-291X-2020-01-09>
- Font, J. & Méndez, M. (2013). Introduction: The methodological challenges of surveying populations of immigrant origin. I J. Font & M. Méndez (Red.), *Surveying ethnic minorities and immigrant populations: Methodological challenges and research strategies* (s. 11–41). Amsterdam University Press.
- GESIS. (2022). International Social Survey Programme: Social Inequality V – ISSP 2019 [Statistikk]. https://search.gesis.org/research_data/ZA7600
- Giddens, A. (1991). *The consequences of modernity*. Polity Press.
- Hagen, R. (2006). *Nyliberalismen og samfunnsvitenskapene*. Universitetsforlaget.
- Hansen, M. N. & Engelstad, F. (2010). Samfunnsklasser og eliter. I I. Frønes & L. Kjølørød (Red.), *Det norske samfunn* (s. 191–236). Gyldendal Akademisk.
- Hansen, M. N. & Ljunggren, J. (2021). Arbeiderklassen i Norge. I J. Ljunggren & M. N. Hansen (Red.), *Arbeiderklassen* (s. 35–60). Cappelen Damm Akademisk.
- Hernes, G. & Knudsen, K. (1987). Kjønn og klassebevissthet. I T. Colbjørnsen, G. E. Birkelund, G. Hernes & K. Knudsen (Red.), *Klassesamfunnet på hell* (s. 101–119). Universitetsforlaget.
- Hovdenak, S. S. & Heldal, J. (2022). *Hva skjer med skolen?* (2. utg.). Fagbokforlaget.
- Jansen, G., Evans, G. & De Graaf, N. D. (2013). Class voting and left-right party positions. A comparative study of fifteen western democracies, 1960–2005. I G. Evans & N. D. De Graaf (Red.), *Political choice matters* (s. 46–82). Oxford University Press.

- Jarness, V. (2014). Symbolske skillelinjer. I O. Korsnes, M. N. Hansen & J. Hjøllbrekke (Red.), *Elite og klasse i et egalitært samfunn* (s. 229–248). Universitetsforlaget.
- Kleven, Ø. & Normann, T. M. (2021). Partivalg, inntekt, klasse. SSB analyser. <https://www.ssb.no/valg/stortingsvalg/artikler/partivalg-inntekt-klasse>
- Knudsen, K. (2005). Håp for klasseanalysen? *Sosiologi i dag*, 35(3), 31–49.
- Korsnes, O., Hansen, M. N. & Hjøllbrekke, J. (Red.). (2014). *Elite og klasse i et egalitært samfunn*. Universitetsforlaget.
- Lindbekk, T. (2001). *Samfunnsteori. Fra Marx til Giddens*. Tapir Akademisk Forlag.
- NSD. (2019). Sosial ulikhet 2019 v2 [Spørreskjema]. <https://www.nsd.no/data/individ/publikasjoner/NSD2925/Sosial%20ulikhet%202019%20v2.pdf>
- Prieur, A. (2021). Ulikheter på norske sosiologers dagsorden. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 62(4), 373–381. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-291X-2021-04-04>
- Präg, P., Mills, M. C. & Wittek, R. (2016). Subjective socioeconomic status and health in cross-national comparison. *Social Science & Medicine*, 149(2016), 84–92. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.11.044>
- Reisel, L. & Teigen, M. (2014). Kjønnssdeling og etniske skiller på arbeidsmarkedet. Gyldendal Akademisk.
- Ringdal, K. (2010). Sosial mobilitet. I K. Dahlgren & J. Ljunggren (Red.), *Klassebilder. Ulikhet og sosial mobilitet i Norge* (s. 185–196). Universitetsforlaget.
- Rose, D. & Harrison, E. (2007). The European socioeconomic classification: A new social class schema for comparative European research. *European Societies*, 9(3), 459–490. <https://doi.org/10.1080/14616690701336518>
- Rydland, H. T. & Øversveen, E. (2021). *Sosial ulikhet i helse*. Fagbokforlaget.
- Sakslind, R., Skarpenes, O. & Hestholm, R. (2018). *Middelklassekulturen i Norge. En komparativ sosiologisk studie*. Scandinavian Academic Press.
- Sikt Kunnskapssektorens tjenesteleverandør. (2023). Sosial ulikhet, 2019, norsk del av ISSP [Datasett]. Sikt – Kunnskapssektorens tjenesteleverandør. <https://doi.org/10.18712/NSD-NSD2925-V3>
- Skirbekk, H. (2012). Tillitens betydning i Norge og Norden. I H. Skirbekk & H. Grimen (Red.), *Tillit i Norge* (s. 11–28). Res Publica.
- Solheim, E. & Leiulfsrud, H. (1997). Variasjoner i arbeidsliv og levekår, norsk del. Datadokumentasjon og frekvenstabeller. Institutt for sosiologi og statsvitenskap, NTNU.
- Solheim, E. F. & Leiulfsrud, H. (2015). A European analysis of subsistence precarisation and precarious risk. I M. Siisiäinen et al. (Red.), *The new Social Division: Making and unmaking precariousness* (s. 63–82). Palgrave Macmillan.
- Standing, G. (2014). *Prekariatet. Den farlige klassen*. Res Publica.
- Tjora, A. (2018). *Hva er fellesskap*. Universitetsforlaget.
- Vandebroeck, D. (2021). Making sense of the social, making the «social sense»: The development of children's perception and judgement of social class. *Sociology*, 55(4), 696–715. <https://doi.org/10.1177/0038038520977803>
- Weininger, E. B. (2005). Foundations of Pierre Bourdieu's class analysis. I E. O. Wright (Red.), *Approaches to class analysis* (s. 82–118). Cambridge University Press.
- Østerberg, D. (2012). *Sosiologiens nøkkelbegreper*. Cappelen Damm Akademisk.
- Aakvaag, G. (2007). Klasseanalyse på hell. *Sosiologi i dag*, 38(3), 72–103.

Bæck, U.-D. K. (2024). Utdanning som fellesskapsskapende prosjekt.
I G. C. Aakvaag & U.-D. K. Bæck (Red.), *Robuste fellesskap* (s. 139–156).
Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa240205>

Kapittel 5

Utdanning som fellesskapsskapende prosjekt

Unn-Doris K. Bæck

Innledning

Sosial integrasjon og *fellesskap* har alltid, i varierende forkledninger og med ulike betegnelser, vært et grunnleggende inntak til en sosiologisk forståelse av hva det er som holder samfunn sammen – hva som utgjør limet. Ideen om fellesskap finner også gjenklang i den offentlige debatten, som et symbol eller en aspirasjon, og ulike analogier har vært tatt i bruk for å konkretisere hvordan former for opplevd fellesskap er viktig for å holde et samfunn sammen. Et eksempel på dette finner vi i tidligere statsminister Gro Harlem Brundtlands nyttårstale fra 1995, der hun etterlyste *nabokjerringa*; den nysgjerrige naboen som bryr seg om og med sine omgivelser. Nabokjerringa legger seg gjerne for mye opp i ting hun egentlig ikke har noe med, men gjennom sitt engasjement i omgivelsene bidrar hun likevel til å opprettholde en følelse av fellesskap i samfunnet. Hun kan forstås som et symbol på de tette fellesskapene som en gang fantes overalt, i de små samfunnene der folk så hverandre og brydde seg om hverandre, og Brundtland oppfordret dagens nabokjerringer til å bli mer nysgjerrige og bry seg mer. Den amerikanske sosiologen Steven Brint (2001) er også opptatt av at ideen om fellesskap er levende i vår tid, og han sier det på denne måten:

Selv om politikere på høyre- og på venstresiden peker på den altoverskyggende viktigheten av sunn økonomi, så oppfordrer de også innbyggerne til å tenke på sine hjemsteder, sine land, og til og med på transnasjonale organisasjoner, som fellesskap. (Brint, 2001, s. 1)

Nabokjerringa har hatt en viktig funksjon når det gjelder å skape og ta ansvar for fellesskap. Vi har imidlertid også formelle institusjoner der dette er en eksplisitt, sentral og formalisert oppgave, og utdanningssystemet er kanskje den viktigste av disse. Innenfor sosiologien ble utdanningssystemets funksjon i så måte problematisert allerede av Émile Durkheim. Han var opptatt av at utdanningssystemet i tillegg til å kvalifisere samfunnsmedlemmene for roller innenfor arbeid og samfunn, også hadde som funksjon å skape sosial integrasjon eller sosial solidaritet. Utdanningssystemet overfører felles verdier til oppvoksende generasjoner, og Durkheim oppfattet dette som en av dets viktigste funksjoner, siden nettopp felles normer og verdier er med på

å skape et koherent samfunn og opprettholde den sosiale orden. Durkheim anså dette som spesielt viktig for moderne, industrialiserte samfunn der den sosiale integrasjonen ikke lenger fulgte som resultat av for eksempel religiøs tilknytning. Durkheim uttrykte det slik:

Samfunnet kan overleve kun dersom det finnes en tilstrekkelig grad av homogenitet blant samfunnsmedlemmene. Utdanning sikrer og forsterker denne homogeniteten gjennom å fiksere i barnets sinn, fra begynnelsen, de grunnleggende likheter som sosialt liv krever. (Durkheim, 1972, s. 203)

Utgangspunktet for dette kapitlet er det norske utdanningssystemets lange tradisjon som fellesskapsskapende og samfunnsintegrerende prosjekt. Hensikten er å belyse hvordan utdanningssystemet forstår seg selv i forhold til sitt oppdrag. Jeg undersøker hvilken betydning fellesskap har i utdanningssystemet, hvordan dette begrepsfestes, det vil si hvilken forståelse av fellesskap som ligger under når begrepet tas i bruk i utdanningspolitiske dokumenter og læreplaner.¹ Dette innebærer at kapitlet ikke i særlig grad vil inneholde avklaringer av fellesskap som sosiologisk begrep. Siden ordet «fellesskap» og ideen om fellesskap, som vi straks vil se, figurerer hyppig i de dokumentene jeg har tatt for meg, er jeg i stedet mest interessert i å utforske hvilke betydninger som knyttes til fellesskap i disse. I kapitlet viser jeg at utdanningssystemet som fellesskapsskapende prosjekt kan knyttes til flere ulike dimensjoner eller motiver, hvorigjennom aspirasjonen om fellesskap søkes realisert og hvorigjennom fellesskap som idé konstrueres.

I kapitlet viser jeg hvordan det norske utdanningssystemet gjennom ulike motiver eller funksjoner bidrar til fellesskap og sosial integrasjon og at utdanning i den norske modellen i så måte har en fellesskapsskapende funksjon.

1 Jeg refererer ikke eksplisitt til Fagfornyelsen, det vil si revisjonen av Kunnskapsløftets læreplaner, i dette kapitlet. Som påpekt av Karseth et al. (2020), hviler revisjonen av læreplanene på et politisk premiss om at hovedideene som Kunnskapsløftet bygger på, skal ligge fast. Hensikten med Fagfornyelsen er blant annet å tydeliggjøre innhold i fagene og sikre at opplæringen blir mer relevant. De motivene utdanningen hviler på, rokkes ikke ved. Verdi-grunnlaget skal løftes fram gjennom en ny overordnet del som skal binde sammen grunnopplæringens formålsparagraf med læreplanene for fag (St.meld. nr. 28 (2015–2016)).

I kapitlets siste del løfter jeg fram en aktuell diskusjon i det utdanningspolitiske feltet som handler om forholdet mellom utdanningssystemet som fellesskapskapende prosjekt og dets mer instrumentelle, nytteorienterte motiver, som ofte framstilles som motsetninger. Jeg viser at utdanningssystemets fellesskapskapende aspirasjon er tydelig til stede i de sentrale utdanningspolitiske dokumentene, og at denne aspirasjonen inkluderer både danning og utdanning og kvalifisering for samfunnsnyttige funksjoner. I dette kapitlet søker jeg derfor å vise at også det vi kan peke på som nyttemotiver, og utdanningssystemets rolle i forhold til disse, er sentrale for realisering av fellesskap, slik fellesskap forstås innenfor den norske modellen.

Skolen som nasjonsbygger

Byggingen av den nye, norske nasjonalstaten på 1800-tallet er et viktig bakteppe for å forstå vektleggingen av skolen som fellesskapskapende og samfunnsintegrerende prosjekt. I nasjonsbyggingsprosjektet fikk skolen en viktig rolle i å etablere en felles kultur for den nye nasjonens samfunnsborgere. Den norske sosiologen og historikeren Rune Slagstad har skrevet mye om utdanningssystemets rolle i den nye nasjonalstaten, i det norske moderniseringsprosjektet og også om nyere utdanningspolitiske strømninger i en norsk kontekst (se blant annet Slagstad, 1998, 2000, 2018). I boken *De nasjonale strateger* peker han på at skoleloven av 1860 markerte et tidsskille i skolepolitikken med sin overgang fra kirkeskole til statsskole, «Hvermandsskolen» (Slagstad, 1998, s. 51). Ikke bare innebar overgangen en sekularisering av utdanningssystemet på den måten at en gikk fra ensidig opplæring i kristen tro i skolen til et mer allmenndannende og nasjonalt lærestoff (se også for eksempel Kvam, 2016), men i tillegg skulle den nye skolen være en folkedannende skole i statlig regi for landet som helhet. Utdanningssystemets intensjon i så måte kom enda tydeligere til uttrykk med skolelovgivningen i 1889 der retten til skolegang for *alle*, uavhengig av sosial bakgrunn, ble lovfestet (Hilt, 2021). Slagstad vektlegger hvordan statlig intervensjon hadde som formål å sørge for at skolen fungerte sosialt moderniserende og nasjonalt integrerende, med fagstoff som skulle bidra til

nasjonal identitetsdannelse. Slagstad omtaler dette som «allmenndannelse som nasjonsbygging» (Slagstad, 1998, s. 51).

Det er viktig å peke på at det store nasjonsbyggingsprosjektet, med ensretting av en felles nasjonal kultur, også har hatt sine omkostninger. Utdanningssystemets behandling av den samiske og den kvenske befolkningen er eksempler på det. Etnisk mangfold representerte en trussel mot en enhetlig, homogen nasjon med felles språk, kultur og tradisjoner som utgangspunkt for byggingen av en nasjonalstat (Eriksen & Niemi, 1981; Jensen, 2005), og i nordområdene var det etniske mangfoldet spesielt tydelig. I tillegg gjorde den geografiske nærheten til Sovjetunionen at det ikke måtte råde noen tvil om tilstedeværelsen av en norsk nasjonalstat nettopp her. Den norske regjeringen oppfattet derfor assimilering av den samiske befolkningen som en forutsetning for etableringen en sterk nasjonalstat, og assimilering av den samiske befolkningen inn i norsk kultur var offisiell norsk politikk i 100 år, i perioden 1870–1970. Utdanningssystemet ble et avgjørende instrument i fornorskingsprosessen, og skolen er derfor blitt beskrevet som en slagplass for assimilering (Niemi, 1997). Med forbud mot samisk språk eller andre uttrykk for samisk kultur i skolen, utelukkende norske og norskspråklige skoleansatte og etablering av internatskoler (Jensen, 2005), ga utdanningssystemets samfunnsintegrerende oppdrag den gang svært problematiske utslag og gjorde den samiske befolkningens forhold til utdanningssystemet utfordrende (Ngai et al., 2015). I tiden etter 1970, og spesielt etter innføringen av samiske læreplaner i grunnskolen i 1997, har utdanningssystemet spilt en tilsvarende viktig rolle når det gjelder å fremme samisk språk og kultur og et samisk fellesskap som en del av det norske fellesskapet.

Nasjonsbyggingsprosjektet i seg selv ble naturlig nok mindre presserende og en mindre sentral del av utdanningssystemets mandat etter som den unge staten modnet og fant seg selv over tid. Likevel er det å sikre et nasjonalt kulturelt fellesgrunnlag noe en forholder seg til også i dagens skole. I «Overordnet del – verdier og prinsipper for grunnopplæringen» (Kunnskapsdepartementet, 2017) understrekes det at opplæringa som skjer i skolen, skal forholde seg til en nasjonal kulturarv: «Opplæringa skal bidra til å utvide kjennskapet til og forståinga av den nasjonale kulturarven og vår felles internasjonale kulturtradisjon» (Kunnskapsdepartementet, 2017).

Skolen skal gi elevene historisk og kulturell innsikt og forankring i en felles kulturarv som har utviklet seg gjennom historien. Det understrekes

at innsikt og forankring i norsk historie og kultur er viktig for utvikling av elevenes identitet og at dette vil skape tilhørighet til samfunnet. Ifølge overordnet del skal elevene lære å kjenne de verdiene og tradisjonene som bidrar til å samle landets innbyggere, og det påpekes at kristen og humanistisk arv og tradisjon er en viktig del av landets kulturarv og har spilt en sentral rolle for utvikling av vårt demokrati. Det påpekes også at den samiske kulturarven er en del av kulturarven i Norge. Når en kikker på styringsdokumentene som ligger til grunn for vårt utdanningssystem i dag, så er det likevel åpenbart at til sammenligning med det vi kan kalle «den nasjonsbyggende skolen», så har en over tid tonet ned fokuset på et *nasjonalt* fellesskapsprosjekt. Det fellesskapsskapende prosjektet hviler i dag i større grad på andre pilarer, der pluralitet står sentralt. Jeg kommer tilbake til dette senere i kapitlet.

Skolen som velferdspolitisk virkemiddel

Det har gjennom det meste av etterkrigstiden vært satsset massivt på utdanning i Norge. I dag er Norge det OECD-landet som bruker mest penger på utdanning over offentlige budsjetter (2018), målt som andel av BNP.² Norge bruker særlig mer på 1.–7. trinn og på videregående opplæring. Her bruker Norge over 50 prosent mer enn OECD-gjennomsnittet. Tilsvarende ligger Norge helt i bunnen hva gjelder private utgifter til utdanning. Denne situasjonen har vært stabil over tid. Satsingen på utdanning begrunnes langs flere dimensjoner der en kvalifisering av befolkningen står sentralt, som uttrykt på denne måten i opplæringslovens formålsparagraf (opplæringsloven, 1998, § 1-1): «Elevane og lærlingane skal utvikle kunnskap, dugleik og holdningar for å kunne mestre liva sine og for å kunne delta i arbeid og fellesskap i samfunnet. Dei skal få utfalde skaparglede, engasjement og utforskartrong.»

Utdanningssystemet skal sette individene i stand til å ta del i samfunnsfellesskapet gjennom å gis mulighet til å kvalifisere seg for, og derigjennom få

2 www.ssb.no/nasjonalregnskap-og-konjunkturer/nasjonalregnskap/statistikk/utdanningsregnskap/artikler/223-milliarder-til-utdanning

tilgang til, sentrale samfunnsinstitusjoner og arbeidsliv og de fellesskap som disse representerer. Vi skal settes i stand til dette ikke kun for å oppnå egen, individuell tilfredsstillende, interessante jobber og stabil inntekt. Under dette ligger at den enkelte, gjennom kvalifisering, skal kunne yte for fellesskapets beste, det vil si for å sikre de kollektive godene som Aakvaag (se kapittel 1) peker på handler om at samfunnsmedlemmene oppnår omfattende friheter på sentrale livsområder. En kollektiv forpliktelse om å yte vil gi mest mulig frihet til flest mulig. Aakvaag understreker dette som en helt sentral del av den norske modellen, og den norske *utdanningsmodellen* begrunnes også på denne måten.

Troen på utdanning som et effektivt velferdspolitisk virkemiddel har i hele etterkrigstiden ligget under som en klar hovedmotivasjon for å satse på utdanning. En heving av befolkningens utdanningsnivå stimulerer til økonomisk vekst og utvikling, og vil dermed sikre økt velferd (Bæck, 2017). Dette skal ikke bare gjelde de få, og sentralt i satsingen på utdanning ligger den norske velferdsstatens sosialt utjevne profil. En kompetanseheving av befolkningen skal ikke bare føre til økt velferd, men flere grupper skal få ta del i velstandsøkningen (Bæck, 2017). Med en eksplisitt målsetting om utdanning som tilgjengelig for alle, uavhengig av økonomisk bakgrunn, geografisk tilhørighet, kjønn, etniske, sosiale eller kulturelle skillelinjer, skal utdanningssystemet fungere som et instrument for å oppnå sosial utjevning. Det at vi i mange år, ordet ble brukt første gang allerede i 1911, har omtalt den norske utdanningsmodellen som «enhetsskole», viser til dette. Enhetsskolen inkluderer to dimensjoner, som i første rekke handler om utdanningssystemets struktur, men som også har viktige velferdspolitiske implikasjoner. Skolen skal for det første omfatte *alle* elever, og skal dermed gi et felles tilbud som skal bidra til utjevning av geografiske og sosiale forskjeller. For det andre skal de ulike nivåene i opplæringen henge sammen og bygge på hverandre. Disse elementene lå til grunn for utbygging av skolesystemet gjennom forrige århundre (NOU 2014: 7). Telhaug og Mediås (2003) refererer til *samværsfellesskapet* i skolen og understreker hvor viktig det var for nasjonsbyggingen at elevene møttes til et sosialt fellesskap i en felles skole på tross av forskjeller i geografisk, sosial og kulturell bakgrunn. Ifølge Telhaug og Mediås (2003) har en regnet med at det gjennom et slikt geografisk og sosialt fellesskap skulle vokse fram gjensidig forståelse og sympati mellom gruppemedlemmene.

Utdanning er altså i seg selv et middel til omfordeling, og satsingen på utdanningssystemet har vært et av de mest sentrale velferdsstatiltakene vi

har hatt. Den norske skolens kvalifiseringsoppdrag går hånd i hånd med et utjevningsoppdrag. Skolen gir de oppvoksende generasjoner tilgang til et samfunnsfellesskap gjennom å kvalifisere dem for deltagelse i arbeidsliv og i samfunnsliv – og alle skal ha samme mulighet for å oppnå dette. Begge deler er sentralt i skolens fellesskapsskapende prosjekt. Telhaug og Mediås (2003) omtaler dette som utdanningssystemets sosiale motiv; en demokratisk vilje til sosial integrasjon, som er det klassiske sosialdemokratiets hovedoppgave – og dermed også må oppfattes som skolens hovedoppgave. Med henvisning til Langslet (1977) skriver de at likhet er det nøkkelordet som ligger bak en rekke av de politiske mål norsk skolepolitikk i det tjuende århundre har siktet mot, der målet har vært å fremme større likhet, geografisk og sosialt.

Fellesskole og elevfellesskap

På 2000-tallet dukket begrepet om *fellesskole* oftere og oftere opp i utdanningspolitiske dokumenter og debatter, og i Stortingsmelding nr. 16 (2006–2007) finner vi fellesskolen omtalt på denne måten:

Helhet, sammenheng og opplæring i et sosialt fellesskap skal være et grunnleggende prinsipp gjennom hele utdanningsløpet. Det offentlige utdanningssystemet skal være mangfoldig og inkluderende, og må evne å møte hver enkelt slik at deres individuelle ferdigheter og ulike utgangspunkt blir forstått, ivaretatt og videreutviklet. Den enkelte skal ses både som et individ og som et medlem av læringsfellesskapet. (St.meld. nr. 16, 2006–2007)

Felles for enhetsskolen og fellesskolen er at begge henviser til en skolemodell der teoretisk og praktisk opplæring er integrert i den samme skolen og der elever uavhengig av faktorer som sosial bakgrunn, etnisitet, kjønn eller geografisk tilhørighet går i samme skole. Som påpekt i NOU 2014: 7, uttrykker også fellesskolen en ambisjon om utjevning av sosial bakgrunn. I tillegg kan en si at fellesskolen gir en bredere inngang til skolens oppdrag enn bare det som gjelder strukturell tilrettelegging. Fellesskolen synliggjør i større grad

mangfoldet i den norske skolen og understreker behovet for å skape en felles referanseramme som skal bidra til at den enkelte føler tilhørighet til samfunnet. Inkludering er viktig i det mangfoldige fellesskapet, for eksempel med hensyn til barn med spesielle behov eller barn med minoritetsspråklig bakgrunn.

Felles referanserammer er viktig for den enkeltes tilhørighet til samfunnet. Dette skaper samhold og forankrer den enkeltes identitet i et større fellesskap og i en historisk sammenheng. En felles ramme gir og skal gi rom for mangfold, og elevene skal få innsikt i hvordan vi lever sammen med ulike perspektiver, holdninger og livsanskuelser. De erfaringene elevene får i møte med ulike kulturuttrykk og tradisjoner, bidrar til å forme deres identitet. Et godt samfunn er tuftet på et inkluderende og mangfoldig fellesskap. (Kunnskapsdepartementet, 2017)

Selv om det norske samfunnet har en befolkning som er relativt homogen sammenlignet med mange andre land, så er forskjellighet i etnisk bakgrunn, religiøs tilknytning, seksuell orientering og kulturell bakgrunn i økende grad blitt en del av den norske skolehverdagen. Andelen grunnskoleelever med innvandrerbakgrunn i Norge økte for eksempel fra 1 prosent i 1980, til 6,3 prosent i 2001 og til 19,4 prosent i 2022³, og disse elevene utgjør også i seg selv en svært heterogen gruppe, med bakgrunn fra en lang rekke land. Norge har, til forskjell fra mange andre land, en sterk tradisjon for offentlig skole, og kun 4,6 prosent av elevene i grunnskolen er elever ved private skoler. Til sammenligning er tilsvarende tall 16 prosent for Sverige (Skoleverket⁴), der

3 Dette er et estimat siden beregningen er gjort med utgangspunkt i befolkningstall i skolepliktig alder for 1980, 2001 og 2022, og ikke i det antall som faktiske var registrert i grunnskolen, da slike tall ikke finnes (grunnskolestatistikken er ikke individbasert). Siden alle barn og unge etter opplæringsloven har både rett og plikt til grunnskoleopplæring, kan vi likevel gå ut fra at de aller fleste barn i skolepliktig alder går på skolen. Skolepliktig alder vil i dette tilfelle utgjøre aldersgruppen 7–15 år i 1980 og 6–15 år i 2001 og 2022. Innvandrerbakgrunn forstås her som kategoriene innvandrere og norskfødte med innvandrerforeldre. Tallene er hentet fra SSBs statistikkbank.

4 www.friskola.se/skolor-och-elever/ Se også: www.ekonomifakta.se/fakta/valfarden-i-privat-regi/skolan-i-privat-regi/elever-i-friskola/

en rekke forskere har pekt på problematiske sider ved utviklingen mot økt privatisering av utdanningssektoren (se for eksempel Jobér, 2023; Högberg & Lindgren, 2023). Bortsett fra i de største byene i Norge der enkelte bydeler er relativt homogene med hensyn til sosioøkonomisk, etnisk eller kulturell profil, innebærer den lave andelen som går i private grunnskoler, at elevmassen i en og samme skole gjerne representerer et mangfold av sosioøkonomiske utgangspunkt, kulturell, språklig og religiøs bakgrunn. De fleste norske barn er altså elever i skoler med relativt heterogene elevmasser, og fellesskolen er en realitet i norske lokalsamfunn.

Klasserommet er altså en møteplass for forskjellighet, men skolen skal samtidig være en fellesskapsarena for elevene mens de er på skolen og har som mål å skape elevfellesskap. I overordnet del av læreplanverket understrekes det at skolen skal bidra til å utvikle inkluderende fellesskap, en kollektiv vi-følelse, som fremmer helse, trivsel og læring for alle og som er basert på inkluderende normer, verdier og handlinger. Dette skal oppnås gjennom å jobbe bevisst med å utvikle fellesskap mellom elever på tvers av vennegrupper og ulikheter, noe som er de voksnes ansvar å få til sammen med elevene. Det å tilbringe tid sammen, i den samme skolegården og i det samme klasserommet, gir muligheter for å skape elevfellesskap basert på mangfoldige læringsfellesskap med både forskjellighet og likhet – og har potensial for å videreføre utdannings-systemets fellesskapsskapende og samfunnsintegrerende prosjekt.

Identitetsprosjektet

Vi så ovenfor at skolen hadde en viktig rolle i nasjonsbyggingsprosjektet som sto sentralt i den unge, norske nasjonen, og at dette etter hvert ble tonet ned i utdanningspolitiske føringer.

Det betyr ikke, som også vist foran, at skolens fellesskapsskapende prosjekt forsvant. Utdanningsystemets oppdrag når det gjelder å skape en følelse av fellesskap i og forankring til det norske samfunn, med felles kultur, normer og verdier, er fremdeles til stede i det vi kan kalle for *identitetsprosjektet*. Identitetsprosjektet bygger på elevfellesskapet, som har som utgangspunkt å skape et godt læringsmiljø for alle elever. I tillegg favner det bredere når

opplæringsloven viser til felles referanseramme som viktig for den enkeltes tilhørighet til samfunnet. Dette skal oppnås gjennom at elevene får historisk og kulturell innsikt og forankring gjennom at skolens opplæring bidrar til å utvide kjennskapen til og forståelsen av den nasjonale kulturarven. Dette er formulert på denne måten i «Overordnet del – verdier og prinsipper for grunnopplæringen» (Kunnskapsdepartementet, 2017):

Innsikt i vår historie og kultur er viktig for utvikling av elevenes identitet og skaper tilhørighet til samfunnet. Elevene skal lære å kjenne de verdiene og tradisjonene som bidrar til å samle menneskene i landet. Kristen og humanistisk arv og tradisjon er en viktig del av landets samlede kulturarv og har spilt en sentral rolle for utvikling av vårt demokrati. Den samiske kulturarven er en del av kulturarven i Norge. Vår felles kulturarv har utviklet seg gjennom historien og skal forvaltes av nålevende og kommende generasjoner. (Kunnskapsdepartementet, 2017)

Og videre: «Felles referanserammer er viktig for den enkeltes tilhørighet til samfunnet. Dette skaper samhold og forankrer den enkeltes identitet i et større fellesskap og i en historisk sammenheng» (Kunnskapsdepartementet, 2017).

De norske pedagogene og skolehistorikerne Alfred Oftedal Telhaug og Odd Asbjørn Mediås skrev i 2003 om skolens kulturelle eller sosiokulturelle motiv, som handler om å forme, befeste og forsvare en felles bevissthet hos medlemmene i et samfunn gjennom å formidle en felles symbolverden og felles kultur (Telhaug & Mediås, 2003). Dette ligger nær opp til det jeg kaller utdanningssystemets identitetsprosjekt. Telhaug og Mediås forholdt seg imidlertid til «Læreplanverket for den 10-årige grunnskolen L97» der læring og identitet var knyttet langt tettere til den norske nasjonalstaten enn tilfellet er for det læreplanverket som gjelder i dag. Som Telhaug og Mediås viser, dreide det seg da om å skape en felles identitetsforståelse innenfor rammene av den nasjonale staten, og å skape, befeste og forsvare et nasjonalt kulturfellesskap. Det betyr at elevene i skolen skal møte et felles innhold som fungerer som et «lim». Skolen opptre da som en kulturbærer, og som en formidler av nasjonal dannelse (Telhaug & Mediås, 2003, s. 11).

I utdanningssystemets identitetsprosjekt i dag understrekes viktigheten av å finne fellesskap over kulturelle skillelinjer og nasjonale landegrensler. Som

allerede nevnt, er forskjellighet i etnisk bakgrunn, religiøs tilknytning, seksuell orientering og kulturell bakgrunn i økende grad blitt en del av den norske skolehverdagen. Parallelt med dette har mangfoldet i det norske samfunnet blitt et viktig premiss for utdanningssystemets og opplæringens verdigrunnlag. Skolen skal gi elevene historisk og kulturell innsikt og forankring, samtidig som skolen skal bidra til at elevene kan ivareta og utvikle sin identitet i et inkluderende og mangfoldig fellesskap.

En felles ramme gir og skal gi rom for mangfold, og elevene skal få innsikt i hvordan vi lever sammen med ulike perspektiver, holdninger og livsanskuelser. De erfaringene elevene får i møte med ulike kulturuttrykk og tradisjoner, bidrar til å forme deres identitet. Et godt samfunn er tuftet på et inkluderende og mangfoldig fellesskap. (Kunnskapsdepartementet, 2017)

Det fellesskapsskapende prosjektet og nyttemotivet

Så langt kan vi altså si at dagens norske utdanningssystem står fram som fellesskapsskapende og samfunnsintegrerende prosjekt gjennom fokus på elevfellesskap, gjennom et kvalifiseringsoppdrag som gir samfunnsmedlemmene tilgang til sentrale samfunnsarenaer som utdanning og arbeidsliv og der sosial utjevning er sentralt, og gjennom forankring i et felles, pluralistisk identitetsprosjekt. Disse dimensjonene er eksplisitt til stede i de utdanningspolitiske styringsdokumentene. Satsingen på utdanning har dessuten i hele etterkrigstiden, som også nevnt ovenfor, hvilt på troen på utdanning som et effektivt velferdspolitisk middel og som et avgjørende instrument for å stimulere til økonomisk vekst og utvikling, til beste for den enkelte og for samfunnet. Dette er altså en integrert del av det fellesskapsskapende prosjektet.

Til tross for dette overordnede bildet har flere utdanningsforskere pekt på en verdimesig dreining i den utdanningspolitiske diskursen, mer og mer dominerende utover 80-tallet, der det i takt med et økende fokus på internasjonal konkurranse har blitt lagt større vekt på økonomisk nytte også i utdanningssektoren (Karlsen, 2006, 2014; Slagstad, 2018; Telhaug & Mediås, 2003). Å sikre nasjonens

konkurranseskraft er et sentralt anliggende, og som vist av blant andre Standal (2020) var det allerede på 80-tallet tverrpolitisk enighet om utdanningssystemets viktige rolle i så måte. Samtidig befant offentlig sektor seg mer enn tidligere under press, grunnet høye utgifter og rigide byråkratiske strukturer. Slagstad (2018) peker på at som svar på dette adopteres et mer kostnadseffektiviserende styringsregime i norsk offentlig sektor, influert av internasjonalt ideologisk tankegods fra OECD og med Thatcher som fremste politiske eksponent, med stikkord som markedstenkning, målstyring og *new public management*. Dette kommer til syne også i utdanningssektoren (Møller & Skedsmo, 2013).

Disse utviklingstrekkene har vært gjenstand for utstrakt diskusjon innenfor det utdanningspolitiske feltet, og det settes spørsmålsteget ved om dette grunnleggende sett handler om tilsynekomsten av et utdanningssystem som primært drives fram av nytteorienterte motiver (se for eksempel Aasen, 1999; Karlsen, 2014; Slagstad, 1998, 2000, 2018; Telhaug & Mediås, 2003). I forhold til diskusjonen i dette kapitlet er det relevant å diskutere om dette innebærer en tilsvarende dreining bort fra skolen som fellesskapsskapende prosjekt, da disse to prosjektene ofte fremstilles som motsetninger. Telhaug og Mediås (2003) omtaler det som en dreining fra integrasjon til nytte, mens Slagstad (2018) viser til et stadig mer uttalt spenningsforhold i norsk utdanningspolitikk mellom et identitetsmotiv og et instrumentelt behov som handler om å få mer kompetanse ut av befolkningen.

Spenningsforholdet ble, slik Slagstad ser det, spesielt tydelig under Gudmund Hernes' utdanningspolitiske reformprosjekt i hans tid som kirke-, utdannings- og forskningsminister (1990–1995). Selv om Hernes løftet frem viktigheten av å etablere et nasjonalt kulturelt fellesgrunnlag, så vant ifølge Slagstad det instrumentelle motivet i økende grad frem i hans politikk, med den konsekvens at de systembærende dannelsesstradisjoner ble avvirket og pedagogikken ble en legitimeringsvitenskap for det teknokratiske reformregimet, slik Slagstad (1998, s. 521) uttrykker det.

2000-tallet brakte med seg det mye omtalte PISA-sjokket inn i den norske utdanningsdiskursen. Gjennom OECDs PISA-målinger kunne en for første gang virkelig få greie på hvordan det sto til med utdanningsprestasjonene i Norge, sammenlignet med resten av OECD-landene. PISA-målingene viste at Norge oppnådde middelmådige resultater og lå under de nasjonene vi gjerne ville sammenligne oss med. Politikere på alle sider av de politiske skillelinjene argumenterte nå for nødvendigheten av en ny tilnærming til skole og utdanning. Prøitz og Aasen

(2017) påpeker i den forbindelse at PISA-sjokket akselererte en reform-agenda i retning av økt fokus på elevresultater, ansvarliggjøring og ulike konkurransetilnærminger for å forbedre kvalitet og elevprestasjoner. Landsomfattende, obligatoriske kartleggingsprøver av norske grunnskoleelevers grunnleggende ferdigheter i lesing, regning og engelsk, Nasjonale prøver, ble innført i 2004, med støtte fra alle politiske partier på Stortinget, og er gjennomført hvert år siden. Formålet med prøvene er å gi skolen kunnskap om elevenes ferdigheter i noen basisfag, og derigjennom identifisere områder som trenger forbedring. Prøvene gjør det også mulig å sammenligne skoler og regioner, og bidrar til å vurdere kvaliteten på utdanningssystemet som helhet og skal danne grunnlag for kvalitetsutvikling på alle nivåer i skolesystemet. Selv om det i sin tid var bred politisk oppslutning om innføringen av Nasjonale prøver, har de kritiske stemmene vært mange, og innføringen har blant annet vært oppfattet som del av en dreining mot mer instrumentelle nyttemotiver i norsk utdanningspolitikk. Pedagogen Gustav E. Karlsen er en av disse kritiske stemmene. Slik han ser det, er optimalisering av humankapital den førende ideen bak utdanningspolitikken som er ført på hele 2000-tallet. Formålet er å lykkes i de globale økonomiske systemene, påvirket av strømninger fra mektige institusjoner som EU, OECD og Verdens handelsorganisasjon (WTO) (Karlsen, 2014). Disse strømningene kommer, ifølge Dale og medarbeidere (2011), også til syne i overgangen fra innholds- og kunnskapsorienterte læreplaner (i M97) til det mer kompetanse- og målorienterte Kunnskapsløftet. Frykten for en utvikling i retning av utdanningsinstitusjoner drevet som bedrifter, der elevene ikke lenger er fokus for utdanningspolitikken, er et underliggende element i kritikken (se for eksempel Karlsen, 2006; Løvlie, 1997; Slagstad, 2000).

Er denne diagnosen treffende for det norske utdanningssystemet slik det trer frem i sentrale utdanningspolitiske dokumenter i dag? Kritikken nevnt ovenfor målbærer reservasjoner og påpekninger som er viktige å drøfte i utdanningspolitiske diskusjoner. Likevel ser dagens skole ut til å stå relativt støtt i sitt fellesskapskapende prosjekt, som fremdeles fremstår som en viktig egenskap og aspirasjon ved det norske utdanningssystemet, langs alle de dimensjonene jeg har presentert i dette kapitlet. Det som i overordnet del av dagens læreplan omtales som utdanningssystemets doble oppdrag, utdanningsoppdraget og danningsoppdraget, understreker stadig felles referanseramme som helt sentral for den enkeltes tilhørighet til samfunnet; for å skape samhold og for å forankre den enkeltes identitet i et større fellesskap og i en historisk sammenheng. Et godt samfunn er tuftet på et inkluderende og mang-

foldig fellesskap, og utdanningssystemet understreker sin rolle i realiseringen av dette. I tillegg, og vel så sentralt, er det fortsatt fokuset på sosial utjevning og like muligheter, som fremstår som kjerneverdier ved norsk skole og som viser til utdanningssystemet som instrument i frihetens demokratisering – det at alle skal ha mulighet til å ha friheten til å velge sitt eget liv (Aakvaag, 2018).

Med den seneste læreplanendringen i 2020, Fagfornyelsen, kom tre nye tverrfaglige temaer inn i skolen; folkehelse og livsmestring, demokrati og medborgerskap, og bærekraftig utvikling, og heller ikke her er det mye som tyder på at nyttemaksimerende og instrumentelle motiver ved utdanning har fått større gjennomslagskraft i skolen. Tvert imot påpekes det i læreplanen at disse tverrfaglige temaene tar utgangspunkt i aktuelle samfunnsutfordringer som krever engasjement og innsats fra både enkeltmennesker og fellesskapet, i lokalsamfunnet, nasjonalt og globalt. Om noe, så søker en å gi det fellesskapsskapende prosjektet enda flere bein å stå på. Så må en heller ikke glemme at i den norske utdanningsmodellen slik den har utviklet seg etter andre verdenskrig, har en alltid lagt vekt på at kvalifiseringsoppdraget også handler om å sette samfunnsmedlemmene i stand til å yte for et felles beste. Fellesskapstanken handler ikke bare om å *føle seg* som del av et fellesskap. Den handler også om kollektive forpliktelser overfor et fellesskap. Som sådan kan vi kanskje lese mindre grad av spenning eller motsetning mellom et identitetsmotiv og et instrumentelt motiv inn den norske utdanningsmodellen av i dag. Utdanningssystemet er en viktig bidragsyter til det norske fellesskapet i betydningen å skape og opprettholde et slags kollektiv som holdes sammen av tilhørighet, kollektive identiteter og inklusjon, og som bidrar til å skape en følelse av et felles vi. Samtidig er kvalifiseringsoppdraget og skolens forpliktelse til å fremme enkeltindividets muligheter uavhengig av bakgrunnsfaktorer udiskutabelt. Denne dualiteten kommer klart til syne i hvordan en i norsk utdanningspolitikk har forholdt seg til fellesskapsidealet.

Avslutning: Det robuste fellesskapsprosjektet?

Utdanning er viktig for individenes tilgang til samfunns-goder og en inngangsbillett for inkludering på mange av livets områder – og derfor for mulig-

heten til å være integrert i og delta i ulike fellesskap. En av skolens viktigste funksjoner er å være en motor når det gjelder å sørge for at nye generasjoner av samfunnsmedlemmer får ta del i fellesskapet gjennom å gi dem kapasitet for deltagelse og mulighet til å yte til fellesskapet. I tillegg er det å gå på skole eller ta en utdanning i seg selv en viktig form for sosial deltagelse. På den måten kan vi si at utdanningssystemet er en viktig agent for sosial inkludering og en sentral fellesskapsskapende faktor i vårt samfunn, noe som i læreplaner og andre styringsdokumenter understrekes som en eksplisitt intensjon for det norske utdanningssystemet.

Samtidig er det viktig å problematisere faktorer som kan være med på å true utdanningssystemet som fellesskapsskapende prosjekt, og i dette kapitlet har jeg også vært opptatt av hvorvidt mer instrumentelt orienterte motiver har blitt mer dominerende i sentrale utdanningspolitiske dokumenter som utdanningssystemet bygger på. Mens utdanningssystemet gjennom mange tiår har nytt godt av generøs offentlig finansiering og det har vært bred enighet om dets oppdrag, så er det i dag hardere kamp om finansiering og høyere krav til resultater; en utvikling som blant annet har å gjøre med at offentlig sektor generelt er kommet mer og mer under lupen med hensyn til krav om lønnsomhet og målstyring. Det kan derfor tenkes at det fellesskapsskapende prosjektet som utdanningssystemet har hvilt trygt på, med hovedmål som sosial utjevning, like muligheter og et samfunn for alle, ikke nødvendigvis er like selvfølgelig som det en gang var. En utdanningspolitisk retorikk der internasjonal økonomisk konkurranse er vel så naturlig å diskutere som identitet og inkludering, *kan* skape ny retning. Utdanningssystemet som garantist for fellesskapets bærende verdier og normer *kan* utfordres i møtet med internasjonale strømninger som bidrar til å reformulere nasjonal utdanningspolitikk. Det norske utdanningssystemet ser likevel ut til i stor grad å fortsette å demonstrere sin robusthet som fellesskapsskapende prosjekt. Utviklingen beskrevet ovenfor, med økt fokus på internasjonal konkurransekraft, en offentlig sektor under press og PISA-sjokket som vi i Norge virket helt uforberedt på da det traff oss i 2004, har til sammen hatt i seg potensial for å bringe det norske utdanningssystemet i en helt annen retning. Når dette ikke har skjedd, handler det mye om den norske modellens forankring i et knippe av kjerneverdier der fellesskapstanken er sentral.

Referanser

- Brint, S. (2001). Gemeinschaft revisited: A critique and reconstruction of the community concept. *Sociological Theory*, 19(1), 1–23. <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00125>
- Bæck, U.-D. K. (2017). *Utdannings sosiologiske problemstillinger*. I V. D. Haugen & G. Stølen (Red.), *Pedagogisk mangfold – i et samfunns perspektiv* (s. 34–51). Universitetsforlaget.
- Dale, E. L., Engelsen, B. U. & Karseth, B. (2011). *Kunnskapsløftets intensjoner, forutsetninger og operasjoniseringer: En analyse av en læreplanreform*. Universitetet i Oslo.
- Durkheim, E. (1972). *Emile Durkheim: Selected writings* (A. Giddens, Red.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511628085>
- Eriksen, K. E. & Niemi, E. (1981). *Den finske fare*. Universitetsforlaget.
- Hilt, L. T. (2021). Hvordan bør skolen sørge for fellesskapsdanning i et flerkulturelt samfunn? I L. P. S. Torjussen & L. Hilt (Red.), *Grunnsspørsmål i pedagogikken* (s. 45–67). Fagbokforlaget.
- Högberg, B. & Lindgren, J. (2023). From a crisis of results to a crisis of wellbeing – education reform and the declining sense of school belonging in Sweden. *Comparative Education*, 59(1), 18–37. <https://doi.org/10.1080/03050068.2022.2140894>
- Jensen, E. B. (2005). *Skoleverket og de tre stammers møte*. Eureka Forlag.
- Jobér, A. (2023). Private actors in policy processes: entrepreneurs, edupreneurs and policymakers. *Journal of Education Policy*. <https://doi.org/10.1080/02680939.2023.2166128>
- Karlsen, G. E. (2006). *Utdanning, styring og marked. Norsk utdanningspolitikk i et internasjonalt perspektiv*. Universitetsforlaget.
- Karlsen, G. E. (2014). Internasjonale aktører som premissgivere for norsk utdanningspolitikk med særlig vekt på OECD. I K. A. Rørvik, T. V. Eilertsen & E. Moksnes (Red.), *Reformideer i norsk skole. Spredning, oversettelse og implementering* (s. 121–146). Cappelen Damm Akademisk.
- Karseth, B., Kvamme, O. A. & Ottesen, E. (2020). *Fagfornyelsens læreplanverk. Politiske intensjoner, arbeidsprosesser og innhold*. Universitetet i Oslo. <https://www.udir.no/contentassets/f9e24b76d66b4a23a2337644acf6d5a6/eva2020-delrapport-ap1.pdf>
- Kunnskapsdepartementet. (2017). *Overordnet del – verdier og prinsipper for grunnsopplæringen*. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/overordnet-del-verdier-og-prinsipper-for-grunnsoppleringen/id2479174/>
- Kvam, V. (2016). *Jakten på den gode skolen*. Universitetsforlaget.
- Løvlie, L. (1997). Utdanningsreformenes paradokser. *Norsk pedagogisk tidsskrift*, 81(6), 350–361.
- Møller, J. & Skedsmo, G. (2013). Modernising education: New Public Management reform in the Norwegian education system. *Journal of Educational Administration and History*, 45(4), 336–353. <https://doi.org/10.1080/00220620.2013.822353>
- Ngai, P., Bæck, U.-D. K. & Paulgaard, G. (2015). Indigenous education in the Norwegian and U.S. contexts. I B. Evjen & K. Shanley (Red.), *Mapping indigenous presence. North Scandinavian and North American perspectives*. The University of Arizona Press.
- Niemi, E. (1997). Kulturmøte, etnisitet og statlig intervensjon på Nordkalotten. I R. B. Andersen (Red.), *Den nordiska mosaiken*. Uppsala Universitet.

- NOU 2014: 7. (2014). *Elevenes læring i fremtidens skole. Et kunnskapsgrunnlag*. Kunnskapsdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nou-2014-7/id766485/>
- Opplæringsloven. (1998). *Lov om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa (opplæringslova)*. Lovdata. <https://lovdata.no/lov/1998-07-17-61>
- Prøitz, T. S. & Aasen, P. (2017). Making and re-making the Nordic model of education. I P. Nedergaard & A. Wivel (Red.), *The Routledge handbook of Scandinavian politics* (s. 213–228). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315695716>
- Slagstad, R. (1998). *De nasjonale strateger*. Pax Forlag.
- Slagstad, R. (2000). Skolen som demokratisk samfunnsinstitusjon. *Norsk pedagogisk tidskrift*, 84(2/3), 106–114.
- Slagstad, R. (2018). Når OECD tar makten – om det nye, skolepolitiske kunnskapsregime. *Utdanningsnytt*. <https://www.utdanningsnytt.no/fagartikkel/nar-oecd-tar-makten--om-det-nye-skolepolitiske-kunnskapsregime/171571>
- Standal, E. O. (2020). *Frå Hernes til Clemet – frå plan til marknad? Ein analyse av Reform 94/ Reform 97 og Kunnskapsløftet* [Masteroppgave]. OsloMet – storbyuniversitetet.
- St.meld. nr. 16 (2006–2007). ... Og ingen sto igjen. Tidlig innsats for livslang læring. Kunnskapsdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-16-20062007-/id441395/>
- St.meld. nr. 28 (2015–2016). Fag – Fordypning – Forståelse – En fornyelse av Kunnskapsløftet. Kunnskapsdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld.-st.-2820152016/id2483955/>
- Telhaug, A. O. & Mediås, O. A. (2003). *Grunnskolen som nasjonsbygger. Fra statspietisme til nyliberalisme*. Abstrakt forlag.
- Aakvaag, G. C. (2018). Positiv sosiologi. Fotnoter til en uutgravd sosiologi. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 59(3), 280–302. <https://doi.org/10.18261/ISSN.1504-291X-2018-03-03>
- Aasen, P. (1999). Det sosialdemokratiske prosjektet. I A. O. Telhaug & P. Aasen (Red.), *Både – og. 90tallets utdanningsreformer i historisk perspektiv* (s. 13–64). Cappelen Akademisk Forlag.

Kristiansen, T. T., Trondsen, M. V. & Dyb, K. (2024). Digitalisering og fellesskap i helsefeltet. I G. C. Aakvaag & U.-D. K. Bæck (Red.), *Robuste fellesskap* (s. 157–174). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa240206>

Kapittel 6

Digitalisering og fellesskap i helsefeltet

Truls Tunby Kristiansen, Marianne V. Trondsen og Kari Dyb

Innledning

I dette kapitlet drøfter vi hvilken betydning innføring og bruk av digitale teknologier har for hvordan fellesskap dannes, opprettholdes og løses opp i dagens samfunn. Siden alle tre kapittelforfattere jobber innen e-helse¹, illustrerer vi kapitlet med eksempler hentet fra helsefeltet, både på individ-, organisasjons- og samfunnsnivå. Kapitlet drøfter pasienters og pårørendes deltakelse i ulike helserelaterede fellesskap, informasjonsdeling mellom ulike organisasjoner og virksomheter i helsefeltet, og digital omstilling i det norske helsefeltet under covid-19-pandemien. Problemstillingen vår er «Hvilken betydning har digitale teknologier for hvordan fellesskap dannes, opprettholdes og løses opp i det norske helsefeltet?».

I det følgende vil vi først redegjøre kort for teori- og begrepsbruk, helsefeltets organisering og typiske «problemhorisont». Deretter kobler vi dette sammen med et begrep om fellesskap, før vi fortsetter med selve drøftingen.

Funksjonell differensiering og helsefeltets problemstruktur

Funksjonell differensiering er et systemteoretisk begrep, og selv om flere av de empiriske eksemplene vi drøfter er hentet fra andre sosiologiske fagtradisjoner enn den systemteoretiske, har kapitlets struktur viktige fellestrekk med en generell systemteoretisk tilnærming (Hagen, 2012; Luhmann, 1995; Kristiansen, 2017). Helsefeltet er organisert i ulike deler og nivåer med ansvar for ulike oppgaver: Sykehusene har som del av spesialisthelsetjenesten ansvar for spesialisert pasientbehandling, mens for eksempel fastleger, sykehjem, pleie- og omsorgstjenester inngår i primærhelsetjenesten. Gjennom en slik intern differensiering avlastes delene og nivåene hverandre slik at helsefeltets samlede problemløsningsevne for samfunnet øker. Vi kan derfor si at

1 Med e-helse mener vi ulike former for informasjons- og kommunikasjonsteknologi (IKT) til bruk innenfor helsefeltet.

differensieringen er *funksjonell* (Vik & Hjelseth, 2022). Funksjonell differensiering innebærer imidlertid også gjensidig avhengighet. Arbeidsdelingen i feltet gjør ulike helsetjenesteytere avhengige av hverandre for å kunne ivareta sine oppgaver. Kommer ikke epikrisen fra sykehuset eller resepten fra fastlegen fram i tide, går det ut over sykehjemmets mulighet til å utføre *sine* oppgaver (Manskow & Kristiansen, 2021). Ikke minst beror helsefeltets problemløsningsevne på *inkludering av individer*. I det norske samfunnet betyr det at alle innbyggere har like rettigheter til helsetjenester. Ved avvik fra dette, det vil si hvis tilgangen av helsetjenester fordeles ut fra noe annet enn helse (f.eks. alder, kjønn, geografi, etnisitet), snakker vi gjerne om diskriminering og/eller privilegier. Kunnskap om slike avvik legges rutinemessig til grunn for utvikling av institusjoner og ordninger som skal sikre allmenn og likeverdig tilgang til helsetjenester. Med begrepet *problemstruktur* er det disse problemene vi sikter til; funksjon, gjensidig avhengighet og inkludering av individer. Det norske samfunnets betydelige satsning på e-helse kan generelt sies å hvile på en forventning om at digital helseteknologi skal spille en avgjørende rolle både med hensyn til allmenn inkludering av individer, for håndtering av gjensidige avhengigheter, og for helsefeltets funksjon for samfunnet.²

Fellesskap

Selv om fellesskap er et av sosiologiens viktigste begreper, finnes det ingen entydig og omforent definisjon av hva fellesskap er (Tjora, 2018). I stedet er det vanlig å fokusere på ulike aspekter ved fellesskap. Fellesskap kan handle om alt fra subjektive erfaringer av samhold, identitet og tilhørighet, til mer objektive betingelser, for eksempel for samarbeid, informasjonsdeling og tilgang til ressurser. Fellesskap handler dermed både om å *ha* noe til felles og om å *oppleve* det slik. I dette kapitlet utforsker vi krysningspunkter mellom fellesskap og e-helse, på individ-, organisasjons- og samfunnsnivå. Vi drøfter dette ved hjelp av empiriske eksempler på hvert av de tre nivåene 1) digital

2 Se f.eks. «En innbygger – én journal»: www.ehelse.no/strategi/en-innbygger-en-journal

inkludering av individer i ulike helserelevante mestringsfellesskap, 2) digital samhandling som informasjonsdeling mellom deler av og nivåer i helsefeltet, og 3) digital omstilling under koronapandemien. Målet er å drøfte hvordan fellesskap dannes, opprettholdes og/eller løses opp når digital teknologi innføres i helsefeltet.

Fellesskap på individnivå: mestringsfellesskap

Internett er i dag en formidabel arena for informasjonsdeling og kommunikasjon om, og for, mestring og håndtering av helseproblemer (Petersen et al., 2022). En rekke offentlige og private helsetjenester, frivillige organisasjoner og privatpersoner tilbyr digital informasjon, kommunikasjon, støtte, hjelp og behandling til oss som enkeltindivider og som grupper – enten vi har et helseproblem selv eller er i en pårørendesituasjon. Nettbaserte helsetjenester retter seg mot et bredt spekter av helseområder og kommer i mange ulike former (for eksempel tekst, lyd, bilde, video, spill og målinger/monitorering). Disse tjenestene har som fellesnevner at de skal bistå den enkelte med råd, hjelp og støtte til mestring av helseutfordringer. Vi skal sortere tjenestene langs to akser: 1) om den er basert på fagkompetanse eller brukererfaringer, og 2) om tilbudet gir brukeren mulighet til å være anonym eller ikke.

For det første ser vi en økende digital tilgjengeliggjøring av *fagbaserte* tjenester i regi av både ordinære helse- og omsorgstjenester og frivillige fagbaserte organisasjoner. Eksempelvis tilbyr fastleger nå e-konsultasjon til sine pasienter. Pasienter kan dermed kommunisere med sin lege elektronisk i stedet for å møte opp fysisk på legekontoret. Flere tjenester innenfor psykisk helse, både i offentlig og frivillig sektor, har i de senere årene tatt i bruk videobaserte løsninger (Trondsen et al., 2018). Gjennom slike løsninger har man kunnet gi nye muligheter til kontakt over avstand, og tilby et mer tilgjengelig og likeverdig tilbud uavhengig av bosted.

Oppfølging gjennom videoløsninger har også gitt et alternativ for pasienter eller pårørende som ikke har mulighet til eller ikke ønsker et behandlingstilbud som innebærer fysisk oppmøte. Et slikt eksempel er et tilbud om

videobasert terapi som organisasjonen Blå Kors kompasset gir til ungdom/ unge voksne som har en forelder med alkohol- eller andre rusproblemer. Organisasjonen har seks fysiske kontorer i Norge hvor terapeuter tilbyr rådgivning og samtaleterapi til denne målgruppen. I 2020 etablerte Blå Kors kompasset i tillegg et landsdekkende tilbud om terapi på nett for å inkludere unge pårørende som ikke har mulighet til, eller ønsker, å benytte samtaleterapi gjennom fysisk tilstedeværelse. Forskning på brukererfaringer med dette digitale tilbudet viste at brukerne opplevde at de fikk en god og trygg relasjon med terapeuten via skjermen (Manskow et al., 2023). De erfarte også at samtalene var til god hjelp for mestring av sin pårørendesituasjon (op.cit.). Vi kan betegne samtaleterapien som foregikk i en videobasert relasjon mellom terapeut og bruker, som en form for *mestringsfellesskap*: I fellesskap jobber terapeut og bruker sammen mot et mål om brukerens mestring og håndtering av emosjonelle, relasjonelle, sosiale og praktiske konsekvenser knyttet til det å ha en forelder som har et rusproblem.

Digitaliseringsprosesser i samfunnet har også gitt en ekspansjon av muligheter for deling og utveksling av *erfaringsbasert* kunnskap innenfor helsefeltet. Det har skjedd en betydelig fremvekst av digitale erfaringsbaserte tilbud til personer som lever med ulike helseutfordringer, enten selv eller som pårørende. Det finnes både digitale informasjonssider, grupper og selvhjelpsforum for utveksling av informasjon, erfaringer og støtte mellom mennesker i samme situasjon. Forskning understøtter at digitale muligheter til deling av ulike former for erfaringsbasert kunnskap har vesentlig betydning for forståelse og mestring av egen helse, enten det er som pasient eller pårørende (Trondsen & Tjora, 2014; Ziebland & Wyke, 2012). Basert på en review-studie om bruk av internett til helseformål hevder Ziebland og Wyke (2012) at framveksten av digitale løsninger for brukerbasert støtte og erfaringsutveksling er et av de mest transformativ utviklingstrekkene i helsefeltet de siste tiårene. Digital teknologi gjør det mulig for mennesker som ikke kjenner hverandre fra før, å knytte kontakt og utveksle erfaringer, råd og støtte uavhengig av hvor man bor. Løsningene gir dermed også mulighet til å etablere og å bli inkludert i nye digitale fellesskap. Disse kan vi betegne som *mestringsfellesskap*, fordi hensikten er at erfaringsdelingen skal være en ressurs til mestring av egen helse- eller pårørendesituasjon.

Både innenfor profesjonelle og erfaringsbaserte netjtjenester finner vi tilbud hvor brukeren kan være anonym. For eksempel muliggjør nettbaserte

selvhjelpsforum at enkeltindivider kan møtes i en anonym, digital kontekst, og dele sine erfaringer med andre. Et eksempel er hentet fra en doktorgradsstudie (Trondsen, 2013) av et digitalt, passordbeskyttet selvhjelpsforum for ungdom (15–18 år) med psykisk syke foreldre, hvor deltakerne anonymt kunne møte andre i samme situasjon. I dette forumet drøftet ungdommene temaer de selv introduserte: Det var beskrivelser av erfaringer, følelser, situasjoner og utfordringer knyttet til egen hverdag som pårørende til en psykisk syk forelder, som eksempelvis stigma, taushet og følelse av å være alene og «unormal» ved å ha en psykisk syk forelder. Samtidig drøftet de også mestringsstrategier og ga hverandre råd om hvordan håndtere familiesituasjonen og konkrete utfordringer de sto overfor (Trondsen, 2012). Gjennom deltakernes dialog med hverandre i forumet utviklet det seg en form for fellesskap som Trondsen og Tjora (2014) har betegnet som *fellesskapsnormalisering* («communal normalization») basert på tre sosiale prosesser; gjenkjenning, åpenhet og handlingsrom. Gjennom *gjenkjenning* av hverandres erfaringer og situasjon, *åpenhet* som ga rom for å introdusere og dele vanskelige temaer, følelser og spørsmål de aldri eller i begrenset grad hadde snakket om tidligere, og et utvidet *handlingsrom* («agency») hvor dialogen med hverandre bidro til å se løsningsmuligheter og gjøre aktive grep for håndtering av sin familiesituasjon med å ha en psykisk syk forelder. Ut fra dette fungerte det digitale erfaringsbaserte forumet som en mestringsressurs i deltakernes dagligliv som ungdom og pårørende. Dette forumet er dermed et eksempel på hvordan digitalisering har gitt nye muligheter for å bringe sammen mennesker som ønsker å møte andre i samme pasient- eller pårørendesituasjon – på tvers av geografisk avstand.

Framvekst av ulike typer digitale tilbud på individnivå, enten det er basert på profesjonell eller erfaringsbasert kompetanse, kan ha en særlig verdi for mennesker som enten ikke har tilgang til et liknende fysisk tilbud i sitt nærmiljø, eller av ulike årsaker foretrekker anonymitet eller digitale kommunikasjonsformer. Samtidig kan digitalisering av helsetilbud på individnivå også virke ekskluderende for brukere som ikke behersker eller er komfortable med digital kommunikasjon, eller hvis helsetjenester i for stor grad satser på digitale løsninger og begrenser fysisk tilgjengelige hjelpetilbud. Et bredt og fleksibelt helsetilbud, både digitalt og fysisk, er en viktig komponent for å demme opp for digital ulikhet og digitalt utenforskap.

Fellesskap på organisasjonsnivå: pasientinformasjon som felles ressurs?

Som pasienter har vi ofte sammensatte helseproblemer; en og samme person kan ha både høyt blodtrykk, ryggskade og tinnitus. Helsetjenestene er på sin side spesialiserte, og pasienter går for eksempel til kardiolog for blodtrykket, fysioterapeut for ryggplagene og spesialist i øresus for tinnitusplagene. Denne spesialiseringen er ofte hensiktsmessig, og gjør at personer som oppsøker helsetjenestene, kan forvente å møte helsepersonell som har spesialisert seg på akkurat deres helseproblem. På den annen side er det økt erkjennelse av at god pasientbehandling krever at de involverte behandlerne og virksomhetene legger pasientens *sammensatte behov* til grunn, og samarbeider med hverandre om behandlingen. Dette gjelder særlig for de mest sårbare pasientgruppene med sammensatte og kroniske tilstander (Berntsen et al., 2019).

Siden helsefeltet er spesialisert, vil det for hver enkelt pasient som regel finnes store mengder helseinformasjon lagret i ulike datasystemer tilknyttet ulike deler av helsetjenesten. Når spesialiserte tjenestetilbydere skal samhandle med utgangspunkt i pasientens sammensatte behov, må denne informasjonen på en eller annen måte gjøres tilgjengelig på tvers av helsetjenestene. Ett område hvor slik deling av informasjon er avgjørende, er *legemiddelhåndtering*. Studier har vist at helsepersonell opplever å bruke altfor mye tid på å fastslå hvilke legemidler pasienter skal ha ved ankomst fra andre deler av helsetjenesten (Manskow & Kristiansen, 2021). For eksempel når en pasient blir innlagt i akuttmottaket på et sykehus, har ikke helsepersonell oversikt over hvilke legemidler pasienten har fått fra fastlegen. *Felles* digitale verktøy blir gjerne sett på som en forutsetning for å løse denne typen problemer, både av helsepersonell og helsemyndigheter. Et slikt verktøy, som er under utvikling av norske helsemyndigheter og som skal innføres fra 2024, heter «Pasientens legemiddelliste» og retter seg mot deling av legemiddelinformasjon mellom helsetjenestenes ulike deler og nivåer. Hensikten er blant annet å redusere sannsynligheten for legemiddelfeil når pasienter «flyttes rundt i helsetjenesten», det vil si når ansvaret for pasientene overføres mellom virksomhetene og nivåene i helsetjenesten.³

3 <https://www.ehelse.no/nasjonal-e-helseportefolje/tiltak-i-nasjonal-e-helseportefolje/program-pasientens-legemiddelliste>

Et tilsvarende problem gjelder pasientjournaler. I dag har fastleger, sykehjem, hjemmetjeneste og sykehus hver sine lukkede journalsystemer. Når en person blir innlagt på sykehus, har sykehuset derfor ikke tilgang til fastlegens journal. Sykehusene har heller ikke tilgang til de digitale journalsystemene som brukes i hjemmetjenesten, og hjemmetjenesten mangler på sin side tilgang til sykehusenes journalsystemer. Når helsepersonell på denne måten er gjensidig utestengt fra hverandres journalsystemer, vil de lett kunne havne i situasjoner der de mangler oppdatert informasjon om pasientens helsetilstand. Dette kan helt opplagt få negative konsekvenser. Dessuten øker risikoen ytterligere jo flere ulike nivåer og deler av helsetjenesten som er involvert i et gitt behandlingsforløp. Som ett av flere tiltak for å skape felles tilgang til viktig pasientinformasjon har norske helsemyndigheter utviklet løsningen Kjernejournal. Med Kjernejournal kan helsepersonell se et utvalg «kjerne»-opplysninger om pasientene sine, uavhengig av i hvilken del av helsetjenesten behandleren og pasienten befinner seg.⁴

Oppslutning om løsningene

Når både myndigheter og helsepersonell overveiende er enige om at det trengs mer effektiv deling av pasientinformasjon på tvers i helsetjenesten, og det innføres digitale løsninger som muliggjør akkurat dette, skulle man kanskje tro at problemet forsvant. Dette forutsetter imidlertid at de digitale løsningene faktisk brukes. Innføringen av Kjernejournal startet allerede i 2015, men løsningen er ennå ikke tatt i bruk som forventet. Sosiologisk kan dette tolkes på flere måter. Blant annet har sosiologisk forskning pekt på hvordan ny teknologi og «nye» samarbeidsformer kan gripe inn i og forstyrre etablerte strukturer og maktrelasjoner i helsetjenestene (Dyb & Warth, 2018). Forskerne har sett hvordan tillit, både til selve teknologien og mellom de ulike behandlerne som bruker løsningen, er avgjørende for oppslutningen om og bruken av løsningen. For eksempel har mange fastleger vært særlig skeptiske til å ta i bruk Kjernejournal. De har opplevd at løsningen både forstyrret etablert praksis rundt hvilken informasjon som deles, og at den førte til merarbeid for dem som yrkesgruppe (Dyb & Warth, 2018).

4 <https://www.nhn.no/tjenester/kjernejournal/hva-er-kjernejournal>

Den begrensede oppslutningen om tilgjengelige løsninger som Kjernejournal kan leses som et eksempel på at lansering av nye digitale verktøy ikke nødvendigvis er tilstrekkelig for å endre eksisterende arbeidspraksis rundt deling av pasientinformasjon. Selv om helsepersonell slutter opp om felles behov, både for seg selv, pasientene og helsefeltet sett under ett, kan det være ulike forhold som hindrer at de digitale løsningene blir tatt i bruk, og dermed også hindrer at pasientinformasjon kan benyttes som felles ressurs. Slik vi har sett (Dyb & Warth, 2018), omhandler dette eksempelvis etablerte strukturer og maktrelasjoner og lav tillit til selve løsningene og til de som skal bruke dem. I tillegg kan oppslutningen bli lav dersom de som bruker løsningene, ikke opplever at deres bidrag står i rimelig forhold til hva de får igjen.

Deling av pasientinformasjon mellom helsepersonell kan bidra til å gjøre helsetjenestene bedre. Da må digitale løsninger for informasjonsdeling være tilpasset ikke bare det konkrete tekniske problemet de skal løse, men også de sosiale kontekstene de skal inngå i.

Fellesskap på samfunnsnivå: nedstengning og kollektiv handlingsdyktighet

Selv om den digitale omstillingen av helsefeltet har pågått lenge, er det en utbredt oppfatning om at omstillingen har tatt lenger tid enn i andre av samfunnets sektorer. Det foregår dessuten et betydelig arbeid for å forstå hvorfor det er slik (bl.a. Riksrevisjonen, 2021⁵). I denne siste delen av kapitlet skal vi forsøke å bidra til slik forståelse ved å benytte en systemteoretisk modell for analyse av *institusjonell endring gjennom rasjonell kollektiv handling* (se Hagens kapittel for en diskusjon av modellen).

I denne diskusjonen skal vi vende blikket mot et interessant empirisk brudd med mønsteret beskrevet over; nemlig den *raske* digitaliseringen under koronapandemien som rammet det norske samfunnet våren 2020. Da

5 <https://www.riksrevisjonen.no/rapporter-mappe/no-2020-2021/undersokelser-av-en-innbygger---en-journal-styring-og-anskaffelser/>

pandemien kom, ble samfunnet stengt ned, pasienter ble isolert, og det ble vanskelig for mange å komme seg til fastlege og andre nødvendige helsetjenester. Digitaliseringen skjøt fart, og videokonsultasjonsløsninger ble raskt innført både på fastlegekontorer, psykologtjenester og andre behandlingstilbud (Trondsen & Manskow, 2021). Beboere på sykehjem kunne treffe familien kun via video, mens digitale vaksinepass og testresultater ble digitalt tilgjengelig på helsenorge.no. Flere av disse løsningene kom på plass så raskt at flere snakket om «sjokkdigitalisering», ett av mange nyord som pandemien avfødte.⁶ Det samme mønsteret var tydelig også utenfor Norge (Wherton et al., 2022).

Forskjellen mellom digitaliseringstakten før og etter pandemiutbruddet i 2020 åpner for flere ulike tolkninger. Én tolkning er at pandemien skapte en situasjon der aktører i det norske helsefeltet rett og slett *trengte* digital teknologi for å kunne tilby helsetjenester, og derfor tok dette i bruk. En annen tolkning er at pandemien skapte et særegent fellesskap – en slags dugnadsånd – som motiverte aktørene og skapte handlekraft. «Koronadugnad» er enda ett av pandemiens nyord, og kan tas til inntekt for sistnevnte tolkning. Likevel, å forklare økt omstillingsevne med krise eller kriseutløst dugnadsånd er lite tilfredsstillende for den som vil forstå digital omstillingsevne også utenfor krisetider.

En tredje tilnærming, som også er vår tilnærming, legger til grunn at digitalisering av det norske helsefeltet var etablert som et viktig felles anliggende lenge før pandemien brøt ut (se f.eks. st.meld. Én innbygger – én journal fra 2013). Med Kristiansen (2020)⁷ skal vi nærme oss dette med begrepet *problemfellesskap*. Et problemfellesskap kan oppstå i alle sammenhenger, også på samfunnsnivå, rundt erkjennelsen av å stå i et felles problem, eller av å «være i samme båt». Når vi skriver at dette problemfellesskapet allerede var etablert før pandemien, mener vi ganske enkelt at det var stor grad av konsensus om at helsefeltet var under press, for eksempel fra eldrebølge, endret sykdomspanorama og så videre, og at digitale løsninger måtte være en nødvendig del av «fremtidens helsesektor». Vi antar videre at et problemfellesskap,

6 <https://www.sprakradet.no/Vi-og-vart/Publicasjoner/Spraaknytt/spraaknytt-22020/hyttekrig-og-hostebot-en-eksplasjon-av-nye-koronaord/>

7 Den følgende diskusjonen benytter kun et utvalg begreper fra en mer omfattende analytisk modell, og målet er først og fremst å forsøke å si noe overordnet om hvordan pandemien endret betingelsene for digital omstilling i helsefeltet.

under bestemte betingelser, kan bli til et *handlingsdyktig* fellesskap. Det er vår påstand at pandemien på enkelte områder transformerte et allerede etablert problemfellesskap til et handlingsdyktig fellesskap. Vi legger også til grunn at kunnskap om hvordan dette problemfellesskapet ble handlingsdyktig, kan ha overføringsverdi ut over krisesituasjonen pandemien skapte.

Eksempel: videokonsultasjoner og «sjokkdigitalisering»

Pandemien viste oss at myndigheter, helsepersonell og teknologileverandører kunne samarbeide «effektivt og målrettet» for å få på plass nødvendig digital teknologi slik at man kunne løse helserelaterte oppgaver i et nedstengt samfunn. På ett nivå kan dette ses som uttrykk for at det norske samfunnet er robust og handlingsdyktig. På den annen side viste pandemien at samfunnet bare trengte noen måneder på å få på plass løsninger man hadde strevd med i årevis med å etablere. For eksempel kom de første videoløsningene godkjent for medisinske konsultasjoner allerede tidlig på 2000-tallet. Før pandemiutbruddet i 2020 var likevel kun rundt 3 prosent av årlige medisinske konsultasjoner såkalte *e-konsultasjoner*^{8,9}. Etter pandemiutbruddet økte andelen til rundt 40 prosent, og den har siden ligget mellom 20 og 30 prosent (Helsedirektoratet, 2020). Det følgende er en diskusjon av hvorfor dette skjedde. Diskusjonen er ikke basert på en empirisk undersøkelse, men er en systemteoretisk rekonstruksjon av nedstengningen fra et tenkt fastlegekontors perspektiv. «Fastlegekontoret» forstås her som en selvstendig aktør som må ta stilling for eller imot innføring av videokonsultasjonsløsninger.

Selv om mange har argumentert for at pandemien stilte det norske samfunnet overfor nye og *særskilt komplekse* utfordringer, kan man med et systemteoretisk perspektiv legge til grunn at nedstengningen trolig også *reduerte* kompleksitet i viktige sammenhenger. Med dette utgangspunktet skal vi argumentere for at valget mellom å anskaffe og ikke å anskaffe videokonsultasjonsløsninger på norske fastlegekontorer kunne tas i en situasjon som på viktige punkter var *mindre* kompleks under pandemien enn før pandemien.

8 E-konsultasjon er et samlebegrep for de digitale konsultasjonsformene tekstkonsultasjon og videokonsultasjon.

9 Oppdaterte tall fra Helsedirektoratet fram til november 2022. www.helsedirektoratet.no/statistikk/statistikk-om-allmennlegetjenester/e-konsultasjoner-hos-fastleger

Før pandemien ville en gitt aktør som både 1) sluttet opp om myndighetenes visjon om, og samfunnets behov for, velfungerende og allment tilgjengelige videokonsultasjonsløsninger på norske fastlegekontorer, og som 2) oppriktig ønsket å bidra til dette, måtte forholde seg til en rekke usikkerhetsmomenter, blant annet a) økonomiske, tids- og kompetansemessige kostnader ved innføring, b) usikkerhet knyttet til om videokonsultasjoner ville «slå an» blant pasientene, og c) det faktum at fysiske konsultasjoner fremdeles fungerte tilfredsstillende. En ville også måtte forholde seg til risikoen for at innføringen ble så ressurskrevende at det ville gå ut over kapasiteten til å levere helsetjenester – noe som ville rammet pasientene. Motsetningen mellom fellesskapets og det enkelte fastlegekontors behov ville i en slik situasjon kunne bidra til en form for handlingslammelse. Med et begrep om rasjonell kollektiv handling (Hagen, 2012; Kristiansen, 2017) kan vi tolke dette tenkte scenariet som et eksempel der individuell rasjonalitet dominerte over kollektiv rasjonalitet, og gjorde det umulig for fastlegekontorer å handle kollektivt rasjonelt, selv om de etter alt å dømme sluttet opp om videoløsninger som en del av fremtidens helsetjeneste. Vi finner få eller ingen eksempler hvor toneangivende aktører i alvor har argumentert for at videokonsultasjoner *ikke burde spille en rolle* i det norske helsefeltet – likevel var altså kun ca. 3 prosent av konsultasjoner ved fastlegekontorene digitale fram til og med februar 2020. To måneder senere var andelen over 40 prosent før den stabiliserte seg på rundt 20 prosent (Helsedirektoratet, 2020).

En måte å begripe dette på er å legge til grunn at pandemien forenklet handlingssituasjonen for fastlegekontorene og derigjennom bidro til økt digital omstillingsevne. I et nedstengt samfunn var det ikke lenger slik at den individuelle rasjonaliteten stod i veien for den kollektive rasjonaliteten. Tvert imot kunne videoløsninger nå innføres både i tråd med fastlegekontorenes egeninteresse og den kunne knyttes til den nasjonale «koronadugnaden».

For bedre å forstå dette fra fastlegekontorenes perspektiv skal vi se kort på hvordan betingelsene forut for nedstengningen endret seg da samfunnet ble stengt ned. For det første ser vi at kostnadene ved omstilling relativt sett gikk ned. Fordi det ikke lenger var mulig å tjene penger på fysiske konsultasjoner, og fordi myndighetene opprettet en egen takst for e-konsultasjoner, endret det økonomiske regnestykket seg for fastlegekontorene. Spørsmålet om pasientenes oppslutning forsvant også i en kontekst der videoløsninger ble eneste alternativ for mange pasienter. Tanken om at tradisjonelle, fysiske

konsultasjoner fremdeles fungerte tilfredsstillende, mistet sitt grunnlag av samme grunn. Dermed ble det å investere i videoløsninger et åpenbart og rasjonelt valg. Konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet mistet relevans, og dette skapte en helt ny og mindre kompleks situasjon for aktørene.

Etter gjenåpningen av samfunnet er rasjonalitetskonflikten igjen aktuell, og spørsmålet er om det er mulig for samfunnet å trekke lærdom fra pandemien. Hagen skriver i sitt kapittel om tre viktige aspekter ved rasjonell kollektiv handling: kollektiv rasjonalitet, rasjonell solidaritet og kollektiv makt (se også Kristiansen, 2017). Kollektiv rasjonalitet orienterer handlinger mot fellesskapets behov. I vårt eksempel dreier fellesskapets behov seg om at e-konsultasjoner forventes å være allment tilgjengelig for pasienter ved norske fastlegekontorer. Rasjonell solidaritet er ulike uttrykk for vilje – inkludert forventninger om slik vilje – til å gi avkall på egne muligheter for det felles beste. Slike forventninger har lenge sirkulert i den offentlige samtalen rundt e-helse generelt. Feltets aktører har lenge skullet «stille til start samtidig», de har lenge visst at «det kommer til å gjøre vondt», og oppfordringene om å bygge ned feltets «siloeer» har vært mange (Direktoratet for E-helse, 2018, s. 55).

I vårt perspektiv knytter det særskilt nye ved «sjokkdigitalisering» seg til *begrensningene* pandemien satte for feltets aktører. Pandemien legitimerte inngripende tiltak – nedstengning av samfunnet – som på avgjørende måter kastet om på konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet for fastlegekontorene. Det er dermed interessante overlapp mellom pandemisituasjonen og det tredje begrepet i Hagens modell: kollektiv makt. Både nedstengning og annen bruk av kollektiv makt betyr begrensninger på aktørenes mulighet til å prioritere egeninteressen foran fellesskapet. Mens kollektiv makt straffer individuelt rasjonelle strategier og belønner kollektivt rasjonelle strategier, gjorde pandemien og nedstengningen det umulig for fastlegekontorene å prioritere egeninteressen foran fellesskapet. Nedstengningen skapte en situasjon der rasjonalitetskonflikten ikke lenger ga mening. I en viss forstand kan vi dermed si at pandemien og nedstengningen midlertidig løftet fastlegekontorene ut av en «sosial felle» (Kollock, 1998) og lot dem handle i tråd med interesser de sluttet opp om, for et problemfellesskap de allerede opplevde seg som del av.

En kan imidlertid vanskelig bruke erfaringene fra pandemien til å argumentere for «sterk styring» av digitaliseringen av helsefeltet. For myndigheter kan lærdommen heller være at en aktivt må forholde seg til rasjonalitetskonflikten i situasjoner der denne «setter scenen», det vil si der den konstruerer

handlingsalternativene for feltets aktører. I slike situasjoner kan feltets aktører slutte opp om kollektivt bindende beslutninger dersom de erfarer rasjonalitetskonflikten som en hindring for digital omstilling, og dersom de anerkjenner beslutningenes funksjon som løsning på kollektive handlingsproblemer.

Avslutning

Gjennom kapitlet har vi vist eksempler på hvordan innføring av digital teknologi har fått betydning for fellesskapsdannelse i det norske helsefeltet, på individ-, organisasjons- og samfunnsnivå. Problemstillingen vår har vært «Hvilken betydning har digitale teknologier for hvordan fellesskap dannes, opprettholdes og løses opp i det norske helsefeltet?». I alle analysene har vi benyttet eksempler på dannelse av fellesskap rundt digital helseteknologi, samtidig som eksemplene også peker på faktorer som virker mot slik fellesskapsdannelse. I denne avsluttende delen skal vi knytte de tre analysene sammen. Spørsmålet er nå om fellesskapene vi har diskutert, kan kalles robuste. I dagligtalen kan robust bety både «sterk» og «motstandsdyktig». I en mer sosiologisk språkdrakt kan vi knytte robusthet både til sosiale systemers problemløsningsevne, herunder inklusjon av individer, fordeling av ressurser og omstillingsevne – og deres evne til å bestå over tid. Fellesskapene vi analyserer, kan være mer eller mindre robuste i seg selv, men de kan også bidra til å gjøre det norske samfunnet mer eller mindre robust.

I første del drøftet vi hvordan innføring av digital teknologi kan gi pasienter og pårørende nye muligheter til å delta i fellesskap for å få hjelp til å mestre egen helse- eller livssituasjon. Slike fellesskap har vi valgt å kalle *mestringsfellesskap*. Samtidig ble det påpekt hvordan digitalisering også kan virke ekskluderende, for eksempel ved manglende digital kompetanse hos potensielle brukere. Et definerende trekk ved digitale mestringsfellesskap er likevel at de både lar flere personer og grupper få *tilgang til* helsehjelp, noe som handler om inklusjon, og at de derfor også kan føre til at flere faktisk får denne type hjelp, noe som handler om funksjon. De digitale mestringsfellesskapene kan dessuten bare bestå dersom samfunnsmedlemmene faktisk bruker dem. De må derfor både være inkluderende og legge til rette for mestring. Det er

et empirisk spørsmål hvorvidt digitale mestringsfellesskap er robuste i den siste betydningen, og om de bidrar etter hensikt eller er levedyktige over tid. Så lenge digitale mestringsfellesskap finnes og blir brukt, kan vi imidlertid betrakte dem som bidrag både til å gjøre helsehjelp tilgjengelig for flere, og til at flere helseutfordringer faktisk blir løst. Det vil si at digitale helsefellesskap kan bidra til både økt inklusjon og problemløsning, og dermed til å gjøre det norske samfunnet til et mer robust fellesskap.

I andre del drøftet vi hvordan innføring av digitale løsninger kan hjelpe gjensidig avhengige aktører å bruke pasientinformasjon som en felles ressurs. Samtidig så vi at innføring av nye digitale løsninger ofte kan støte mot og forrykke balansen i sosiale maktrelasjoner og strukturer, og vi så hvordan dette kan hindre oppslutning om de samme løsningene. Disse løsningene retter seg mot et reelt samhandlingsproblem i helsefeltet, og dette gjør dem interessante. Løsningene retter seg direkte mot aktører med behov for å håndtere sine gjensidige avhengigheter på en bedre måte. Jo mer komplekse helsetjenestene blir, jo mer komplekse gjensidige avhengigheter vil aktørene måtte ta hensyn til. Hvis ikke denne kompleksitetsøkningen balanseres gjennom utvikling av hensiktsmessige måter å samarbeide om bruk av pasientinformasjon på, vil resultatet kunne bli *fragmentering* og svekket evne til å løse problemer. Vi legger til grunn at samhandling er så avgjørende for helsefeltets funksjon at man kan forvente at digitale løsninger for deling av pasientinformasjon over tid vil finne sin form. Som vist i kapitlet, forutsetter dette at aktørene som skal bruke løsningene, sammen lykkes med å finne rettfærdige, effektive og ikke minst sikre måter å bruke dem på.

I tredje del drøftet vi hvordan innføring av digital helseteknologi kan bli omdreiningspunkt for såkalte *problemfellesskap* på samfunnsnivå, og at slike problemfellesskap i noen situasjoner kan bli handlingsdyktige. Det siste forutsetter imidlertid en løsning på den kollektive handlingens problem, noe som kan skje på ulike måter. Robusthet kan i denne sammenhengen bety samfunnsfellesskapets evne til både å håndtere den destruktive virkningen av konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, og til å utnytte dens integrerende virkning. I kapitlet har vi vist hvordan nedstengningen av samfunnet i forbindelse med koronapandemien skapte betingelser som løste kollektive handlingsproblemer ved å *ferne* rasjonalitetskonflikten for enkelte av feltets aktører. Utenfor krisetilstand og nedstengning vil rasjonalitetskonflikten imidlertid kunne gjøre seg gjeldende igjen. Robusthet kan da

innebære at samfunnet finner andre måter å håndtere rasjonalitetskonflikten på. I stedet for eksterne «sjokk» har vi pekt på kollektiv makt som en kilde til de begrensningene som trengs for å oppnå kollektiv handlingsdyktighet. Kollektiv makt er politiske beslutninger som får sin legitimitet nettopp fra sin betydning som løsning på konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Slike beslutninger demper rasjonalitetskonflikten ved å gjøre det kostbart å handle på måter som skader fellesskapet, og lønnsomt å handle på måter som bidrar til felles problemløsning. Robusthet i denne forstand handler om hvordan kollektiv makt kan gjøre etablerte problemfellesskap rundt digital omstilling i helsefeltet handlingsdyktige også uten drahjelp fra globale kriser.

Referanser

- Berntsen, G. K. R., Dalbakk, M., Hurley, J. S., Bergmo, T., Solbakken, B., Spansvoll, L., Bellika, J. G., Skrovseth, S. O., Brattland, T. & Rumpfeld, M. (2019). Person-centred, integrated and pro-active care for multi-morbid elderly with advanced care needs: a propensity score-matched controlled trial. *BMC Health Serv Res*, 19(1), 682–682. <https://doi.org/10.1186/s12913-019-4397-2>
- Direktoratet for e-helse. (2018). *Utviklingstrekk 2018*. Direktoratet for e-helse.
- Dyb, K. & Warth, L. L. (2018). The Norwegian National Summary Care Record: a qualitative analysis of doctors' use of and trust in shared patient information. *BMC Health Services Research*, 18(1), 252. <https://doi.org/10.1186/s12913-018-3069-y>
- Hagen, R. (2012). Samfunn som handlingsdyktig fellesskap. I H. E. Næss & K. Dahlgren (Red.), *Tanker om Samfunn*. Universitetsforlaget.
- Helsedirektoratet. (2020). *E-konsultasjoner hos fastleger*. <https://www.helsedirektoratet.no/statistikk/statistikk-om-allmennlegetjenester/e-konsultasjoner-hos-fastleger>
- Kollock, P. (1998). Social dilemmas: The anatomy of cooperation. *Annual Review of Sociology*, 24, 183–214. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.183>
- Kristiansen, T. T. (2017). Det norske samfunnet som handlingsdyktig fellesskap – Svikt og endring etter 22. juli-terroren [Doktorgradsavhandling, UiT Norges arktiske universitet]. Tromsø. <https://hdl.handle.net/10037/11799>
- Kristiansen, T. T. (2020). The Sociological Observation of Society as a Whole. *Cybernetics & Human Knowing*, 27(1), 47–64.
- Luhmann, N. (1995). *Social systems*. Stanford University Press.
- Manskow, U. S. & Kristiansen, T. T. (2021). Challenges Faced by Health Professionals in Obtaining Correct Medication Information in the Absence of a Shared Digital Medication List. 46. <https://doi.org/10.3390/pharmacy9010046>
- Manskow, U. S., Mebust, T. H., Muravez, M. S. & Trondsen, M. V. (2023). Unge som har foreldre med rusproblemer: En brukerundersøkelse om erfaringer med videobasert samtalerapi. *Tidsskrift for psykisk helsearbeid*, 20(1), 15–27. <https://doi.org/10.18261/tph.20.1.3>
- Petersen, A., Schermuly, A. & Anderson, A. (2022). «A platform for goodness, not for badness»: The heuristics of hope in patients' evaluations of online health information. *Soc Sci Med*, 306, 115115. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.115115>
- Tjora, A. H. (2018). *Hva er fellesskap* (Bd. 63). Universitetsforlaget.
- Trondsen, M. V. (2012). Living With a Mentally Ill Parent: Exploring Adolescents' Experiences and Perspectives. *Qual Health Res*, 22(2), 174–188. <https://doi.org/10.1177/1049732311420736>
- Trondsen, M. V. (2013). Vi er ikke syke mennesker – vi har bare et behov for å snakke. En kvalitativ studie av en internettbasert selvhjelpsgruppe for ungdom med en psykisk syk forelder [Doktorgradsavhandling, UiT Norges arktiske universitet]. Tromsø.
- Trondsen, M. V. & Manskow, U. S. (2021). Å være terapeut i en unntakstilstand: samtalerapi på nett under koronapandemien til unge som har foreldre med rusproblemer. *Tidsskrift for psykisk helsearbeid*, 18(2), 125–137. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-3010-2021-02-03>

- Trondsen, M. V. & Tjora, A. (2014). Communal Normalization in an Online Self-Help Group for Adolescents With a Mentally Ill Parent. *Qualitative Health Research*, 24(10), 1407–1417. <https://doi.org/10.1177/1049732314547708>
- Trondsen, M. V., Tjora, A., Broom, A. & Scambler, G. (2018). The symbolic affordances of a video-mediated gaze in emergency psychiatry. *Social Science & Medicine*, 197, 87–94. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2017.11.056>
- Vik, E. & Hjelseth, A. (2022). Integrasjon av helsetjenester: åtte teser om samhandling i en funksjonelt differensiert helsetjeneste. *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, 63(2), 122–140. <https://doi.org/10.18261/tfs.63.2.3>
- Wherton, J., Greenhalgh, T., Hughes, G. & Shaw, S. E. (2022). The Role of Information Infrastructures in Scaling up Video Consultations During COVID-19: Mixed Methods Case Study Into Opportunity, Disruption, and Exposure. *J Med Internet Res*, 24(11), e42431. <https://doi.org/10.2196/42431>
- Ziebland, S. & Wyke, S. (2012). Health and illness in a connected world: how might sharing experiences on the internet affect people's health? *Milbank Q*, 90(2), 219–249. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0009.2012.00662.x>

Rød, D. & Falck, U. (2024). Geografisk rettferdighet for norske kommuner: Sosial ulikhet i det norske fellesskapet. I G. C. Aakvaag & U.-D. K. Bæck (Red.), *Robuste fellesskap* (s. 175–199). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa240207>

Kapittel 7

Geografisk rettferdighet for norske kommuner

Sosial ulikhet i det norske fellesskapet

Daniel Rød og Ulrik Falck

Innledning

Temaet til boken er *det norske fellesskapet* og hvorvidt det er robust eller resilient. I introduksjonen skriver Aakvaag og Bæck at *robusthet* kan defineres som evnen til å overleve og hente seg inn igjen etter utfordringer, kriser, press og andre former for sjokk. Hagen skriver i sitt kapittel at den norske modellen består eller faller sammen om forholdet mellom del og helhet og/eller individuell og kollektiv handlekraft består eller brytes i møte med eksterne og/eller interne problemer. En måte å forstå *fellesskap* og moderne samfunn som den norske velferdsstaten på er som funksjonelt differensierte delsystemer eller *basisinstitusjoner*. Dette er inngående drøftet spesielt i kapitlene til Aakvaag og Hagen. Vi forholder oss enig med ovenstående definisjoner, og argumenterer for at om det norske nasjonale fellesskapet og den norske modellen skal forbli robust og bestå, så er det viktig å holde et øye med om fellesskapet håndterer sine oppgaver, utfordringer og trusler fornuftig.

En av disse oppgavene til den norske modellen og den norske velferdsstaten er å fordele goder både til sine (basis)institusjoner og til sine innbyggere etter *rettferdighetsprinsipper* som er velfunderte og klare. Vi antar at rettferdig fordeling av ressurser som *finansielle ressurser* og *tilgang til kvalifisert personell* til basisinstitusjonene er relevant for hva disse basisinstitusjonene kan levere av omfang og kvalitet av velferdsgoder til sine innbyggere. Innbyggerne i det norske samfunnet kan i noen tilfeller risikere å oppleve at en basisinstitusjon har urettferdig og/eller manglende ressurstilgang og tjenestene/godene derfor blir mangelfullt levert og/eller urettferdig fordelt; man møter på et *funksjonsproblem* med *normative aspekter*. Konsekvensen av et uløst funksjonsproblem kan i seg selv være en *trussel* mot fellesskapet, med mulige konsekvenser som fall i sosial integrasjon eller fragmentering hos fellesskapet systemet søker å tjene. Å forebygge eller løse slike funksjonsproblemer med normative aspekter blir da viktig for at den norske modellen skal vedvare som robust eller resilient.

Denne teksten forsøker å forstå et spesifikt og tiltagende funksjonsproblem i en del av det norske fellesskapet, nemlig mangel på ressurser i deler av to av velferdsstaten Norges viktigste og største basisinstitusjoner; utdanning og helse. Forfatterne har ingen intensjon om å drøfte alle funksjonsproblemer for hele velferdsstaten eller hele basisinstitusjoner på en gang. Vi ønsker

empirisk å belyse geografiske forskjeller i ressurstilgang i de delene av basisinstitusjonene utdanning og helse som eksisterer i kommunal kontekst, spesielt i grunnskolen og kommunale helsetjenester knyttet til eldreomsorg. Deretter vil vi drøfte om ressurstilgangen er geografisk rettferdig med hjelp av perspektiver hentet fra John Rawls og Edward Soja. Vårt rasjonale er at dette er delvis underforskede felt (Bæck, 2016; De Smedt & Mehus, 2017), grunnskolen og kommunal eldreomsorg er viktige deler av sine respektive basisinstitusjoner, begge er organisert av kommuner og begge møter flere av de samme geografiske og demografiske prosessene som kan spille inn på ressurstilgang både i presens og i nær fremtid (NOU 2020:15).

De teoretiske perspektivene ovenfor er både fra sosiologi/samfunnsgeografi og politisk filosofi. Forlengelsen av dette er å gjøre leser oppmerksom på at dette kapittelet sjangermessig er en hybrid; den innehar teori, empiri og analyse som ofte assosieres med klassiske samfunnsvitenskapelige analyser, men også en normativ del med teori og analyse som ofte forbindes med politisk filosofi.

Problemstilling, tekstens videre oppbygning og nøkkelbegreper

Vi vil først presentere tekstens problemstilling før vi gjør nærmere rede for vårt rasjonale samt tekstens videre innhold og oppbygning. Problemstillingen er som følger:

- I hvilken grad kan kommuners ressurstilgang innenfor grunnskole og eldreomsorg sies å være geografisk rettferdig, og hvorfor/ hvorfor ikke?

Vi vil først redegjøre for noen nøkkelbegreper og valg av fokusområde. Vi vil deretter gå gjennom teorier om (geografisk) rettferdighet og hva vi vet om kommuners geografisk varierende ressurstilgang. Vi avslutter med en diskusjon om geografisk variasjon og rettferdighet som avslutningsvis knyttes opp igjen mot bokens tema; fellesskap og hva som gjør dem robuste.

Hva mener vi med geografi?

Geografi henviser ofte til en fysisk topografi, hvor fjell, fjorder, fysisk avstand, klima, naturressurser med mer utgjør forskjeller. Likevel er kapittelet mest opptatt av den sosialt produserte dimensjonen av geografisk ulikhet, variasjon og forskjell (Soja, 2010), og spesielt langs aksen *rural-urban*; små kommuner og steder med liten befolkning og befolkningstetthet langt unna større sentrum betegnes som mest ruralt, mens større kommuner, byer og spesielt hovedstadsområdet betegnes som mest urbant. Det er likevel ikke konsensus om definisjoner av ruralitet (De Smedt & Mehus, 2017), og det finnes mange definisjoner som vektlegger statistiske variabler (SSB, 2019), lokal menings- og identitetsdannelse (Hargreaves et al., 2009) og politiske konsepter som avstand til maktsentrum (Stelmach, 2011).

Det er to demografiske forhold/nøkkelbegreper vi vil ta opp, da stedet hvor folk velger å bo, er veldig relevant for geografi og begreper som rural/urban. *Urbanisering* i form av netto fraflytting fra bygd til by samt *en aldrende befolkning* både generelt og i distriktet spesielt er problemstillinger som opptar politikere en hel del, gjerne under betegnelser som *eldrebølgen* (NOU 2020:15). En konsekvens er at en aldrende befolkning og relativt færre i arbeidsfør alder vil føre til økt forsørgerbyrde og økt behov for eldreomsorg. Det vil også medføre et fall i potensielle arbeidstagere til å treffe de økende behovene og et fall i lokale skatteinntekter. SSB med flere antar at denne utviklingen vil treffe verst i rurale strøk, da de opplever fraflytting av unge voksne i arbeidsfør alder, lavere fødselstall og en større lokal andel av aldrende innbyggere (Leknes et al., 2018; NOU 2020:15).

Hvorfor valgte vi kommuner, kommunale helsetjenester og utdanning?

Valget falt på kommuner delvis på grunn av størrelse; fylker er for geografisk store for å si mye om forskjeller spesielt med tanke på skillelinjen rural og urban. Kommuner er mindre, eksisterer på hele spekteret fra rural til urban og er derfor egnet til å si noe om geografisk variasjon. Videre er langt flere tjenester levert av kommuner; de leverer blant annet utdanningstilbud som barnehage og grunnskole opp til og med 10. klasse (Solstad & Andrews, 2020) og kommunale helsetjenester slik som fastlegeordninger, hjemmetjenester og sykehjem (Førland & Rostad, 2019).

Grunnskolen er valgt grunnet dens viktighet som en del av basisinstitusjonen utdanning, og den delen av basisinstitusjonen som befinner seg på kommunalt nivå. Den leverer størsteparten av dannelsen som det offentlige leverer til sine innbyggere, både i antall år og i utbredelse i befolkningen grunnet sin eksklusivt obligatoriske status som lovfestet plikt for innbyggerne. Grunnskolen er ifølge opplæringsloven § 13-1 kommuners ansvar, og geografisk relevant da hver grunnskole dekker et mer begrenset areal enn videregående skoler som dekker hele fylker (Kunnskapsdepartementet, 2019). Grunnskole er også den nest største utgiftsposten av kommuners brutto driftsutgifter med 21 prosent (Kommunal- og distriktsdepartementet, 2022).

I § 3-2 i *Lov om kommunale helse- og omsorgstjenester* så har kommuner et definert ansvar for helsetjenester som ikke hører til under stat (spesialisthelsetjeneste) og fylke (tannhelsetjeneste) (Helse- og omsorgsdepartementet, 2021). Dette inkluderer blant annet både fastlegetjeneste, akutt hjelp ved legevakt, helsestasjonstjeneste og skolehelsetjeneste. Det inkluderer også plass i institusjon, herunder sykehjem samt helsetjenester i hjemmet, begge tjenester som er ofte assosiert med eldreomsorg. Valget om fokus på eldreomsorg er knyttet til at andelen eldre skal øke i både relativ og absolutt forstand, spesielt i distriktet. Videre er også eldreomsorgen den desidert største delen av brutto driftsutgifter på kommunale budsjetter med 29 prosent i 2022 (Kommunal- og distriktsdepartementet, 2022). Mest relevant for temaet geografiske forskjeller er kanskje hjemmetjenesten, som opererer innenfor både rurale og urbane kontekster og ofte må håndtere geografiske utfordringer som avstand og klima (De Smedt & Mehus, 2017).

Årsaken til å velge både grunnskole og eldreomsorg er at dette er de to viktigste tjenestene kommuner leverer, i alle fall når det kommer til total bruk av kommunale budsjetter. Videre spiller disse tjenestene delvis inn på hverandre; økt behov for den ene går ut over den andre i den gitte kommune, da begge blir finansiert av det samme systemet og over det samme kommunebudsjettet. Videre ser vi lignende utfordringer i begge, spesielt i rekrutteringsøyemed. Dette vil vi gjøre nærmere rede for senere i teksten.

Hva mener vi med ressurser, og hvordan blir de fordelt?

I egen forskning har *ressurser* blitt kategorisert i *finansielle ressurser* og *menneskelige ressurser*, begge nødvendige for en fungerende velferdsinstitu-

sjon (Rød, 2021). De finansielle ressursene både i grunnskolen og i kommunale helsetjenester kommer fra den respektive kommune. Mesteparten av kommunenes inntekter (over 70 %) blir fordelt gjennom Kommunal- og distriktsdepartementets *kommunale inntektssystem*, som ble innført etter IN-86 og kommunereformen av 1992 (Solstad & Andrews, 2020). Det kommunale inntektssystemet medfører at kommunene selv disponerer midler mellom sine respektive oppgaver, slik som kommunale helsetjenester, utdanning og infrastruktur (NOU 2020:15; Solstad & Andrews, 2020). Vi vil gjøre nærmere rede for det kommunale inntektssystemet senere i kapitlet.

De menneskelige ressursene er relevant personell med relevant kunnskap, i stor grad lærere i utdanningssektoren og helsepersonell som leger, sykepleiere og helsefagarbeidere i helsesektoren. Per dags dato ser man blant annet en absolutt mangel på fastleger (Helsedirektoratet, 2022) og sykepleiere (Abelsen et al., 2020; Hjemås et al., 2019; Kornstad et al., 2021) samt lærere (Fredriksen, 2018). Disse manglene vil bli nærmere diskutert i en egen seksjon. Tilgangen til kvalifisert personell er delvis statlig styrt gjennom utdanningsordninger i høyere utdanning for lærere, sykepleiere og leger, og i den videregående skolen for tilstøtende profesjoner som helsefagarbeidere.

Teorier om (geografisk) rettferdighet og urettferdighet

Velferdsstatens eksistens er et moralsk anliggende; velferdsstaten omfordeler begrensede goder som eksempelvis ressurser til utdanning og eldreomsorg, gjerne knyttet til begreper som universalisme og ideer om rettferdighet. *Universalismebegrepet* har i økende grad blitt en selvkaraktistikk på velferdsordninger som leveres av den norske stat, ofte karakterisert med kriterier som tilgjengelighet for hele befolkningen og som sosial rettighet. Likevel har universalismebegrepet flere betydninger i ulike faglige kontekster, og er derfor et vagt begrep (Øverbye, 2018). Vi vil derfor gå til mer spesifikke teorier om rettferdighet relevant til den norske velferdsstaten i dette kapitlet.

Å diskutere rettferdig omfordeling av ressurser og goder som dette kapitlet forsøker, er et godt stykke på vei fra en beskrivelse av «er» til «bør». En slik diskusjon uten normative premisser er logisk sett ikke mulig, ifølge Holst (2020),

og dette kapittelet forsøker å dekke «er» gjennom en empirisk gjennomgang og samfunnsvitenskapelig teori, samt «bør» gjennom normativ teori. Dette inkluderer to relevante perspektiver; det ene er John Rawls' *theory of justice*, mens det andre er Edward Sojas teori om geografisk (u)rettferdighet. Rawls er valgt spesielt fordi hans perspektiver ofte eksplisitt blir nevnt som en viktig bidragsyter til velferdsstatens ideal om universalisme, eksempelvis i dokumenter som diskuterer fordeling hvordan prioriteringer i helsevesenet skal tas (NOU 2014:12; Øverbye, 2018). Sojas perspektiver er valgt grunnet eksplisitt relevans til tekstens fokus på geografisk (u)rettferdighet, og fordi den går ut over Rawls' idealteori i sitt forsøk på å gi analytiske verktøy for empirisk samfunnsanalyse.

John Rawls' theory of justice

John Rawls' *theory of justice* og hans ideer om rimelighet som rettferdighet er en av de store bidragene til moralfilosofi og politisk filosofi i det tjuende århundre. Rawls anerkjenner eksistensen av dype sosiale ulikheter knyttet til sosiale og økonomiske forhold, og argumenterer for at nedarvede privilegier ikke er fortjente eller moralsk relevante, og derfor urettferdige. Rawls vil disse ulikhetene til livs, og argumenterer derfor for et kontraktsteoretisk tankeeksperiment kjent som *den originale posisjon* som et alternativ til en utilitaristisk nyttemaksimering (Rawls, 1999, s. 18–30). I denne posisjonen setter man alene eller sammen med andre seg bak det Rawls kaller *uvitenhetens slør*, en tenkt situasjon hvor man vet hvordan et samfunn opererer, men ikke noe om sin egen bakgrunn, være seg kjønn, etnisitet, alder, bosted, klasse med mer. I denne posisjonen forsøker man å bli enige om prinsipper for et tenkt samfunn uten at partene styres av særinteresser (Rawls, 1999, s. 15–19, 118–130).

Rawls argumenterer med at dette tankeeksperimentet ville ledet til to prinsipper, det første et frihetsprinsipp og det andre et forskjellsprinsipp. Det første prinsippet er:

- Hver person skal ha lik rett til det mest utbredte totale systemet av like grunnleggende friheter som er kompatibelt med et lignende system med frihet til alle.

Videre argumenterer Rawls i det andre prinsippet for at rettferdighet må forstås som rimelighet, og en viss form for forskjellsbehandling kan aksepteres:

Sosiale og økonomiske ulikheter skal arrangeres slik at de både (a) er til fordel for de minst privilegerte, konsistent med prinsippet om rettferdig sparing [til neste generasjon], og (b) knyttet til institusjoner og posisjoner åpen til alle under vilkår om rimelig mulighetslikhet.

Prinsippene er her leksikalske; forskjellsbehandling kan ikke gå på bekostning av grunnleggende friheter (Rawls, 1999). Vi tolker Rawls' argument som et argument for rettferdighet som rimelig distribusjon av goder og tilgang til disse godene; differensiering er kun akseptabelt om det kommer alle til gode, og spesielt de minst privilegerte. Systemet bør heller ikke gi ut friheter som, gitt til alle, undergraver systemets eksistens i nåtid eller for fremtidige generasjoner. For denne teksten kan Rawls karakteriseres som argumenter for en distributiv rettferdighet av grunnleggende friheter eller primærgoder som institusjonene grunnskoleutdanning og kommunale helsetjenester leverer.

Edward Soja og geografisk (u)rettferdighet

Eventuelle uønskede geografiske forskjeller kan også analyseres med samfunnsgeografen Edward Sojas perspektiver. Mens Rawls i utgangspunktet beveger seg i politisk filosofisk teori, så beveger Soja seg i skjæringspunktet mellom politisk filosofi, samfunnsgeografi og sosiologi. Sojas utgangspunkt er at sted ikke kan utelukkes *a priori*; alle mennesker er geografisk plassert et sted, og geografi er en grunnleggende premissleverandør for sosialt liv (Soja, 2009, 2010). Soja er relativt enig med Rawls i distribusjon av goder; geografisk rettferdighet involverer en rimelig geografisk distribusjon av goder/ressurser og mulighet til å bruke disse. Soja argumenterer for at Rawls fremmer en idealteoretisk teori som ikke adresserer prosessene som *skaper* urettferdighet, på en tilfredsstillende måte, og at Rawls perspektiv ikke i stor nok grad muliggjør en geografisk analyse av ulikhet. Soja argumenterer selv for at sosiale geografiske forskjeller ofte har opphav i grunnleggende fysiske geografiske forskjeller mellom steder som distanse, klima og ulik tilgang til forskjellige ressurser. De geografiske forholdene interagerer igjen med sosiale forhold som eksempelvis klasse, kjønn og etnisitet over tid. Denne interaksjonen

mellom fysiske og sosiale forhold vil igjen enten minske, vedlikeholde eller øke sosiale forskjeller (Soja, 2009, 2010).

Et relevant eksempel fra Soja er at økende industrialisering skaper økende fortetting av mennesker grunnet økende behov for både arbeidskraft, effektiv logistikk og et marked for salg av varer og tjenester. Konsekvensen er blant annet endringer av steder og deres demografi; industrialisering skaper ikke bare urbanisering, men også bygdene rundt hvor mennesker flytter fra. Soja argumenterer videre for en klassedimensjon av urbanisering; mange byer er delt i veldig rike og veldig fattige byområder basert på premisser levert av de øvre samfunnsklasser (Soja, 2009, 2010). Poenget om menneskelig sammenklumping som en effekt av industrialisering er velkjent, og ofte referert til som *agglomorasjon* eller fortetting i samfunnsøkonomi (Onsager, 2019).

Hva vet vi om norske kommuners ressurstilgang?

Vi vil i denne seksjonen først diskutere økonomisk ressurstilgang, før vi adresserer personaltilgang. Kildematerialet inneholder i all hovedsak forskningslitteratur, oppdragsforskning, offentlige utredninger, offentlig statistikk og andre offentlige dokumenter. I noen tilfeller er elektroniske artikler fra relevante fagforbund også inkludert.

Geografisk variasjon i finansiell ressurstilgang i grunnskole og kommunale helsetjenester med fokus på eldreomsorg

Kommunesektorens inntekter er satt sammen av *frie* og *bundne inntekter* og blir (om)fordelt gjennom kommunal inntektsreform. Intensjonen til det kommunale inntektssystemet er å bidra til at kommuner og fylkeskommuner kan gi et likeverdig tjenestetilbud til sine innbyggere, på tross av strukturelle forskjeller i inntekter og spesielt utgifter. De bundne inntektene er stort sett øremerkede tilskudd, gebyrer og egenandeler som kommuner tar tilknyttet spesifikke tjenester, og utgjør i underkant av 30 prosent av kommuners inntekter. Mer interessant for dette kapittelet er de frie inntektene, som er

i overkant av 70 prosent av kommuners inntekter og består både av rammetilskudd (44 %) og omfordelte skatteinntekter (56 %).

Kommunal inntektsreform omfordeler midler basert på ulike strukturelle forskjeller som kommunene ikke kan gjøre noe med. Ulik alderssammensetning og reiseavstander gir forskjeller i rammetilskudd og spesielt innbyggertilskudd, mens ulikheter i skatteinntekter kan føre til utjevning av skatteinntekter. Merk at forskjeller i kostnader blir forsøkt fullstendig utjevnet, mens forskjeller i skatteinntekter og andre inntekter bare blir delvis utjevnet (Kommunal- og moderniseringsdepartementet, 2021). Det blir også gitt geografisk relevante regionalpolitiske tilskudd til kommunene gjennom et distriktstilskudd for Sør-Norge og et for Nord-Norge, et storbytilskudd, et regionsentertilskudd og et vektstilskudd. I tillegg finnes det lokale skjønnsmidler som blir utdelt til kommuner fra fylkeskommuner.

Regjeringen anslår at de frie midlene som vil omfordeles gjennom kommunalt inntektssystem i 2022, er på kroner 352 743 208 000. Dette er i overkant av 20 prosent av statsbudsjettet. Av disse er rammetilskuddet, inkludert lokale skjønnsmidler for 2022 på 149 milliarder kroner, mens skatteinntekter er på 202 milliarder kroner (Kommunal- og moderniseringsdepartementet, 2021). Av dette legger barnehage, grunnskole og helse-, omsorg- og sosialsektoren beslag på om lag 75 prosent av kommunenes brutto driftsutgifter i 2022. Herunder utgjør kommunale omsorgstjenester, som denne artikkelen omtaler, hele 29 prosent av kommunenes brutto driftsutgifter, mens grunnskole er på 21 prosent (Kommunal- og distriktsdepartementet, 2022).

Det er rimelig å anta at den enkelte grunnskoles økonomi kan ses i sammenheng med kommunens inntekter, som igjen er basert på kommunens demografi og geografi. Ved innføringen av det kommunale inntektssystemet i 1986 og kommunereformen i 1992 gikk ansvaret for finansieringen for skoler fra stat til kommune. I distriktet førte dette til massive skolenedleggelses grunnet lokal kommuneøkonomi og mangel på stordriftsfordeler, og man så ofte at grunnskolen havnet i en kamp om ressurser vis-à-vis helse og omsorg, som skole ofte tapte (Rød, 2021; Solstad & Andrews, 2020). Dette bildet endret seg på slutten av 2010-tallet, hvor manglende elevgrunnlag tok igjen kommuneøkonomi som ledende rasjonale for skolenedleggelses (Aasland & Søholt, 2020). Det er usikkert på om skolenedleggelses går ut over elevenes resultater, men en vesentlig andel elever har veldig lang reisevei som går ut over deres utdanning (Solstad & Solstad, 2015; Stenseth & Rød,

2022), og de små samfunnene hvor skolen blir nedlagt, blir ofte forgubbet grunnet manglende tilflytning (Rød, 2021). Urbane kommuner møter helt andre geografiske utfordringer, slik som at bydeler representerer forskjellige sosioøkonomiske lag av befolkningen. Ressurssterke familier bosetter seg i mer velstående områder, og mindre ressurssterke familier bosetter seg tett i mindre velstående områder (Johansen, 2009). Totalt ser man at kommunale utgifter følger en U-kurve, hvor de minste/ ofte mest rurale og de største/ mest urbane kommunene har de høyeste utgiftene (ibid.). For svært urbane og svært rurale kommuner representerer dette et ressursproblem, da skoleverket gjerne må gjøre mer for å oppnå et likeverdig tilbud.

Finansielle ressurser er også vesentlig for kommunale helsetjenester, og på lik linje som i grunnskolen vil kommunens egne karakteristika være avgjørende. Martens (2018) argumenterer for at det kommunale inntektssystemet er den primære variabelen for å forklare geografiske forskjeller i tjenestedecking i kommunal eldreomsorg i Norge, mer enn demografi, lokal styringsstruktur, lokal politisk styring og stivhengighet. Martens poengterer videre at en endring i ressurstilgang antagelig vil gjøre større utslag enn lokal lovgivning og styring over eldreomsorgen. En innvending mot Martens poenger kan være at demografi og det kommunale inntektssystemet er tett knyttet til hverandre.

En endring i kommunal inntektsreform er utredet og under planlegging (NOU 2022:10). Her kan de små, ressurssterke kommunene samt de aller rikeste kommunene generelt få mindre å rutte med, mens de største kommunene kan få mer. Videre anerkjenner utredningen behovet for geografisk utjevning og utfordringer som økende kostnader og lavere skatteinntekter spesielt i distriktet, og regionstilskudd vil fortsatt bli gitt (ibid.). Det er derfor usikkert hvordan situasjonen vil bli for fattigere distriktskommuner, da det avhenger av endelig politisk behandling og fremtidige statsbudsjettets innhold.

Geografisk variasjon i tilgang til kvalifisert arbeidskraft i grunnskole og kommunale helsetjenester med fokus på eldreomsorg

Et annet problem som også kan få en geografisk slagside, er den eksisterende lærermangelen. SSB stipulerer at 18 200 lærere i 11 602 årverk mangler lærerutdanning (Steffensen & Foss, 2021). Videre forventes lærermangelen å øke mot 2040 grunnet en aldrende arbeidsstokk (Fredriksen, 2018), men disse framskrivningene er noe usikre grunnet fall i fødselstall som

kan gi lavere behov for lærere. Bruken av ikke-kvalifiserte lærere er høyere i rurale enn i urbane kommuner i Norge, og det ser også ut til at det er vanskeligere å rekruttere kvalifiserte lærere i rurale strøk (Bakken, 2018; Lind & Stjernström, 2015). Små skoler kan også møte rekrutteringsutfordringer med manglende stordriftsfordeler da lærerutdanninger blir stadig mer faglig spesialiserte, mens småskolers behov er mot generalister som kan undervise i mange fag (Šūpule & Søholt, 2019). Lærere blir stort sett boende i området de tok sin utdanning, som ofte er urbane områder (Gythfeldt & Heggen, 2013).

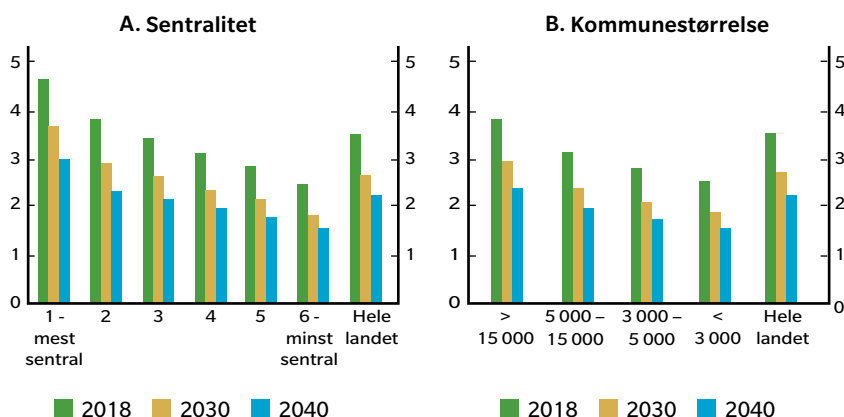
Mangel på kvalifisert arbeidskraft er kanskje enda mer presserende i kommunale helsetjenester, spesielt i kommunene og når det kommer til fastleger og sykepleiere. Dette er velkjent i forskningslitteratur i store deler av den vestlige verden; mange land vil oppleve en større mangel på kvalifisert helsepersonell enn de allerede har for å dekke et økende behov knyttet til en aldrende befolkning, og rurale områder vil få et større behov enn urbane grunnet urbanisering av unge i arbeidsfør alder og høyere andel eldre med behov for omsorgstjenester (Abelsen et al., 2020; Bovim & Nerdrum, 2023; De Smedt & Mehus, 2017; Gaski et al., 2022).

I Norge i 2018 var underdekningen på sykepleiere ifølge SSB og NAV på omtrent 5500 årsverk, med en prosjektert underdekning i 2035 på 28 000 årsverk. Det er usikkerhet knyttet til de absolutte tallene, da de også er knyttet til blant annet etterspørsel, opprettholdelse av eksisterende tjenestetilbud med mer (Hjemås et al., 2019). I en undersøkelse KS gjennomførte i 2021, syntes 156 av de 181 spurte kommunene at det var ganske eller meget utfordrende å rekruttere nok sykepleiere, et sentiment som også er rapportert inn fra statsforvaltere i hele landet (NOU 2023:4). Merk at dette har og vil fortsette å ha en geografisk slagside; sykepleiere blir som lærere stort sett i området hvor de utdannet seg, og man ser at mindre sentralt beliggende kommuner har mangelfull tilgang på kvalifisert helsepersonell (Gaski et al., 2022; Gythfeldt & Heggen, 2013; Kornstad et al., 2021). Videre argumenterer Norsk Sykepleierforbund for at små kommuner bruker over dobbelt så mye på vikartjenester av sykepleiere per innbygger sammenliknet med store og mellomstore kommuner, noe som indikerer en geografisk betinget personalmangel (Reppen, 2022). Mangel på helsepersonell og spesielt sykepleiere i distriktet har også vært et hovedtema i egne statlige utredninger. Et av funnene i NOU-en *Tid for handling* fra 2023 er at behovet for helsepersonell i kommunal eldreomsorg er geografisk betinget, hvor små og lite sentrale (rurale) kommuner kommer verst ut allerede i dag.

Figur 7.1 nedenfor fra samme NOU illustrerer forsørgeresrate i kommuner etter sentralitet og størrelse, som er brøken mellom antall sysselsatte i alderen 20–74 år (teller) over antallet pensjonister over 67 år (nevner), og kan gi en pekepinn for hvor behovene vil være størst for eldreomsorg i forhold til tilgjengelig helsepersonell både i presens og nær fremtid (NOU 2023:4).

Figur 7.1

Forsørgerbyrde i kommuner etter sentralitet og kommunestørrelse (NOU 2023:4, s. 44)

Samhandlingsreformen fra 2012 medførte at mange oppgaver ble flyttet ut av spesialisthelsetjenesten og ned til kommunene. Mange av disse oppgavene har krav til spesialkompetanse hos sykepleiere. Dette har ikke vært uten geografiske problemstillinger; mange mindre kommuner sliter med å utforme relevante heltidsstillinger og opprettholde spesialiserte avdelinger grunnet mangel på stordriftsfordeler og prestisje (Gaski et al., 2022; Magnussen & Tingvold, 2018). Avslutningsvis har Norge også mangel på fastleger, per februar 2022 manglet 150 000 innbyggere fastlege, og problemet er verst i små kommuner (Helsedirektoratet, 2022). Dette er relevant for eldreomsorg, da fastleger sammen med spesialisthelsetjenesten er sterkt medvirkende i bestemmelsen av hvilke tjenester eldreomsorgen leverer.

Historisk har det vært mangel på kvalifiserte lærere i de nordligste fylkene, og rekrutteringstiltak som desentralisert lærerutdanning, finansielle insentiver som mer lønn og finansierte studiepermisjoner har vært gjennomført (Skjelmo, 2007). Tilsvarende tiltak for rekruttering i distriktet gjøres

i helsesektoren. Eksempler er desentralisert sykepleierutdanning (Eriksen & Huemer, 2019), distriktsrelevant pensum, distriktspraksis og bindingstid i distriktet for legestudenter (Abelsen et al., 2022), og økonomiske insentiver som mer lønn (Helmers & Bergsagel, 2018). Alle profesjonsgruppene har også mottatt skatteletter og/eller avskrivning av studielån i de nordligste delene av Nord-Norge (NOU 2020:15).

Noen observerte tiltak mot personalmangel er rettet mot effektivisering. Av effektiviserende tiltak spesielt i eldreomsorg ser man økt bruk av teknologi (Huemer & Eriksen, 2017), omorganisering av faggrupper i team grunnet manglende personell (Hofstad, 2022), interkommunale samarbeid for å oppnå stordriftsfordeler (Arntsen et al., 2018) og økt bruk av omsorgsboliger for tjenestetottagere som mottar hjemmetjenester, men bor for ruralt til (Blix & Hamran, 2019). Av fremtidige mulige tiltak så vurderer den norske staten også mulighet for økt uformell omsorg fra pårørende i eldreomsorg, men det er usikkert om det eksisterer et befolkningsgrunnlag for en slik visjon (Blix et al., 2021).

Diskusjon

I diskusjonen så ønsker vi å adressere tekstens problemstilling, som er:

- I hvilken grad kan kommuners ressurstilgang innenfor grunnskole og eldreomsorg sies å være geografisk rettferdig, og hvorfor/hvorfor ikke?

Rawls' teori vil her bli brukt som normativ teori for å slå fast hvorvidt ressurstilgangen er rettferdig eller ei, mens Sojas teori vil bli brukt til en mer klassisk samfunnsanalyse gjennom å ta en nærmere titt på mulige årsakssammenhenger. Vi avslutter med en diskusjon om hvorvidt vi står overfor et funksjonsproblem i den norske staten med implikasjoner for det norske fellesskapet.

Rawls og geografisk distributiv rettferdighet

Denne delen vil adressere flere aspekter. Vi ønsker å se på sammenfall i intensjon mellom det kommunale inntektsreformen og Rawls' rettferdighetsprin-

sipper samt kaste et blikk på om intensjonen om fordeling er empirisk vellykket når det kommer til kommuners tilgang til økonomiske og menneskelige ressurser.

En innvending mot vår bruk av Rawls' første prinsipp kan være at frihetsprinsippet ikke burde brukes til å vurdere fordeling av ressurser da dette er forbeholdt fordelingsprinsippet, og at Rawls i sitt første prinsipp siktet til friheter som politisk frihet, yringsfrihet, personlig frihet med mer (Rawls, 1999, s. 53). Vi vil likevel argumentere for en videre tolkning og at bruken av Rawls' første prinsipp kan forsvares; skole og helse er basisinstitusjoner i Norge, plikt og rett til skole og helse er lovfestede rettigheter for hele befolkningen, og disse velferdstjenestene er en forutsetning for personlig frihet. Vår bruk av Rawls' første prinsipp er også begrenset, vi vurderer kun om det kommunale inntektssystemet og fordeling av menneskelige ressurser faktisk sikter på og muliggjør å gi lik rett til og dermed også muligheten for frihet til alle sine mottagere.

Som presentert i teoridelen, så er Rawls' første prinsipp et frihetsprinsipp: «Hver person skal ha lik rett til det mest utbredte totale systemet av like grunnleggende friheter som er kompatibelt med et lignende system med frihet til alle» (Rawls, 1999). Det kommunale inntektssystemet har en uttalt hovedintensjon om å omfordele økonomiske ressurser slik at kommuner kan levere likeverdige tjenester til alle sine innbyggere på tross av ulike forutsetninger knyttet til geografi (Kommunal- og moderniseringsdepartementet, 2021). Intensjonen til inntektssystemet og første del av Rawls' første prinsipp ser ved første øyekast ut til å være på linje; det kommunale inntektssystemet søker å gi alle sine innbyggere tilgang til likeverdige tjenester, og på dette viset forsøke å gi «hver person lik rett» til grunnleggende sivile rettigheter som utdanning og helsehjelp.

Rawls' neste delvilkår er «det mest utbredte totale system med friheter». De kommunale velferdstjenestene er utbredt i den forstand at alle landets innbyggere har rett til tilgang. Likevel er kommunale tjenester innen utdanning og helse bare deler av basisinstitusjonene utdanning og helse, slik at spørsmålet om basisinstitusjonene er så utbredt i sin totale størrelse som mulig får stå ubesvart i dette kapitlet. Videre slår Rawls' første prinsipp fast at systemet bør være «kompatibelt med et lignende system med frihet til alle». Vi tolker dette som en god overgang til diskusjonen om Rawls' andre prinsipp om rimelig forskjellsbehandling; systemet kan ikke være slik innrettet at man gir ytelser til

en gruppe som går ut over andre enten ved ødeleggende forskjellsbehandling hvor en annen gruppe blir marginalisert, eller at systemet blir undergravd over tid ved at man yter «over evne».

Rawls' andre prinsipp er at «sosiale og økonomiske ulikheter skal arrangeres slik at de både (a) er til fordel for de minst privilegerte, konsistent med prinsippet om rettferdig sparing [til neste generasjon], og (b) knyttet til institusjoner og posisjoner åpen til alle under vilkår om rimelig mulighetslikhet». Det kommunale inntektssystemet omfordeler ressurser slik at alle ulikheter i kostnader blir forsøkt utjevnet. Av geografisk interesse ser man at økt alderssammensetning og økt avstand som man ofte ser i rurale strøk, gir økte tilskudd grunnet økte utgifter, og man ser også egne regionbaserte tilskudd som er tiltenkt å gjøre kommuner i stand til å levere likeverdige tjenester over hele landet. I tillegg finnes skjønnsmidler for å adressere ulikheter som av forskjellige grunner ikke blir plukket opp. Det er likevel verdt å merke seg at det kommunale inntektssystemet ikke utjevner inntektssiden fullstendig. Kommuner med ekstraordinær inntekt via industri, kraft eller lignende, eller kommuner med ekstra god skatteinngang grunnet en rik befolkning eller en fordelaktig forsørgerbyrde med relativt mange innbyggere som er aktive skattebetalere, får beholde deler av inntekten selv uten at denne blir refordelt. Dette er ikke helt i tråd med Rawls' andre prinsipp om forskjellsbehandling som akseptabelt kun om det kommer de minst privilegerte til gode. Det kan være verdt å bemerke at eksempelvis rettskraftige avtaler om kraftutbygginger mellom stat og kommune tilsier at noe av overskuddet av lokal kraftproduksjon skal tilfalle kommuner, noe som vanskeliggjør total refordeling av økonomiske ressurser mellom kommunene.

Vi vil også her komme med noen empiriske bemerkninger. Å innrette et system som faktisk treffer alle, er nok svært vanskelig i praksis, og offentlige utredninger anerkjenner at noen kommuner har karakteristika (f.eks. veldig høy alderssammensetning) som tilsier at det kommunale inntektssystemet aldri vil kunne gi disse kommunene ressurser til å levere sine tjenester uten at de mottar skjønnsmidler eller midler fra andre ordninger (NOU 2022:10; Onsager, 2019). Vi har tidligere vist at overflytting av ansvar for finansiering av grunnskolen fra stat til kommune ved innføringen av kommunalt inntektssystem i 1986 samt kommunereformen i 1992 førte til skolenedleggelse av økonomiske årsaker (Solstad & Andrews, 2020). Videre argumenterte vi for at det kommunale inntektssystemet er den primære variabelen for

å forklare geografiske forskjeller i tjenestedeckning i kommunal eldreomsorg i Norge, mer enn demografi, lokal styringsstruktur, lokal politisk styring og stivhengighet (Martens, 2018). Videre ser det også ut til at skjønnsmidlene som fylkeskommuner skal gi til kommuner, ofte blir brukt til innovasjon, heller enn til direkte utjevning av forskjeller (Rød, 2021). Det ser derfor ut til at det gjenstår et stykke for at det kommunale inntektssystemet empirisk oppfyller sin egen intensjon, og noe lenger før Rawls' to prinsipper. Dette er selvsagt svært vanskelig å gjøre i praksis, og det kan være verdt å merke seg at det kommunale inntektssystemet fører til langt mer refordeling enn uten (Martens, 2018).

Når det kommer til mangel på menneskelige ressurser, er nok svaret enda mer komplekst; for å tilfredsstillte Rawls' første prinsipp om lik rett for alle innbyggere, så må kommuner ha tilgang til mennesker med riktig kunnskap på riktig sted. Dette er særs vanskelig å tilfredsstillte nasjonalt, grunnet en absolutt mangel spesielt på lærere og sykepleiere, som gjort rede for tidligere i kapittelet. Denne mangelen er igjen grunnet i en aldrende befolkning som gir økte behov og færre mennesker i arbeidsfør alder. Det finnes også en geografisk slagside; hvor folk bor, er i utgangspunktet et valg individer og familier tar. Valget tas riktignok ikke i et vakuum, men innenfor visse mulighetsstrukturer; folk ser ut til å flytte ut av distriktet og til byer på jakt etter utdanning og jobb, og blir boende og jobbe hvor de tok sin utdanning (Gythfeldt & Heggen, 2013; NOU 2020:15; Stein, 2019). Den nasjonale mangelen på personell vanskeliggjør evnen for fellesskapet til å tilfredsstillte Rawls' første prinsipp og innehar også en geografisk skjevfordeling i det rurales disfavør. Å tvangsflytte folk som virkemiddel vil uansett ifølge Rawls være å gripe inn i folks grunnleggende personlige friheter og dermed uakseptabelt selv om slik forskjellsbehandling skulle føre til bedre forutsetninger for Rawls' første prinsipp om lik rett til grunnleggende friheter og Rawls' andre prinsipp om forskjellsbehandling for å gi bedre velferd til mindre privilegerte grupper. Staten og kommuner har derfor begrenset med virkemidler for å bestemme hvor folk med visse kompetanser skal bo, og vi har tidligere presentert flere forskjellige incentivordninger som allerede har blitt forsøkt. Rawls' teori om rettferdighet kan her fortelle oss at fordelingen av mennesker med kompetanse som er nødvendig for å bedrive velferdstjenester som utdanning eller eldreomsorg, ikke er geografisk rettferdig hverken etter første eller andre prinsipp, da det ikke finnes nok mennesker med riktig kompetanse nasjonalt, og de kommunene som er minst privilegerte

(gjærne rurale kommuner), har vanskeligst tilgang til mennesker med ønsket kompetanse da disse ofte har flyttet ut eller ikke vil flytte tilbake.

Soja, distribuell og prosessuell rettferdighet

Rawls sier lite om opphavet til både den geografiske variasjonen man empirisk kan påvise og i varierende grad kompensere for, og vi vil derfor gå til en annen teoretiker for en mer klassisk samfunnsvitenskapelig analyse. Soja er her brukt for å forsøke å forstå opphavet til denne geografiske variasjonen og hvilke underliggende prosesser som kan adresseres, og med det samme ta steget fra normativ analyse til en mer klassisk samfunnsvitenskapelig analyse. Soja trekker frem at mange av disse underliggende prosessene som skaper geografisk variasjon, er historisk skapte prosesser (Soja, 2009, 2010), og dette gjelder nok spesielt de geografiske forskjellene som kan knyttes til demografiske variasjoner og endringer i befolkningen. Vi vil trekke frem to demografiske prosesser som er relevant for geografisk variasjon i finansiell ressurstilgang og mangel på kvalifisert arbeidskraft. Flere deler av analysen under har blitt presentert i deler tidligere i teksten, men er tydeligere uttrykt i et sammenhengende narrativ under.

Den første prosessen er generell og har alene ikke nødvendigvis en geografisk slagside. Økt velferd og tilgang på prevensjonsmidler har ført til veldig store fødselskull etter andre verdenskrig og deretter lavere befolkningsvekst de påfølgende tiårene både i Norge og mange andre sammenlignbare land (NOU 2020:15). Fenomenet er som tidligere nevnt, ofte referert til som *eldrebølgen*, og manifesterer seg både i presens og i nær framtid i et generelt økende antall eldre i forhold til tidligere, både i absolutte tall og i relativ størrelse i forhold til resten av befolkningen. Det relative fallet i antall mennesker i arbeidsfør alder vil føre til lavere skatteinntekter som igjen skal dekke for et økende forbruk av velferdstjenester. Dette kan delvis adresseres gjennom oppsparte midler fra den norske statens oljeinntekter, men på lang sikt er en slik strategi antagelig ikke økonomisk bærekraftig. En annen konsekvens av disse befolkningsendringene er et økt behov for kvalifisert arbeidskraft i helse, og spesielt i kommunal eldreomsorg både i presens og nær framtid. Den eksisterende mangelen og det økende behovet for arbeidskraft spesielt i helse kan bli videre komplisert ved at behovet skal dekkes av en relativt mindre andel av mennesker i arbeidsfør alder i befolkningen og en allerede eksisterende

mangel på kvalifisert arbeidskraft, som diskutert tidligere i dette kapittelet. Det er noe mer komplisert for utdanningssektoren; færre barn gir lavere faktisk behov for lærere, men en eksisterende lærermangel og aldrende arbeidsstokk kan likevel føre til mangel på arbeidskraft i en periode.

Den geografiske slagsiden blir først synlig og ytterligere forsterket av urbanisering av samfunnet. *Urbanisering*, forstått som menneskefortetting i byområder, har foregått siden den industrielle revolusjon, og har hatt store demografiske konsekvenser også i Norge. Små kommuner har fått færre i arbeidsfør alder relativt til store kommuner og dermed et enda lavere beskatningsgrunnlag, men enda flere som trenger velferdstjenester, spesielt i eldreomsorgen. Soja vektlegger videre at geografi også er en (ontologisk) fysisk størrelse (Soja, 2009, 2010), og den fysiske topografien og det barske klimaet medfører allerede i dag lange, kostnadsineffektive reiser for de kommunale hjemmetjenestene og økt bruk av omsorgsboliger, spesielt i Nord-Norge (Blix et al., 2021; De Smedt & Mehus, 2017).

Det finansielle aspektet kan i prinsippet løses gjennom hard omfordeling i det kommunale inntektssystemet, men den absolutte mangelen på arbeidskraft i distriktet vil føre til store vansker spesielt for rurale kommuner om tjenestene skal leveres slik de leveres i dag. Her vil poenget om at folks bosted er et aggregert eller emergent resultat av folks handlinger som er vanskelig å styre på tross av et mangfold av incentivordninger, fremdeles være relevant; det kan være vanskelig å styre mot en urban velferdsvekst (Frisvoll, 2020). Framskrivninger er i sin natur usikre, men det ser ut som tilgangen til kvalifisert arbeidskraft som lærere, sykepleiere og fastleger ikke vil bli bedre eller mer geografisk rettferdig for rurale kommuner når den absolutte mangelen på kvalifisert personell framskrives til å øke i nær framtid.

Så, er ressurstilgangen alt i alt geografisk rettferdig for kommuner?

Det totale resultatet av analysen av norske kommuners ressurstilgang gjennom Rawls' *theory of justice* er mangefasettert. I sin intensjon er det kommunale inntektssystemet som fordeler økonomiske ressurser, i all hovedsak i tråd med Rawls' første prinsipp, i den forstand at det ønsker å gi likeverdige tjenester eller friheter til alle innbyggere. Kostnadsutjevningen ser ut til å forsøke å adressere de ulike forutsetningene som kommuner har, også i geografisk

forstand, og er derfor i sin intensjon lik Rawls' andre prinsipp, mens den delvise omfordelingen av skatteinntekter er ikke fullstendig i tråd med Rawls' andre prinsipp om positiv forskjellsbehandling kun for de minst privilegerte.

Empirisk ser det ut til at det er et gap mellom intensjon og den faktiske ressurstilgangen som skal gi kommuner mulighet til i første omgang å oppfylle kommuneinntektssystemets intensjon og eventuelt oppfylle Rawls' prinsipper om rettferdighet; mange kommuner har adekvat tilgang til økonomiske ressurser, men flere kommuner faller utenfor grunnet svært rurale eller urbane karakteristika som driver kostnader opp og/eller inntekter ned. Når det kommer til tilgang til menneskelige ressurser, er dette enda tydeligere; den nasjonale mangelen på kvalifiserte lærere, sykepleiere og leger er absolutt, med en antatt geografisk slagside for rurale kommuner i presens og nær framtid som tilfredsstillter hverken Rawls' første eller andre prinsipp.

Ifølge Soja er disse urettferdighetene historisk, sosialt og geografisk produsert. Analysen viser to demografiske prosesser, aldrende befolkning og migrasjon fra rurale til urbane områder, som skaper en stor geografisk urettferdighet spesielt i tilgang til kvalifisert personell både i presens og i nær framtid. Det veldig korte svaret på spørsmålet om hvorvidt fordeling av ressurser i kommunal velferd i Norge er geografisk rettferdig, er derfor et delvis ja og delvis nei for distribusjon av økonomiske ressurser, men et avventende nei i presens og nær framtid når det kommer til menneskelige ressurser. Dette forutsetter at tjenestene fortsettes å organiseres slik som de gjør per 2022. Lignende analyser eksempelvis av Frisvoll (2020) viser at det norske velferdssamfunnet kan få større strekk i velferdstilbudet mellom sentrum og periferi, og Frisvoll stiller spørsmål om hvilke geografiske områder vi skal tilpasse vårt velferdssystem til.

Implikasjoner for det norske fellesskapet

Kapittelet har pekt på noen aspekter ved forholdet mellom fellesskap og rettferdighet i deler av den norske modellen / det norske fellesskapet. Spesifikt innenfor basisinstitusjonen utdanning har kapittelet vist at mange kommuner har mindre penger og/eller lite tilgang til kvalifisert personell, og at disse ofte er rurale eller

veldig urbane områder. Det er uheldig for det norske fellesskapet om noen kommuners innbyggere mottar et dårligere finansiert eller bemannet utdannings-tilbud enn andre; på samfunnsnivå kan det både gi dårligere funksjon i bred forstand om en del av befolkningen har fått en dårligere grunnutdanning. Videre kan elevene som blir negativt påvirket av dette, risikere mindre muligheter til positiv sosial mobilitet og fri livsutfoldelse. Det kan også gi mindre tiltro til at basisinstitusjonen utdanning greier å levere et likeverdig tilbud overalt.

Innenfor basisinstitusjonen helse har kapittelet pekt på geografisk urettferdig ressurstilgang i kommunal eldreomsorg i form av underfinansiering og mangel på personell. Dette kan direkte påvirke tjenestenes kvalitet; i verste fall vil man kunne se funksjonsproblemer som geografisk betingede tilfeller av omsorgssvikt og tap av helse hos tjenestemottagere og et tap av tiltro også til basisinstitusjonen helse. Videre vil dette være uheldig for rekruttering og beholdning av kvalifisert personell som sykepleiere, noe som direkte påvirker den enkelte gjenværende ansattes arbeidsmengde og funksjonen til den spesifikke kommunes eldreomsorg. Det er videre rimelig å anta at spesielt personalmangel vil følge demografiske endringer; rurale områder vil få et økt behov for kvalifisert personell, men færre i arbeidsfør alder å ta av.

I innledningen argumenterte vi for at om det norske nasjonale fellesskapet og den norske modellen skal forbli robust og bestå, så er det viktig å holde et øye med om fellesskapet fordeler sine goder til sine innbyggere på et vis som er (geografisk) rettferdig og etter prinsipper som er velfunderte og klare. Samtidig postulerte vi at det også er viktig å holde øye med eventuelle funksjonsproblemer i fellesskapet som kan oppstå i baseinstitusjonene, eksempelvis på bakgrunn av opplevd urettferdighet. Dette kapittelet har forsøkt å gjøre nettopp begge deler, gjennom å se på geografisk fordeling av økonomiske og menneskelige ressurser til kommuner og spesielt grunnskolen og kommunal eldreomsorg, og om dette innebærer eventuell urettferdighet og funksjonsproblemer. Vår konklusjon er at ressurstilgangen for norske kommuner per dags dato kun er delvis geografisk rettferdig, og spesielt mangel på kvalifisert arbeidskraft i helse vil kunne medføre funksjonsproblemer for kommunal eldreomsorg i distriktet. Disse funksjonsproblemene vil i stort nok omfang bli et problem for hele det norske fellesskapet i seg selv, med tilhørende mulige fall i tilslutning/ sosial integrasjon både i presens og i framtiden. Å adressere disse mulige funksjonsproblemene, gjerne tidlig, er derfor å adressere trusler mot det norske fellesskapet og bidra til dets resiliens/robusthet.

Referanser

- Abelsen, B., Fosse, A., Gaski, M. & Grimstad, H. (2022). Tiltak i grunntutdanningen for å sikre leger til distrikt – en systematisk oversikt. *Tidsskrift for Den Norske Laegeforening*. <https://doi.org/10.4045/tidsskr.21.0253>
- Abelsen, B., Strasser, R., Heaney, D., Berggren, P., Sigurðsson, S., Brandstorp, H., Wakegijig, J., Forsling, N., Moody-Corbett, P., Akearok, G. H., Mason, A., Savage, C. & Nicoll, P. (2020). Plan, recruit, retain: a framework for local healthcare organizations to achieve a stable remote rural workforce. *Human Resources for Health*, 18(1), N.PAG-N.PAG. <https://doi.org/10.1186/s12960-020-00502-x>
- Arntsen, B., Torjesen, D. O. & Karlsen, T. I. (2018). Drivers and barriers of inter-municipal cooperation in health services – the Norwegian case. *Local Government Studies*, 44(3), 371–390. <https://doi.org/10.1080/03003930.2018.1427071>
- Bakken, A. (2018). *Ungdata. Nasjonale resultater 2018*. NOVA rapport 8/18 (8/18). Ungdatasenteret ved Velferdsforskningsinstituttet NOVA, OsloMet – Storbyuniversitetet. <http://www.ungdata.no>
- Blix, B. H. & Hamran, T. (2019). Assisted living in rural areas: aging in blurred landscapes. *Qualitative Research in Medicine and Healthcare*, 3(2). <https://doi.org/10.4081/qrmh.2019.7826>
- Blix, B. H., Stalsberg, H. & Moholt, J.-M. (2021). Demografisk utvikling og potensialet for uføremell omsorg i Norge. *Tidsskrift for omsorgsforskning*, 7(1), 1–14. <https://doi.org/10.18261/issn.2387-5984-2021-01-03>
- Bovim, G. & Nerdrum, L. (2023). Tid for handling i kommunale helse- og omsorgstjenester. *Tidsskrift for omsorgsforskning*, 9(2), 116–122. <https://doi.org/10.18261/tfo.9.2.10>
- Bæck, U.-D. K. (2016). Rural location and academic successremarks on research, contextualisation and methodology. *Scandinavian journal of educational research*, 60, 435–448. <https://doi.org/10.1080/00313831.2015.1024163>
- De Smedt, S. E. & Mehus, G. (2017). Sykepleieforskning i rurale områder i Norge; en scoping review. *Nordisk tidsskrift for helseforskning*, 13(2). <https://doi.org/10.7557/14.4238>
- Eriksen, L. T. & Huemer, J. E. (2019). The contribution of decentralised nursing education to social responsibility in rural Arctic Norway. *International Journal of Circumpolar Health*, 78(1), Artikkel 1691706. <https://doi.org/10.1080/22423982.2019.1691706>
- Fredriksen, K. (2018). Norge kan mangle opptil 4 700 grunnskolelærere i 2040. <https://www.ssb.no/utdanning/artikler-og-publikasjoner/norge-kan-mangle-opptil-4-700-grunnskolelaerere-i-2040>
- Frisvoll, S. J. (2020). *Velferdsstaten og Distrikts-Norge ved et veiskille – på vei mot økt geografisk ulikhet i velferden?* I R. Almås & E. M. Fuglestad (Red.), *Distriktsopprør – Periferien på nytt i sentrum*. Dreyers forlag.
- Førland, O. & Rostad, H. M. (2019). *Variasjon og uønsket variasjon i kvalitet i omsorgstjenestene*. Senter for Omsorgsforskning. http://www.omsorgsforskning.no/utgivelser/rapportserie/2019/rapport_4
- Gaski, M., Abelsen, B. & Fosse, A. (2022). *Kunnskapsoppsummering: Hva hemmer og fremmer tilgang på kvalifisert personell til helse- og omsorgstjenesten i distriktskommuner*

- ner? Nasjonalt senter for distriktsmedisin. <https://www.nsdm.no/wp-content/uploads/2022/07/NSDM-rapport-2022-Kunnskapsoppsummering.pdf>
- Gythfeldt, K. & Heggen, K. (2013). Hva betyr høgskolene for rekruttering av arbeidskraft til egne regioner? *Søkelys på arbeidslivet*, 30(3), 235–250. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-7989-2013-03-05>
- Hargreaves, L., Kvalsund, R. & Galton, M. (2009). Reviews of Research on Rural Schools and Their Communities in British and Nordic Countries: Analytical Perspectives and Cultural Meaning. *International Journal of Educational Research*, 48(2), 80–88. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2009.02.001>
- Helmers, A.-K. B. & Bergsagel, I. (2018). Disse 165 kommunene tilbyr noe ekstra til sykepleiere. <https://sykepleien.no/2018/05/disse-165-kommunene-tilbyr-noe-ekstra-til-sykepleiere>
- Helse- og omsorgsdepartementet. (2021). *Lov om kommunale helse- og omsorgstjenester m.m. (helse- og omsorgstjenesteloven)*. Helse- og Omsorgsdepartementet. <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2011-06-24-30>
- Helsedirektoratet. (2022). *Oppfølging av Handlingsplan for allmennlegetjenesten 2020–2024 Kvartalsrapport 4. kvartal 2021*. Helsedirektoratet. <https://www.helsedirektoratet.no/rapporter/oppfolging-av-handlingsplan-for-allmennlegetjenesten-2020-2024-kvartalsrapport-4.kvartal-2021>
- Hjemås, G., Zhiyang, J., Kornstad, T. & Stølen, N. M. (2019). *Arbeidsmarkedet for helsepersonell fram mot 2035*. 2019/11. https://www.ssb.no/arbeid-og-lonn/artikler-og-publikasjoner/_attachment/385822?_ts=16c855ce368
- Hofstad, E. (2022). Laget eget sykepleierteam i hjemmetjenesten. <https://sykepleien.no/2022/03/laget-eget-sykepleierteam-i-hjemmetjenesten>
- Holst, C. (2020). Når samfunnsforskere anbefaler politikk. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 61(1), 67–70. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-291X-2020-01-08>
- Huemer, J. & Eriksen, L. (2017). Teknologi i Samhandlingsreformen: Ufordringer ved implementering av informasjons- og kommunikasjonsteknologi i kommunehelsetjenesten. *Nordisk Sykeplejeforskning-Nordic Nursing Research*, 7(1), 48–62. <https://doi.org/10.18261/ISSN.1892-2686-2017-01-05>
- Johansen, S. (2009). «Sentraliseringens pris»: er sentralisering et problem? (NIBR-rapport). NIBR, Oslo.
- Kommunal- og distriktsdepartementet. (2022). *Finansiering av kommunesektoren*. Kommunal- og distriktsdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/tema/kommuner-og-regioner/kommuneokonomi/finansiering-av-kommunesektoren/finansiering-av-sektoren-samlet-herunder/id552048/>
- Kommunal- og moderniseringsdepartementet. (2021). *Inntektssystemet for kommunar og fylkeskommunar 2022 – Grønt hefte*. <https://www.regjeringen.no/contentassets/744de1ad-6f0f4df09311c33edd01ae99/2022/gront-hefte-2022.pdf>
- Kornstad, T., Jia, Z., Hjemås, G. & Beyrer, S. (2021). *Regional mobilitet og yrkesaktivitet blant helsefagarbeidere og sykepleiere: Personer utdannet i 2009* (2021/4). https://www.ssb.no/helse/artikler-og-publikasjoner/_attachment/444802?_ts=17762869090

- Kunnskapsdepartementet. (2019). *Lov om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa (opplæringslova)* [The Norwegian education Act]. https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1998-07-17-61/KAPITTEL_1#§1-1
- Leknes, S., Løkken, S., Syse, A. & Tønnesen, M. (2018). *Befolkningsframskrivingene 2018, Modeller, forutsetninger og resultater* (2018/21). https://www.ssb.no/befolkning/artikler-og-publikasjoner/_attachment/354129?_ts=1643ab45088
- Lind, T. & Stjernström, O. (2015). Organizational Challenges for Schools in Rural Municipalities: Cross-National Comparisons in a Nordic Context. *Journal of Research in Rural Education*, 30(6), 1–14.
- Magnussen, S. & Tingvold, L. (2018). Increased specialisation and differentiation in nursing homes: How do different municipalities deal with this? [Ökt spesialisering og differensiering i sykehjem. Hvordan løses dette i ulike kommunale kontekster?]. *Tidsskrift for omsorgsforskning*, 4(2), 153–164. <https://doi.org/10.18261/issn.2387-5984-2018-02-11>
- Martens, C. T. (2018). Postcode Lottery or Systematic Differences in Norwegian Elder Care Provision? *Scandinavian Journal of Public Administration*, 22(2). <https://doi.org/10.58235/sjpa.v22i2.11428>
- NOU 2014:12. (2014). *Åpent og rettferdig – prioriteringer i helsetjenesten*. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/NOU-2014-12/id2076730/>
- NOU 2020:15. (2020). *Det handler om Norge. Bærekraft i hele landet*. <https://www.regjeringen.no/contentassets/3b37c1baa63a46989cb558a65fccf7a1/no/pdfs/nou202020200015000dddpdfs.pdf>
- NOU 2022:10. (2022). *Inntektssystemet for kommunene*. https://www.regjeringen.no/contentassets/63a615913ef6467e8cb35e139e056e77/nou-2022_10.pdf
- NOU 2023:4. (2023). *Tid for handling. Personellet i en bærekraftig helse- og omsorgstjeneste*. <https://www.regjeringen.no/contentassets/337fef958f2148bebd326f0749a1213d/no/pdfs/nou202320230004000dddpdfs.pdf>
- Onsager, K. (2019). *Nærings- og distriktsutvikling – perspektiver, politikk/virkemidler og samhandling* (NIBR-rapport). <https://www.ks.no/globalassets/fagomrader/samfunnsutvikling/naringsutvikling/NIBR-rapport-2019-7-.pdf>
- Rawls, J. (1999). *A theory of justice* revised edition. Harvard University Press.
- Reppen, N. K. (2022). *Brukte 700 millioner mer på sykepleiervikarer i fjor*. <https://sykepleien.no/2022/12/brukte-700-millioner-mer-pa-sykepleiervikarer-i-fjor>
- Rød, D. A. V. (2021). *Spatial inequalities in education in Northern Norway: Exploring rural-urban differences in teacher's work experiences* [UiT The Arctic University of Norway, Faculty of Humanities, Social Sciences and Education, Department of Social Science]. Tromsø.
- Skjelmo, R. H. (2007). *Endringer i norsk allmennlærerutdanning – mot en sterkere enhetlighet: Desentralisert allmennlærerutdanning i Nord-Norge 1979–2006* [Universitetet i Tromsø, Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Institutt for pedagogikk og lærerutdanning]. Tromsø.
- Soja, E. W. (2009, 12–14. mars, 2008). The city and spatial justice. *justice spatiale, spatiale justice*, Nanterre, Paris.
- Soja, E. W. (2010). *Seeking spatial justice* (Bd. 16). University of Minnesota Press.

- Solstad, K. J. & Andrews, T. (2020). From rural to urban to rural to global: 300 years of compulsory schooling in rural Norway. *Journal of Rural Studies*, 74, 294–303. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.10.034>
- Solstad, K. J. & Solstad, M. (2015). *Meir skyss – mindre helse? Skulesentralisering i eit hel-seperspektiv*. Nordlandsforskning. <http://www.nordlandsforskning.no/publikasjoner/meir-skyss-mindre-helse-skulesentralisering-i-eit-helseperspektiv-article3148-152.html>
- SSB. (2019). Population and land area in urban settlements. <https://www.ssb.no/en/befolkning/statistikker/befteft/aar>
- Steffensen, K. & Foss, E. S. (2021). Vel 1 av 6 lærerårsverk i grunnskolen uten lærerutdanning. <https://www.ssb.no/utdanning/barnehager/statistikk/ansatte-i-barnehage-og-skole/artikler/vel-1-av-6-laererarsverk-i-grunnskolen-uten-laererutdanning>
- Stein, J. (2019). The Striking Similarities between Northern Norway and Northern Sweden. *Arctic Review on Law and Politics*, 10(0), 79–102. <https://doi.org/10.23865/arctic.v10.1247>
- Stelmach, B. (2011). A Synthesis of International Rural Education Issues and Responses. *Rural Educator*, 32(2), 11. <https://doi.org/10.35608/ruraled.v32i2.432>
- Stenseth, A.-M. H. & Rød, D. A. V. (2022). Reflexivity and educational decision-making processes among secondary school pupils. I M. S. Archer, U. D. K. Bæck & T. Skinningsrud (Red.), *The Morphogenesis of the Norwegian Educational System – Emergence and Development from a Critical Realist Perspective*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003163527>
- Šūpule, I. & Søholt, S. (2019). Rural Municipalities and Change in Local School Structure: Comparing Room for Manoeuvre among Rural Municipalities in Latvia and Norway. *Scandinavian journal of educational research*, 63(7), 1070–1085. <https://doi.org/10.1080/00313831.2018.1476916>
- Øverbye, E. (2018). Er selektivisme bedre enn universalisme i velferdspolitikken? *Norsk sosiologisk tidsskrift*, 2(1), 41–57. <https://doi.org/10.18261/issn.2535-2512-2018-01-04>
- Aasland, A. & Søholt, S. (2020). Agents of centralization? Local school administrations and contested school closures in Norwegian rural districts. *Journal of Rural Studies*, 80, 595–605. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.09.008>

Solum, E. E. B.-D. (2024). Folkebiblioteket og bærekraftig utvikling: En institusjonsanalyse av fellesskapsarbeid i en nybrottsid. I G. C. Aakvaag & U.-D. K. Bæck (Red.), *Robuste fellesskap* (s. 201–222). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa240208>

Kapittel 8

Folkebiblioteket og bærekraftig utvikling

En institusjonsanalyse av fellesskapsarbeid i en nybrottsid

Espen Eigil Barratt-Due Solum

Introduksjon

I dette kapitlet plasseres nærblikket på norske folkebibliotek og deres bidrag til Norge som et robust fellesskap. Folkebibliotekene har bygget landet som et opplyst samfunnsfellesskap i kraft av en lang tradisjon med sosial deltakelse, demokrati og folkeopplysning. I dag står vi overfor en global klimakrise og miljøkrise, og folkebibliotek på tvers av landet innretter seg for å bidra. Utfordringene krever problemløsning på tvers av alle samfunnsinstitusjoner, og som en tradisjonsrik kunnskapsformidler og en av landets største arenaer for deling kan folkebiblioteket bidra til at befolkningen lever bærekraftig og senker sitt privatkonsum. Arbeidet for FNs bærekraftsmål er etablert i bibliotekpolitikken (Kulturdepartementet, 2019), og i det som følger, undersøker jeg hvordan folkebiblioteket tar fatt på fellesskapsdugnaden. Jeg bygger på en kvalitativ intervjustudie fra to bibliotek, et i Nord-Norge og et på Østlandet, og analyserer deres arbeid for bærekraftig utvikling med fokus på nye deleordninger og formidling av klima- og miljøsakene. Til grunn for analysen ligger et institusjonsteoretisk perspektiv og en redegjørelse for folkebibliotekets historie relatert til samfunnsutviklingen for øvrig. Jeg fremhever hvordan ulike forutsetninger skaper ulik praksis og stiller spørsmålet om hvilke bærekraftstrategier som vil vinne utbredelse og skape institusjonelle endringer i folkebiblioteket over tid.

Antologien *Robuste fellesskap* tar utgangspunkt i det norske samfunn som et funksjonelt differensiert fellesskap, og hvert kapittel viser samfunnssteoretiske analyser innen ulike institusjonelle felt. Folkebiblioteket er kasus for dette kapitlet, og jeg henviser til det introduserende kapitlet og Aakvaags kapittel i antologien for en fremstilling av det som gjerne beskrives som den norske modellen. I likhet med rammeverket i *Robuste fellesskap* er institusjonsbegrepet sentralt i analysen av norske folkebibliotek. Folkebiblioteket er ingen basisinstitusjon (se Aakvaags kapittel i denne antologien), men inngår i den bredere norske biblioteksinstitusjonen, som arbeider innen mange samfunnsområder. Folkebibliotekenes virke spenner på tvers av kultur, utdanning og sivilsamfunnet, og i kraft av formidling og arrangementer spiller bibliotekene en rolle i offentligheten. Som en hjørnestein i det norske fellesskapet er det forventet at folkebibliotekene gjør et viktig bidrag til bærekraftig utvikling. I lys av historiske og institusjonelle endringer viser jeg forutsetningene for

variasjonen og bredden i arbeidet, og fremsetter ny kunnskap om nybrottstidens betydning for både folkebibliotek og bibliotekarer.

I det som følger, vil jeg først etablere kasuset, folkebiblioteket og institusjonens bærekraftige ambisjoner. Deretter følger en introduksjon av det teoretiske ståstedet i nyinstitusjonell organisasjonsteori, idet jeg også gjør en gjennomgang av noen sentrale utviklingstrekk i folkebibliotekets moderne historie. Dette legger grunnlaget for en diskusjon som bygger på innsikter om folkebibliotekenes handlingsrom til å arbeide på ulike måter med bærekraftig utvikling. Analysen er inndelt i tre deler. De to første redegjør for hvert av de to bibliotekene og deres arbeid med bærekraftig utvikling og klima- og miljøsaken. Ut fra et kvalitativt intervjumateriale plasserer jeg lupen over bestemte elementer av dette arbeidet, nevnelig formidling, nye deleordninger og betydningen av arbeidsstyrken – bibliotekarene – for arbeidet med bærekraftig utvikling. Det tredje analysekapittelet veksler mellom bibliotekene idet jeg trekker frem folkebibliotekets rolle i offentligheten og problematiserer formidling av klima- og miljøsaken i lys av faglige og institusjonelle normer for politisk nøytralitet. Det følger en diskusjon av kapittelets overordnede spørsmål, om hvilke bærekraftstrategier som vil vinne utbredelse og skape institusjonelle endringer i folkebiblioteket over tid, før jeg konkluderer og runder av med noen refleksjoner omkring folkebibliotekets bærekraft. Kapittelet tilfører en empirisk studie av norske folkebibliotek til en internasjonal faglig debatt om folkebibliotekenes bidrag til bærekraftig utvikling, innovative bibliotek tjenester, og politisk nøytralitet, med et perspektiv på institusjonelle endringsprosesser (se Ameli, 2017; Kann-Rasmussen, 2022; Mathiasson & Jochumsen, 2021, 2022).

Folkebiblioteket og robuste fellesskap

Det er på bakgrunn av en over 120 år lang historie at folkebibliotekene arbeider for bærekraftig utvikling. Med utspring i opplysningstiden og fremveksten av et moderne samfunn på 1800- og 1900-tallet har bibliotekene bygget landet som et demokratisk fellesskap. Grunnlagsverdiene ble etablert under nasjonsbyggingen på 1800-tallet, da leseselskaper opprettet mindre boksamlinger og etter hvert allmuebibliotek til inklusjon av individer i et større norsk opplysningsfellesskap. Universitetsbiblioteket og leiebiblioteker var for borgerskapet, og det var behov for et fellesbibliotek for å bekjempe klassemotsetninger og

formidle en samlende felleskultur. Inspirasjonen kom fra USA og hjemvendte amerikafarere som hadde erfaring fra det amerikanske Free Public Library. Med mottoet «Publikum fremfor alt» ledet Haakon Nyhuus en bibliotekrevolusjon som institusjonaliserte folkebiblioteket i Norge (Byberg, 1993; Danton, 1957; Frisvold, 2021; Ringdal, 1985). Dette ledet til biblioteksakens inntog i politikken og i lovgivningen, samt en ny «yrkeskategori med bibliotekfaglig arbeid som heltidsbeskjeftigelse og interesser og ambisjoner som kollektiv» (Audunson, 2015, s. 55). Bibliotekarene vokste ut av bibliotekene, og ble yrkesgruppen som forankrer verdigrunnlaget og samfunnsoppdraget i institusjonen, ved siden av lovgivning og politikk. I perioden vokste også demokratiet frem, og folkebibliotekets rolle i å underbygge en offentlig sfære for meningsutveksling og deliberasjon (Audunson, 2015; Frisvold, 2021).

Forutsetningene for å bidra til bærekraftig utvikling ligger i oppgaver som har utviklet seg i takt med samfunnsutviklingen. Som del av velferdsstaten har folkebibliotekene bidratt til demokratisering av kunnskap og kultur, og arbeidet for sosial inklusjon og deltakelse. Litteratur og litteraturformidling ligger i kjernen av virksomheten, men bibliotekene har endret seg. Noen av de viktigste endringene ligger i kulturen, at underholdningskonsumet rettes mot nye medier, og at befolkningen leser færre bøker enn tidligere. Samtidig har vi blitt en multikulturell nasjon, og folkebibliotekene har tatt rollen som integreringsaktør og sosial møteplass. Bibliotekvirksomheten er utadrettet, med arrangementer og formidling som en sentral del av oppgavene. Store deler av befolkningen bruker folkebibliotekene, og institusjonen bidrar til deltakelse og fellesskap i lokalsamfunn på tvers av landet. I tillegg er folkebibliotekene infrastruktur for offentligheten, der debatter og meningsutveksling finner sted (Aabø et al., 2010; Aabø & Audunson, 2012; Audunson, 2005, 2015; Audunson et al., 2019).

Folkebibliotekets bærekraftige ambisjoner

Det har lenge vært klart at vi produserer varer og slipper ut klimagasser i et tempo som ikke er holdbart for fremtiden. Som internasjonal politisk målsetting stammer bærekraftig utvikling fra De forente nasjoners (FN) rapport *Vår felles framtid* (1987), og er definert slik: «Bærekraftig utvikling er utvikling som imøtekommer dagens behov uten å ødelegge for at kommende generasjoner skal få dekket sine behov» (Verdenskommisjonen for miljø og utvikling,

1987, s. 42). Målsettingen forbinder økonomisk vekst og sosial utvikling og velferd med menneskets påvirkning på klima og miljø, med utgangspunkt i vårt felles ressursgrunnlag (Kuhlman & Farrington, 2010). Det er i kraft av FNs bærekraftsmål at bibliotekene er tilsluttet Norges politiske hovedspor om bærekraftig utvikling (Kulturdepartementet, 2019).

Folkebibliotekene har en unik mulighet til å bidra til oppnåelse av FNs målsettinger, med landsdekkende tilstedeværelse og dedikert arbeidsstyrke. Det er lovfestet at hver kommune skal ha et folkebibliotek, og i dag er det snaut 2500 ansatte i 356 bibliotek (Bibliotekutvikling.no, 2021b). Folkebibliotekene har et bredt nedslagsfelt, som landets mest brukte kulturtilbyder etter kinoen, og omtales som blodårene i det kulturelle systemet (Bekkengen, 2021; NOU 2013: 4, s. 253). Arbeidet for bærekraftig utvikling er forankret i bibliotekarenes formidlingskompetanser, og bibliotekene som digital og fysisk infrastruktur for bærekraftig deling av bøker, medier og mange andre typer gjenstander. Til sammen utgjør dette en betydelig kraft og en stor nasjonal mulighet i møte med vårt felles klima- og miljøproblem.

På globalt nivå er innsatsen for bærekraftig utvikling i offentlige bibliotek etablert i International Federation of Library Associations (IFLA), med spennvidde i en rekke land. Mathiasson og Jochumsens (2022) litteraturgjennomgang om forskning på bibliotek og bærekraft viser at arbeidet har til hensikt, blant annet: Å demonstrere bærekraftige levesett gjennom aktiv formidling; Og å frembringe samfunnsendring, blant annet ved å senke privatkonsum gjennom deling av materialer (Mathiasson & Jochumsen, 2022). Sistnevnte er særlig relevant når det kommer til å låne ut gjenstander ut over bøker og medieobjekter, slik som redskaper og verktøy. Denne praksisen er etablert i folkebibliotek internasjonalt (Ameli, 2017; Söderholm, 2016, 2018), og er fremvoksende i Norge. Unikt i verdenssammenheng er den norske formålsparagrafen om at «Folkebibliotekene skal være en uavhengig møteplass og arena for offentlig samtale og debatt», som kom med en lovendring i 2013 (folkebibliotekloven, 1985). Folkebibliotekene er forventet å sette dagsorden gjennom formidling og arrangementer, og i denne rammen plasseres bærekraft og klima- og miljøsakene som sentral tematikk. I denne sammenheng er grensene for politisk formidling diskutert. Tradisjonelt har bibliotekene ivaretatt en nøytralitetsnorm, men i lys av samfunnsutfordringene ser noen bibliotekarer på seg selv som aktivister (Kann-Rasmussen, 2022; Mathiasson & Jochumsen, 2021). I analysen i dette kapittelet trekker jeg frem prosjekter

med nye deleordninger, formidling som kan knyttes til bærekraftsmålene og grensdragningene for politikk og nøytralitet som sentrale dimensjoner.

Nyinstusjonell organisasjonsteori og endring i folkebibliotekene

Folkebiblioteket inngår som del av den bredere norske bibliotekinstusjonen med universitets- og høyskolebibliotek, skolebibliotek og Nasjonalbiblioteket (Evjen et al., 2021). Her setter jeg imidlertid fokuset på folkebiblioteket alene, med vekt på endringer over tid, og hvordan dette har skapt forutsetningene for arbeidet for bærekraftig utvikling. Fra det idealtypiske og tradisjonelle biblioteket som oppbevarings- og utlånssted, med kunnskapsorganisering og litteratur som primærgeskjeft, til et sosiologisk, refleksivt og moderne folkebibliotek, spenner virksomheten over mange områder. Selv om dette kan virke som ytterpunkter, har arbeidet for deltakelse, demokrati og folkeopplysning vært en kjerne fra begynnelsen til i dag. Det er i utstrekningen av dette jeg vil plassere arbeidet for bærekraftig utvikling, men først en introduksjon av nyinstusjonell organisasjonsteori og et tilbakeblikk på noen av de sentrale instusjonelle endringene som har funnet sted siden 1960-tallet.

Institusjonsteori – en kortfattet introduksjon

Nyinstusjonell organisasjonsteori ble utarbeidet på 1970-tallet av sosiologene John Meyer og Brian Rowan, med utgangspunkt i klassisk sosiologisk teori og en sosialkonstruktivistisk epistemologi. Hovedargumentet var at organisasjoners struktur ikke kan forklares ut fra teorier om rasjonelle handlingsvalg med vekt på aktørers egeninteresse (Meyer & Rowan, 1977). Institusjonsteorien går i kjernen av den sosiologiske problemstillingen om aktør og struktur, der instusjoner oppleves som sosiale fakta samtidig som de opprettholdes gjennom interaksjon (Berger & Luckmann, 1966). Jeg gir i det følgende en kortfattet innføring i begrepene *legitimitet* og *isomorfi* som viktige analytiske redskaper i kapitlet.

Med begrepet om *legitimitet* hevdet Meyer, Rowan og etterfølgerne i denne skolen at organisasjoner utvikler seg som konsekvens av kulturelle, juridiske og profesjonaliserende prosesser i institusjonelle felt. Regler, normer og verdier er avgjørende for handlemåter, og involverte aktører forsøker å handle slik at omverdenen finner organisasjonen legitim. Når flere organisasjoner forsøker å opparbeide legitimitet innen samme institusjon, kan dette lede til likhet mellom organisasjonene, noe som betegnes med begrepet om *isomorfisme*. Samfunnsendringer, representert her ved et politisk og kulturelt skifte med fokus på bærekraft, kan danne grunnlag for at nye handlemåter vinner fotfeste organisatorisk, og legitimitet i institusjonene mer generelt. Dermed er institusjonsteoretikere opptatt av samspillet mellom institusjoner og det omkringliggende miljøet, med kultur, politikk, og teknologiutvikling som viktige endringsimpulser (DiMaggio & Powell, 1983; Meyer & Rowan, 1977). Institusjonsteorien er også fremtredende i sosiologisk bibliotekvitenskap, der forskningen forsøker å forklare relasjonen mellom bibliotek og samfunn, og folkebibliotekenes utvikling relatert til krav og forventninger fra omverdenen (Audunson, 1999; Kann-Christensen, 2009; Michnik, 2018).

En institusjonsteoretisk innfallsvinkel til endring i folkebibliotekene

Kulturinstitusjoner som folkebiblioteket må legitimere offentlighetens bevilgninger overfor både politikere og publikum. I kraft av et stadfestet samfunnsoppdrag tjener organisasjonene høyere mål enn organisasjonen selv, og sikrer med dette tildeling av ressurser over tid (Larsen, 2017; NOU 2013:4, s. 301). Med et institusjonsteoretisk perspektiv kan en beskrive folkebibliotekets arbeid for bærekraftig utvikling både som resultat av enkelte aktørers samfunnsengasjement, forankret kulturelt, og som en følge av bibliotekpolitikk. For å meisle ut hvilke forutsetninger folkebibliotekene har for å arbeide med bærekraftig utvikling, viser jeg til noen av de sentrale institusjonelle endringene siden 1960-tallet. Hovedtrekk i utviklingen følger herunder:

- På 1960- og 70-tallet reises spørsmålet ved legitimiteten i å formidle én samlende felleskultur. Staten legger større ansvar for forvaltningen til kommunene, og lokale identiteter får mer plass. Kulturbegrepet blir pluralistisk, og tankegodset om mangfold og kulturelt demokrati

utfordrer den tradisjonelle ideen om demokratisering av kulturen (Blomgren et al., 2020; Frisvold, 2021).

- På 1980-tallet er den økonomiske politikken i endring. Overgangen fra en keynesiansk samfunnsbygging til en nyliberalistisk markedsidéologi leder til kritisk refleksjon om kulturinstitusjoners berettigelse, og folkebibliotekarene må forholde seg til kommunale eiere som stiller krav om målstyring og lønnsomhet (Audunson, 2015; Rasmussen & Jochumsen, 2007; Frisvold, 2021; Kann-Christensen, 2009).
- Den digital revolusjonen på 1980- og 90-tallet gjør konkurransen om publikum større, databaser blir en del av hverdagen og samlinger må digitaliseres. Når gjenfinning av informasjon tilgjengeliggjøres for brukerne, utfordrer digitaliseringen bibliotekarenes tradisjonelle posisjon i bibliotekene (Audunson, 2015; Nicholas, 2012).
- Lovendringen fra 2013 og mandatet om folkebiblioteket som «uavhengig møteplass og arena for offentlig samtale og debatt» aktualiserer institusjonens rolle i norsk offentlig sfære. Folkebibliotek bygger scener, kjøper lydanlegg og inviterer til stadig flere arrangementer. Hyllemetere med bøker ryddes vekk, og det skapes større rom for sosial interaksjon (Audunson & Evjen, 2017; Folkebibliotekloven, 1985; Solum, 2020).

Oppsummert har kritisk refleksjon omkring kulturinstitusjoners berettigelse, nye demografiske sammensetninger og brukergrupper, høyere utdanning i befolkningen og ny digital teknologi ledet til omfattende nytenkning i folkebiblioteket. Arbeidsstyrken har vært fremoverlent og omstillingsvillig, samtidig har normer og verdigrunnlaget i institusjonen, med bibliotekarenes fagprofesjonelle forankring, gitt retning til utviklingsprosessene. Miljøet omkring institusjonen gir grunnlag for legitimitet, og samtidig kan det rettferdiggjøre nye praksiser innen organisasjonene (DiMaggio & Powell, 1983). Videre finner arbeidet uttrykk i nye oppgaver når samfunnet står overfor nye utfordringer. Nærliggende eksempler er sosial integrasjon i et multikulturelt og likestilt samfunn, understøtting av lokale kulturer og identiteter, og arbeidet for å bekjempe digitalt utenforskap (Audunson, 2005; Bibliotekutvikling.no, 2021a; Frisvold, 2021). I dag representerer klima- og miljøsakene det virkelig store samfunnsproblemet. Igjen vil folkebibliotekene tenke nytt for å bidra til fellesskapet, og igjen vil dette bygge på grunnlagsverdier og målsettinger om deltakelse, demokrati og folkeopplysning.

Med fellesskapet som utgangspunkt

Når jeg nå vender meg mot analysen av folkebibliotekets arbeid for bærekraftig utvikling, er det med det institusjonelle og historiske bakteppet for øyet. Folkebibliotekene har bestandig drevet problemløsning med det norske fellesskapet som utgangspunkt. Praktiser er mangfoldige, og det er i spennvidden mellom institusjonell forankring og nybrottsarbeid at folkebibliotekene innarbeider ambisjonen om bærekraftig utvikling. Blant utviklingstendensene er det spesielt interessant å følge utlån av gjenstander ut over de tradisjonelle bøkene og medieobjektene, og måten folkebiblioteket forvalter rollen som debattarena og sosial møteplass. I sammenligningen av kasusene i studien viser jeg hvordan det er stor variasjon og bredde, samtidig som grunnlagsverdiene i institusjonen finner uttrykk også i nybrottsarbeidet.

Metode og datamateriale

Datainnsamlingen fant sted våren 2021, med semistrukturerte intervjuer av 18 bibliotekarer, bibliotekansatte og ledere i to folkebibliotek, et på Østlandet og et i Nord-Norge.¹ Tema for intervjuene var institusjonelle endringer, bibliotekpraksis og kompetanse. I tillegg rettet jeg et spesielt fokus på arbeidet med FNs bærekraftsmål og hvordan dette blir forbundet med folkebibliotekets samfunnsoppdrag. Bibliotekene representerer en konservativ og en mer radikal forståelse av folkebibliotekets rolle og oppgaver, noe som leder til ulike tilnærminger til arbeidet med FNs bærekraftsmål og klima- og miljøsakene. Dette følger av ulik organisering med de ansattes kompetansegrunnlag, og ansvarsområder overfor to forskjellige lokalsamfunn. Sentrale dimensjoner i analysen er lokal og faglig forankring, formidling om klima og miljø, nye deleordninger og politisk nøytralitet. Jeg benevner folkebibliotekene F1 og F2, der F1 er plassert i Nord-Norge, mens F2 befinner seg på Østlandet. Herunder følger en mer detaljert beskrivelse av kasusene:

1 Alle forskningsetiske hensyn er ivaretatt ut fra Universitetet i Tromsøs retningslinjer.

- F1 er et større hovedbibliotek som har en klar forankring i litteratur og de tradisjonelle folkeopplysningsoppgavene. Organisering følger profesjonslinjer med avdelinger for barnelitteratur og voksenlitteratur, noe som har blitt mindre vanlig i norske folkebibliotek. F1 vektlegger også bibliotekfaglig kompetanse i ansettelsesprosesser. Da F1 opprettet et frøbibliotek, med utlån av frø til nyttevekster, var det viktig for bibliotekarene at dette ikke tok for mye ressurser fra kjernevirksomheten, og at dette er en etablert praksis i flere norske folkebibliotek.
- F2 er en bibliotekenheter i en større bibliotekorganisasjon. Digitalisering og påfølgende sentralisering av bibliotektekniske oppgaver innen organisasjonen har frigitt ressurser til å ansette arbeidstakere fra andre felt enn det bibliotekfaglige. F2 driver utadrettet formidlingspraksis og prosjektarbeid med klar ideologisk forankring. Prosjekter med nye deleordninger strekker seg fra frøbibliotek til parsellhage, felleskjøkken og utlån av verktøy. Idet det er skepsis til begrepet om aktivisme i F1, mener ansatte i F2 at politisk nøytralitet vil kunne opprettholde det bestående i en tid som krever endring.

I sammenligningen av F1 og F2 forbeholder jeg at norske folkebibliotek har ulike rammebetingelser. Dette henspiller blant annet på kommunalt eierskap og lokalpolitikk, organisatoriske ansvarsområder og regionale forskjeller i brukergrupper. Likevel er hvert av folkebibliotekene del av bibliotekinstusjonen, og ulike måter å imøtekomme politiske målsettinger på kan slå rot, vinne legitimitet og utbredelse. Siden forskningsprosjektet bygger på et kvalitativt datamateriale, fremsetter jeg funn med overførbarhet til lignende kontekster, som andre folkebibliotek, snarere enn resultater med sikte på statistisk generalisering (Gobo, 2008). Motsetningene i holdningene hos bibliotekarer og ansatte i F1 og F2 er idealtypiske for hvert bibliotek, snarere enn gjensidig utelukkende.

Funn og analyse

Det eviggrønne folkebiblioteket: fagprofesjonell forankring

Det første biblioteket i analysen er et slående blikkfang i sin lokale bykontekst. De ansatte forvalter ansvarsoppgaver som hovedbibliotek og har svært varierte brukergrupper. Derfor arbeider de tett på kjernen av de klassiske bibliotekopp gavene. Jeg beskriver F1 som det *eviggrønne* folkebiblioteket fordi begreper om bærekraft blir brukt for å legitimere tradisjonelle bibliotek tjenester, og informantene presiserte hvordan «Vi er landets største deleøkonomi» og «allerede veldig grønne». På denne måten blir bærekraftsmålene brukt for å legitimere folkebiblioteket, mer enn det peker mot nytenkning om hva biblioteket er og bør gjøre. Likevel har impulser fra det bibliotekfaglige feltet slått rot. F1 har etablert et frøbibliotek som et tilskudd til virksomheten, og det er planer om å anlegge en liten parsellhage utenfor lokalene. Den ansvarlige bibliotekaren forklarte hvordan praksis og erfaringer fra andre biblioteker rundt om i landet var avgjørende for engasjementet rundt nettopp et frøbibliotek. Dette er et uttrykk for isomorfisme innen institusjonsanalysen, der organisasjoner utvikler seg i en prosess mot likhet når de arbeider innen samme institusjonelle felt. Frøbibliotek er også en utbredt bibliotekpraksis internasjonalt (Peekhaus, 2018), og viser hvordan nye deleordninger får grobunn og utbredelse i bibliotek institusjoner på tvers av landegrenser.

F1 representerer på mange måter utbredte holdninger til målet om bærekraftig utvikling innen norske folkebibliotek. Det er alright å innrette noe av formidlingen mot klima- og miljø saken, men aller helst bør dette være forankret i samfunnsoppdraget om folkeopplysning, og i bibliotekarenes spesialisering i litteraturformidling. Det samme gjelder for innlemmelsen av flere objekter med sikte på å redusere privatkonsumet til brukerne. Bibliotekarene presiserte hvordan nye deleordninger er vel og bra, men «Det er også viktig at vi ikke kaster ut den såkalte ungen med badevannet». Da jeg spurte en bibliotekar om forskjellen mellom å låne ut en drill og en bok, var svaret at «En drill kan borre et hull i veggen for deg, mens en bok kan gi deg en helt ny verden». Samtidig blir nye prosjekter, slik som frøbiblioteket, forbundet med det klassiske folkeopplysningsprosjektet og bibliotekarenes fagkunnskap: «Jeg ser ikke den helt store forskjellen, for i ett frø så ligger det jo en kunnskap om veldig mye. Så om det er frø eller om det er en bok, så kan du jo formidle litteraturen rundt det.» I tillegg mente flere bibliotekarer at nye ordninger

krever ny kompetanse, mens lederen forklarte at de har valgt å «sementere» verdigrunnlaget om deltakelse, demokrati og folkeopplysning ved å rekruttere bibliotekarer. Slik viser det eviggrønne biblioteket hvordan folkebiblioteket utvikler seg innenfor etablerte rammer og holdes relevant ved å opprettholde tradisjonelle funksjoner.

F1 er et godt kasus for måten nye målsettinger blir forhandlet mot tradisjon, og tolket og kontekstualisert ved bibliotekarenes fagprofesjonelle forankring. Da jeg gjennomførte intervjustudien, opplevde jeg tydelig hvordan etterdønninger av den senere tidens institusjonelle utvikling krever en stadig tilpasning. Overgangen til biblioteket som en sosial møteplass og en pågående digitalisering var utfordringer som bibliotekarene arbeidet med. Særlig de eldre bibliotekarene forklarte hvordan verdier og oppgaver som de fant betydningsfulle, hadde fått mindre plass, samtidig som dette var sentrale prioriteringer for dem personlig. Idet ungdommer bruker tid på digitale plattformer og folk leser mindre, må bibliotekarene fremme litteratur og leseferdigheter. Samtidig innpasses møteplassfunksjonen perfekt i samfunnsoppdraget om å sikre sosial deltakelse for alle medborgere. Som en bibliotekar utdypet, er biblioteket «innbegrepet av sosial rettferdighet»; «Fordi vi er lavterskel, det koster ikke noe å være her. Her er alle like, og det er ikke klasseforskjeller her». Deltakelse i det norske fellesskapet har blitt vanskeligere for de uten digital kompetanse, og bibliotekene har fått digitalt utenforskap som en ny hovedoppgave. Det er likevel rom for klima- og miljøraken, men aller helst når dette knyttes til klassiske formidlingsoppgaver.

Det radikale folkebiblioteket: biblioteket som endringsredskap

Det andre biblioteket i analysen er et bydelsbibliotek med lang og stolt historie. Det utgjør således en del innen et større hele, og har ressurser til å arbeide prosjektbasert og bydelsrettet. I dette ligger noe av den komparative forskjellen mellom F2 og F1, som må forvalte hovedbibliotekets ansvarsoppgaver. Jeg beskriver F2 som det *radikale* folkebiblioteket fordi biblioteket blir forstått som et endringsredskap i samfunnsutviklingen. F2 har et mangfold av prosjekter og ordninger ut over de tradisjonelle hovedoppgavene, med blant annet frøbibliotek, parsellhage og utlån av verktøy. Etablerte praksiser er verksted for reparasjon av elektronikk, et matverksted der nyttevekster fra hagen blir brukt til fellesmiddager med brukere på tvers av demografiske skillelinjer,

samt byttearrangementer for klær og leker. FNs bærekraftsmål blir beskrevet som et «felles språk», som letter kommunikasjon med kommunen eller andre instanser for å legitimere prosjektarbeidet: «Jeg tror ikke vi skal gå oss bort i det å prøve å forstå bærekraftsmålene, kompleksiteten i det, men å kunne bruke det for å kommunisere hvordan vi jobber med bærekraft utad, det tror jeg er veldig nyttig.»

F2 er som en enhet i en større bibliotekorganisasjon fristilt flere av de bibliotektekniske arbeidsoppgavene. Dette følger av digitaliseringen, som har muliggjort en sentralisering av deler av arbeidet med blant annet innkjøp og katalogisering. På denne måten er bibliotekarenes posisjon utfordret, og i F2 arbeider ansatte med kompetanser fra sosialantropologi, drama, film og teater, visuell kommunikasjon og kunsthistorie, side om side med litteraturvitere og bibliotekfaglig utdannede bibliotekarer. Gruppen er samfunnsengasjert med målsettinger om å drive positivt endringsarbeid fra grasroten, kunne en av de som fokuserte på utadrettet prosjektarbeid fortelle meg: «Det er ikke vi i biblioteket som skal være bevegelsen, men vi skal være et senter som skaper bølger i samfunnet; Vi er stedet som på ulike måter starter, og tilrettelegger for at bevegelsen kan starte.» Begge bibliotekene ønsker å demonstrere bærekraftige levesett, men i F2 skal folkebiblioteket i større grad nå ut over seg selv og inspirere til atferdsendring og nye normer for redusert forbruk. Rammen for et verksted eller frøbibliotek er dermed en mer radikal forståelse av folkebibliotekets rolle. Biblioteksjefen hegner likevel om den bibliotekarfaglige kompetansen, og forklarte at: «Bibliotekarer har en veldig dyp forståelse av hva biblioteket er. Det er møtet med publikum, det å ha hjertet på rett plass, og en forståelse av at du kan drive med en veldig ambisiøs litteraturformidling.» Flere av de ansatte beskrev hvordan bærekraftig utvikling ikke kan drives frem uten at biblioteket i seg selv er bærekraftig, og at bibliotekarene ivaretar kjerneverdiene i institusjonen.

Da jeg gjennomførte intervjuene, hadde det vært nyansettelser, og siden det var flere uten fagprofesjonell kompetanse, hadde gruppen kommet sammen for å formulere det de beskrev som et manifest. Dette var et dokument som etablerte felles verdier i bærekraft, klima og miljø og antirasisme. Likefremt kunne nybrottsarbeidet forankres i en institusjon med lang historie. Én forklarte at målsettingen om å skape en bredere folkebevegelse var inspirert av folkemøter og det sosiale engasjementet som har vært i bibliotekorganisasjonen siden Håkon Nyhuus sin tid på 1910-tallet. En annen

informant hadde søkt til folkebiblioteket fra en «elitistisk litteraturbransje». Med en politisk oppvåkning etter finanskrisen i 2008 skulle vedkommende «kjempe mot vindmøller» fra innsiden av biblioteket, mot et liberalistisk og selvcentrert samfunn.² Biblioteklederen anså folkebiblioteket som en skole i kollektiv handling; i et sterkt individualisert samfunn skal bibliotekene bygge opp under fellesskap gjennom relevante tilbud til en segmentert og multikulturell bydel, og samtidig kjempe for antirasisme og mot klimaendringer og sosialt utenforskap. I dette ligger det en aktivisering av institusjonens historie og egalitære verdigrunnlag med myndiggjøring av den enkelte overfor det som gruppen anser som de viktigste dagsaktuelle samfunnsproblemene. Det er i kraft av et radikalt, sosialistisk og historisk nedarvet idégrunnlag at F2 forstår samfunnsoppdraget og bidraget til fellesskapet.

Formidling og bærekraft: nøytralitet og aktivisme

Folkebiblioteket har siden institusjonaliseringen på begynnelsen av 1900-tallet tatt sikte på å fremme demokrati og fri meningsutveksling. Samtidig har en faglig og institusjonell norm om nøytralitet i politiske spørsmål vært forankret i institusjonen, og i institusjonens arbeidsstyrke. I kapittelets første del presenterte jeg folkebibliotekets bærekraftige ambisjoner med henblikk på rollen i offentligheten, og hvordan denne har blitt aktualisert med en lovendring fra 2013. Arbeid for bærekraftig utvikling kan oppleves som politisk nøytralt, men grenser mot politikk når folkebiblioteket skaper debatter og formidler om klima- og miljøsaken. Jeg var derfor opptatt av hvilke strategier de to bibliotekene iverksetter for å imøtekomme denne problematikken. Som institusjonell norm er politisk nøytralitet heftet ved idealer om vitenskapelig objektivitet og behovet for å opprettholde legitimitet i bredden av politiske partier. Det reises likevel spørsmål om bibliotekararbeid noensinne har vært nøytralt, gitt det sosiale engasjementet, og hvorvidt folkebiblioteket burde ta en mer politisk engasjert og aktivistisk rolle, også med hensyn til klima- og miljøsaken (Kann-Rasmussen, 2022; Lankes, 2016; Mathiasson & Jochumsen,

2 Informanten hentyder her til Don Quijote av de Cervantes (1605) der protagonisten kjemper en fäefengt ridderkamp mot vindmøller.

2021; Sundeen & Blomgren, 2020). Igjen representerer F1 og F2 ulike tilnærmeringer til den nye dagsordenen.

Strategien F1 lener seg på, er balanse med like motparter i offentlige arrangementer der klima- og miljøsakene inngår i et politisk motivert budskap. Det å ta politisk standpunkt i enkeltsaker ble ansett som grunnleggende problematisk for folkebiblioteket, da aktivisme, eller «et ensporet tunnelsyn», kan drive bort segmenter av brukere og skape ekkokamre. Arrangementer med bærekrafttematikk kan likevel legitimeres i kraft av grunnlagsverdier om ytringsfrihet og med vitenskapelighet som hovedargument. Blant de ansatte i F2 var det mer radikale meninger om begrepene politisk nøytralitet og aktivisme. Én beskrev hvordan nøytralitet underbygger det bestående hegemoniet, en idé fra marxistisk ideologikritikk (se Gramsci, 2019). Det ble også trukket veksler på hvordan grunnideene i folkebiblioteket, deriblant deling fremfor forbruk, står i en politisk opposisjon til høyresiden. I gruppen som helhet var det en forståelse av at balanse for enhver pris ville føre til «skinndebatter uten videre betydning». Både i F1 og F2 mener de ansatte at grunnlagsverdier om ytringsfrihet og vitenskapelighet gir legitimitet til klima- og miljøsakene som tematikk i folkebibliotekets arrangementer. Samtidig er F1s strategi knyttet til et objektivt standpunkt, mens F2 har en mer aktivistisk innstilling som gjør nøytralitetsprinsippet problematisk i seg selv.

Folkebibliotekenes strategier i formidlingen av klima- og miljøsakene kan oppsummeres med: a) Biblioteket inviterer motparter til balansert klima- og miljødebatt, eksempelvis med en klimaskeptiker og en klimaengasjert, eller ulike politiske partier; b) Biblioteket programmerer arrangementer slik at alle stemmer blir hørt i løpet av en programperiode; c) Arrangementer blir legitime i kraft av nytteverdi for brukerne eller opplysningsoppgaver, eksempelvis i forbindelse med byttedager eller ved formidling av litteratur med bærekrafttematikk; d) Biblioteket vurderer at det er konsensus omkring klima- og miljøsakene som vitenskapelig fakta, og kan derav formidle uavhengig av om dette er politisk. Grensedragningene for nøytralitet og aktivisme trekkes i den enkelte organisasjon. Strategier vil overlappe, men, som analysen viser, er det også ulike tendenser på tvers av ulike folkebibliotek.

Folkebibliotekene og bærekraftig utvikling

Innledningsvis stilte jeg spørsmålet om hvilke bærekraftstrategier som vil vinne utbredelse og skape institusjonelle endringer i folkebiblioteket over tid. Som en hjørnestein i det norske fellesskapet er det forventet at folkebibliotekene bidrar til bærekraftig utvikling. Samtidig oppstår spørsmålet om hvordan institusjonen ivaretar tradisjonelle oppgaver, gitt en nybrottsid med potensielt store endringer. Ved å sammenligne F1 og F2 har jeg vist noe av bredden og variasjonen i måten norske folkebibliotek arbeider for bærekraftig utvikling. For over 100 år siden, da folkebiblioteket ble institusjonalisert i Norge og gradvis spredte seg fra hovedstadsområdet til hver kommune, var ideen at tjenestene skulle være relativt enhetlige. Folkebibliotekets foregangsmenn arbeidet for et samfunnsfellesskap med like muligheter, klassekompromiss og demokratisk tilgang til kultur og informasjon gjennom folkeopplysning (Frisvold, 2021). Etter 1960-tallet var det en overgang til et ideal om kulturelt demokrati, det kom krav om økonomisk målstyring, digitalisering presset bibliotekarene, og sosial deltakelse tok hovedfokuset fra den klassiske dannelsen. Arbeidet for bærekraftig utvikling preges av denne historien. I dag er det etterdønninger i en utvikling mot større ulikhet i kompetanse og arbeidsoppgaver, med spesialisering inn mot lokalsamfunn og ulike ansvarsområder.

F1 og F2 representerer en konservativ og en mer radikal tilnærming til hva folkebiblioteket er og bør gjøre i møte med nybrottsiden. Begge arbeider for å opprettholde institusjonens legitimitet og definere folkebibliotekenes rolle i samfunnet. Med begrepet om isomorfisme blir det et spørsmål om hvilke handlemåter og hvilken organisasjonsstruktur som vil vinne legitimitet og utbredelse over tid. Hvis utviklingen fra et tradisjonelt til et politisk radikalt og prosjektbasert bibliotek er hovedtendensen, blir organisering etter profesjonslinjer og den bibliotekfaglige kompetansen mindre utbredt. Det er ingen formelle krav til bibliotekartittelen, og der bibliotekarer tradisjonelt har fortolket og iverksatt institusjonelle regler, normer og verdier, blant annet ved å gi retning til politikk, er det i dag et tilfang av nye kompetanser (se Audunson 1999; Gjestrum et al., 2018). Dette kan endre praksis og handlemåter idet den profesjonaliserende struktureringen av feltet svekkes. I så måte er det interessant hvordan F1 implementerer frøbibliotek i forhandling mot det folkebiblioteket tradisjonelt har vært. Dette viser hvordan bibliotekarenes

fremoverlente omstillingsvilje er en viktig ressurs, også i tiden fremover. FNs bærekraftsmål er bredt institusjonalisert i internasjonal biblioteksektor, og folkebibliotek verden over står i en utvikling mot samfunnsrettet engasjement og endringsarbeid (Mathiasson & Jochumsen, 2022). Dette gir norske folkebibliotek, som F2, legitimitet i nye deleordninger, prosjektarbeid og formidling.

Rammen for å arbeide for bærekraftig utvikling defineres til dels av lovendringen fra 2013, og mandatet om å være en uavhengig arena for offentlig samtale og debatt. Dette aktualiserte rollen i den offentlige sfære der folkebiblioteket underbygger en bestemt praksis i sivilsamfunnet: «en praksis med åpen diskusjon om anliggender med allmenn offentlig betydning» (Jacobs, 2000, s. 2, egen oversettelse). Når folkebibliotekene skaper debatt om klima- og miljøsakene, kan dette bidra til et kulturelt og normativt skifte der enkeltmennesket oppfordres til å leve bærekraftig. Dette kan utfordre institusjonelle normer for politisk nøytralitet, samtidig peker mandatet mot uavhengighet fra partipolitiske agendaer heller enn berøringsvegning overfor viktige samfunnsproblemer. En utfordring ligger i at biblioteksjefen er tillkjent et redaktøransvar, uten at det foreligger formaliserte retningslinjer, slik som massemediens «redaktørplakat» (Christensen, 2022). En rekke informanter var usikre på grensedragningene for politiske budskap i formidlingen, og siden hvert folkebibliotek bestemmer retning på egen hånd, vil dette vedvare. Ut over bærekraftig utvikling påvirker dette folkebibliotekets muligheter til å behandle mer betente saker som kjønn, identitetspolitikk og innvandring. Eksempler fra biblioteksektorer internasjonalt viser hvordan nøytralitetsprinsippet brukes av aktører utenfor bibliotekene til å utfordre endringsarbeid, samtidig som det erfares som hinder for progressivt bibliotekararbeid på innsiden av bibliotekene (se Gibson, 2017; Mathiasson & Jochumsen, 2021; Nissen & Kann-Rasmussen, 2022). Felles grensedragninger bør trekkes på tvers av institusjonen dersom nøytralitetsprinsippet ikke skal legge hinder for målsettinger med fellesskapsarbeidet, eksempelvis når dette vedrører klima- og miljøsakene. Et felles rammeverk kan også bidra til å opprettholde legitimitet dersom innholdet i formidlingen blir utfordret av krefter utenfra.

Ifølge institusjonsteorien er isomorfisme sannsynlig dersom det er tve-tydige målsettinger eller nye teknologier innen et felt. I slike tilfeller kan det oppstå en periode med ideologisk motivert eksperimentering, før en videre konsolidering omkring bestemte oppgaver (Powell & DiMaggio, 1983, s. 156). For folkebiblioteket har dette vært tilfellet, blant annet i forbindelse

med kritiske refleksjoner om institusjonens berettigelse og etterfølgende den digitale revolusjonen. Resultatet var en fokusering på arbeidet med sosial deltakelse og utadrettet bibliotekvirksomhet, formalisert i oppgaver som debattarena og sosial møteplass. Dersom bærekraftsmålene og arbeidet for klima- og miljøsakene representerer en nyorientering, kan denne første perioden innebære et bredt prosjektarbeid, slik som i F2, før det tiltar likhet på tvers av bibliotekene. Arbeid med frøbibliotek og nye deleordninger er eksempler på nyvinninger som ser ut til å vinne utbredelse og legitimitet. Slik kan en tilsynelatende differensiering av handlemåter resultere i en felles orientering og vedvarende engasjement for bærekraft, klima og miljø på tvers av norske folkebibliotek.

Konklusjon

Folkebiblioteket løser dagsaktuelle utfordringer med fellesskapet som utgangspunkt. I møte med de globale klima- og miljøutfordringene har institusjonen tatt fatt på FNs bærekraftsmål med et mangfold av prosjekter, deleordninger og formidling. Ved å sette nærblikket på to bibliotek og kontekstualisere nybrottsarbeidet med historiske og institusjonelle endringer, har jeg fremhevet hvordan dagens folkebibliotek arbeider i tråd med bestemte og ulike forutsetninger. F1 og F2 forvalter bærekraftsmålene på ulike måter, og viser hver for seg veien mot et klima- og miljøengasjert folkebibliotek. Som konsekvens av dette kan nye praksiser vinne legitimitet og utbredelse, med tendenser i utvidede deleordninger og politisk engasjert formidling. I kraft av bidraget til samfunnsinstitusjonenes felles problemløsning kan arbeidet lede til bærekraftige levesett og senket privat konsum. Folkebibliotekenes samfunnsoppdrag, kompetanse og arbeidskraft er med dette slagkraftig i møte med samtidens utfordringer og krav.

Endringsprosessene i folkebiblioteket har røtter i det forrige århundret, særlig med den digitale revolusjonen som kan ha svekket bibliotekarenes posisjon i bibliotekene. I kraft av utadrettet og variert bibliotekvirksomhet med fokus på målsettinger ut over kjernevirksomheten aktualiseres kompetanser fra andre fagfelt. I dette ligger det et mulig veiskille ettersom bibliotekarene

tradisjonelt har forvaltet institusjonens verdigrunnlag, kompetanse og historiske forankring. Nybrottsarbeidet i F2 viser hvordan kompetansetilfang fra andre fagfelt kan lede til spennende prosjektarbeid og nye muligheter for å bidra til positiv samfunnsendring. Samtidig mener flere av bibliotekarene i F1 at noe vesentlig kan gå tapt dersom denne utviklingen tas for langt. Kasusene skiller seg ved sine ansvarsoppgaver som hovedbibliotek og bydelsbibliotek, og ved at F1 og F2 fremviser en konservativ og en mer radikal tilnærming til hva folkebiblioteket *er* og *bør* gjøre i møte med nybrottstiden. I begge ender av kontinuumet er bibliotekarer og bibliotekansatte som ivaretar det folkebibliotekene tradisjonelt har bidratt til: et opplyst samfunn som evner å imøtekomme utfordringer som et robust – i betydningen motstandsdyktig – fellesskap. Der dette har dreid seg om å bygge fellesskap i tråd med verdier om deltakelse, demokrati og folkeopplysning, er det i dag *også* et spørsmål om bærekraftig utvikling og robusthet i møte med klima- og miljøutfordringer. Om folkebiblioteket ser forbi bøker og medieobjekter som kjerneområde, til interaksjon, samhandling og nye former for samforbruk, gjenstår å se. Antagelig er de institusjonelle kjerneoppgavene avgjørende for institusjonens legitimitet og bærekraft, også i fremtiden. Fellesskapsarbeidet finner likevel nye former i nybrottstid og svarer til de enorme klima- og miljøproblemene som er presserende i vår tid.

Referanser

- Ameli, N. (2017). Libraries of Things as a new form of sharing. Pushing the Sharing Economy. *The Design Journal*, 20, 3294–3304. <https://doi.org/10.1080/14606925.2017.1352833>
- Audunson, R. (1999). Between Professional Field Norms and Environmental Change Impetuses: A Comparative Study of Change Processes in Public Libraries. *Library and Information Science Research*, 21(4). [https://doi.org/10.1016/S0740-8188\(99\)00027-4](https://doi.org/10.1016/S0740-8188(99)00027-4)
- Audunson, R. (2005). The public library as a meeting-place in a multicultural and digital context: The necessity of low-intensive meeting-places. *Journal of Documentation*, 61(3), 429–441. <https://doi.org/10.1108/00220410510598562>
- Audunson, R. A. (2015). *Bibliotekarene – en profesjon under press? Institusjonalisering, deinstitutionalisering og reinstitusjonalisering av et profesjonelt felt*. ABM-Media. <https://hdl.handle.net/10642/3080>
- Audunson, R. & Evjen, S. (2017). The public library: An arena for an enlightened and rational public sphere? The case of Norway. *Information Research*, 22(1). <http://www.informationr.net/ir/22-1/colis/colis1641.html>
- Audunson, R. A., Aabø, S., Blomgren, R., Evjen, S., Jochumsen, H., Larsen, H., Rasmussen, C. H., Vårheim, A., Johnston, J. & Koizumi, M. (2019). Public libraries as an infrastructure for a sustainable public sphere: A comprehensive review of research. *Journal of Documentation*, 75(4). <https://doi.org/10.1108/JD-10-2018-0157>
- Bekkengen, F. V. (2021). *Norsk kulturbarometer 2021*. Statistisk sentralbyrå.
- Berger, P. L. & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality*. Penguin Books.
- Bibliotekutvikling.no. (2021a). *Digitale hele livet*. <https://bibliotekutvikling.no/2021/09/17/digital-hele-livet/>
- Bibliotekutvikling.no. (2021b). *Ressurser 2021*. <https://bibliotekutvikling.no/statistikk/forside/statistikk-for-folkebibliotek/ressurser-2021/>
- Blomgren, R., Rasmussen, C. H., Jochumsen, H. & Kann-Rasmussen, N. (2020). Folkebiblioteker som demokratisk offentlighet: Nye toner i nordisk bibliotekslovgivning. I S. Evjen, K. H. Olsen & Å. K. Tveit (Red.), *Rød Mix: Ragnar Audunson som forsker og nettverksbygger* (s. 257–278). ABM-media
- Byberg, L. (1993). Public Library Development in Norway in the Early Twentieth Century: American Influences and State Action. *Libraries & Culture*, 28(1), 22–34. <https://www.jstor.org/stable/25542500>
- Christensen, L. (2022). *Det kompliserte redaktøransvaret*. Bok og Bibliotek. https://digitalutgave.bokogbibliotek.no/journal/2022/2/m-214/Det_kompliserte_redaktøransvaret
- Danton, J. P. (1957). *United States influence on Norwegian librarianship, 1890–1940*. University of California Press.
- DiMaggio, P. J. & Powell, W. W. (1983). The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147–160. <https://doi.org/10.2307/2095101>
- Evjen, S., Colbjørnsen, T., Bøyum, I., Tøllerås, K. & Olsen, H. K. (2021). Samfunnsoppdrag under press: Erfaringer og vurderinger i norske bibliotek under Covid-19. *Nordic Journal of Library and Information Studies*, 2(1), 17–37. <https://doi.org/10.7146/njlis.v2i1.125251>

- Frisvold, Ø. (2021). *Kunnskap er makt: Norsk bibliotekhistorie – kultur, politikk og samfunn*. ABM-media.
- Gibson, A. N., Chancellor, R. L., Cooke, N. A., Park, D. S., Lee, S. A. & Shorish, Y. L. (2017). Libraries on the frontlines: Neutrality and social justice. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*, 36(8), 751–766. <https://doi.org/10.1108/EDI-11-2016-0100>
- Gjestrum, L., Tallerås, K. & Tveit, Å. K. (2018). «Vi søker deg med relevant høyere utdanning»: Kompetansebehov i det bibliotekfaglige profesjonsfeltet. *Nordisk Tidsskrift for Informationsvitenskap- og Kulturformidling*. <https://oda.oslomet.no/oda-xmlui/handle/10642/6450>
- Gobo, G. (2008). Re-Conceptualizing Generalization: Old Issues in a New Frame. I P. Alasuutari, L. Bickman & J. Brannen (Red.), *The SAGE Handbook of Social Research Methods* (s. 193–213). SAGE Publications Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781446212165.n12>
- Gramsci, A. (2019). Brev til Sentralkomiteen i det sovjetiske kommunistparti. I G. Lima (Red.), *Antonio Gramsci: Utvalgte tekster 1916–1926*. Cappelen Damm akademisk.
- Jacobs, R. N. (2000). *Race, Media, and the Crisis of Civil Society: From Watts to Rodney King*. Cambridge University Press.
- Kann-Christensen, N. (2009). *Forestillinger om forandringer: Organisatoriske forandringer i to danske folkebiblioteker*. [Doktorgradsavhandling] Danmarks Biblioteksskole.
- Kann-Rasmussen, N. (2022). When librarians speak up: Justifications for and legitimacy implications of librarians' engagement in social movements. *Journal of Documentation*, 79(1), 36–51. <https://doi.org/10.1108/JD-02-2022-0042>
- Kuhlman, T. & Farrington, J. (2010). What is Sustainability? *Sustainability*, 2(11), 3436–3448. <https://doi.org/10.3390/su2113436>
- Kulturdepartementet. (2019). *Nasjonal bibliotekstrategi 2020–2023 – Rom for demokrati og dannelse*. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nasjonal-bibliotekstrategi-2020-2023---rom-for-demokrati-og-dannelse/id2667015/>
- Lankes, R. D. (2016). *The New Librarianship Field Guide*. MIT Press.
- Larsen, H. (2017). The Public Sphere as an Arena for Legitimation Work: The Case of Cultural Organizations. I F. Engelstad, H. Larsen, J. Rogstad & K. Steen-Johnsen (Red.), *Institutional Change in the Public Sphere* (s. 201–219). De Gruyter Open Poland. <https://doi.org/10.1515/9783110546330-011>
- Lovdata. (1985). *Lov om folkebibliotek*. <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1985-12-20-108>
- Mathiasson, M. & Jochumsen, H. (2021). Working for a better world: The librarian as a change agent, an activist and a social entrepreneur. *New Librarianship Symposia Series: Fall 2021*. <https://scholarcommons.sc.edu/newlibrarianshipsymposia/newlibrarianshipsymposia/post-neutrality/7>
- Mathiasson, M. H. & Jochumsen, H. (2022). Libraries, sustainability and sustainable development: A review of the research literature. *Journal of Documentation*, 78(6), 1278–1304. <https://doi.org/10.1108/JD-11-2021-0226>
- Meyer, J. W. & Rowan, B. (1977). Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony. *American Journal of Sociology*, 83(2), 340–363. <https://www.jstor.org/stable/2778293>

- Michnik, K. (2018). *Samhällets allt-i-allo?: Om folkbibliotekens sociala legitimitet*. Högskolan i Borås. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:hb:diva-13839>
- Nicholas, D. (2012). Disintermediated, decoupled and down. *CILIP Update*, 29–31.
- Nissen, A.-S. E. & Kann-Rasmussen, N. (2022). Bibliotekarere som aktivister i Danmark og Sverige: Kompromis og konflikt. *Nordic Journal of Library and Information Studies*, 3(1), 44–60. <https://doi.org/10.7146/njlis.v3i1.131853>
- NOU 2013: 4. (2013). *Kulturutredningen 2014*. Kulturdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nou-2013-4/id715404/>
- Peekhaus, W. (2018). Seed Libraries: Sowing the Seeds for Community and Public Library Resilience. *The Library Quarterly*, 88(3), 271–285. <https://doi.org/10.1086/697706>
- Ringdal, N. J. (1985). *By, bok og borger: Deichmanske bibliotek gjennom 200 år*. Aschehoug.
- Rasmussen, H. C. & Jochumsen, H. (2007). Problems and Possibilities: The Public Library in the Borderline between Modernity and Late Modernity. *The Library Quarterly*, 77(1), 45–59. <https://doi.org/10.1086/512955>
- Solum, E. E. B.-D. (2020). *Profesjonsendringer mellom digitalisering og formidling: En sosiologisk casestudie av bibliotekarprofesjonen*. [Masteroppgave i sosiologi] Universitetet i Oslo. <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/80125/1/Profesjonsendring-mellom-digitalisering-og-formidling--.pdf>
- Sundeen, J. & Blomgren, R. (2020). Offentliga bibliotek som arena för aktivism: En fallstudie av vänsterpolitisk biblioteksideologi på 1970- og 2010-talen. *Nordisk kulturpolitisk tidsskrift*, 23(2), 159–179. <https://doi.org/10.18261/issn.2000-8325/2020-02-06>
- Söderholm, J. (2016). Borrowing tools from the public library. *Journal of Documentation*, 72(1), 140–155. <https://doi.org/10.1108/JD-01-2015-0010>
- Söderholm, J. (2018). Tool lending librarianship. *Journal of Librarianship and Information Science*, 50(4), 374–385. <https://doi.org/10.1177/0961000616666627>
- Verdenskommisjonen for miljø og utvikling. (1987). *Vår felles framtid*. Tiden norsk forlag.
- Aabø, S. & Audunson, R. (2012). Use of library space and the library as place. *Library & Information Science Research*, 34(2), 138–149. <https://doi.org/10.1016/j.lisr.2011.06.002>
- Aabø, S., Audunson, R. & Vårheim, A. (2010). How do public libraries function as meeting places? *Library & Information Science Research*, 32(1), 16–26. <https://doi.org/10.1016/j.lisr.2009.07.008>

Eriksen, S. H. (2024). Frivillig arbeid i et samfunn i endring.
I G. C. Aakvaag & U.-D. K. Bæck (Red.), *Robuste fellesskap* (s. 223–247).
Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa240209>

Kapittel 9

Frivillig arbeid i et samfunn i endring

Sissel H. Eriksen

Innledning

Rundt halvparten av befolkningen i Norge er engasjert i frivillig arbeid. Med utgangspunkt i sosiologi om fritid og frivillig arbeid ser jeg i dette kapitlet nærmere på de som velger å bruke deler av fritiden sin til frivillig arbeid. Hvordan har frivillig arbeid endret seg over tid i det norske samfunnet, og er det noen fellestrekk i utviklingen? Hvordan forholder de frivillige seg til offentlige myndigheter? Og, har frivillig arbeid betydning for fellesskap i samfunnet?

En kvalitativ undersøkelse av frivillig arbeid i nord danner datagrunnlaget for dette kapitlet. Kapitlet er ikke en fullstendig gjennomgang av utviklingen innen frivillighet, men jeg vil vise noe av det som har skjedd de siste tre decennier. Fokuset er i hovedsak rettet mot makronivå i samfunnet, spesielt forholdet mellom myndighetene og de frivillige.

Hva slags samfunn snakker vi om? I litteraturen om frivillighet brukes en tredeling av samfunnet i ulike sektorer; staten, markedet og sivilsamfunnet. Det sivile samfunn består av organisasjonene og frivillig arbeid. I sosiologien ser vi på det norske samfunnet som mer differensiert – delt opp i en rekke områder som det politiske systemet, den kapitalistiske markedsøkonomien, vitenskap, rettssystemet, utdanning, idrett, kunst, religion, systemet for medisinsk behandling og familien for å nevne de viktigste. (Se kapitlene til Aakvaag og Hagen for en mer utførlig drøfting.) Andre betegnelser for omtrent den samme inndelingen er funksjonssystem (Luhmann), felt (Bourdieu), eller diskurs (Foucault).

Spesialisering gjør systemene, eller feltene i det norske samfunnet, avhengige av hverandre. Politikk og marked har det som sin oppgave eller funksjon å regulere de andre. Utdanning, vitenskap, idrett, kunst, medisinsk behandling og religion får ressursene de trenger fra det politiske systemet eller fra markedet. Det politiske systemet (staten) regulerer virksomheten deres gjennom lover som gir rettigheter og plikter, og de får bevilgninger over statsbudsjettet. De samme aktørene kan selge varer og tjenester gjennom markedsøkonomien.

Ikke-statlige organisasjoner og frivillig arbeid er den tredje viktige kilden til ressurser for mange av delsystemene. I større eller mindre grad spiller frivillig innsats en rolle for tilbudet av kunst og kultur, for innsamling av midler til medisinsk behandling, jurister kan gi frivillig retts hjelp (pro bono),

og diakoni i kirken. Frivillig innsats i politiske partiorganisasjoner får det politiske systemet til å gå rundt. Idretten framstilles ofte som selve bastionen for frivillighet, men gratisarbeid er bare ett av tre ben. For eksempel får idretten penger fra staten, blant annet gjennom organisasjonsstøtte og retten til midler fra Norsk Tipping, men idretten tjener også store penger på å selge TV-rettigheter og reklame.

I mange sammenhenger betegnes frivillighet som en egen sektor. Frivillig innsats framheves som et kjennetegn ved det sivile samfunn. I dette kapittelet betrakter jeg ikke frivillig arbeid som en sektor eller et sosialt system på linje med samfunnets andre delsystemer som politikk, vitenskap eller utdanning. Frivillig arbeid finnes i de fleste sosiale systemer, om ikke alle. Mennesker gjør en innsats uten å få betalt, i alle fall direkte i form av penger eller varer. Frivillig arbeid er ikke en avgrenset del av samfunnet med en indre koordinering av aktivitetene. Frivillige handler heller ikke sammen som en enkelt kollektiv aktør. Frivillig arbeid er en aktivitet og en ressurs som mange deler av det norske samfunnet benytter seg av. «Frivilligheten» blir riktig nok i stadig større grad tematisert og omtalt av det politiske systemet som en enhet. Det lages planer for frivilligheten, man skal legge til rette for frivillighet, og politiske myndigheter regner med frivillig arbeid i sine planer og budsjetter.

I denne artikkelen studerer jeg frivillig arbeid fra de frivilliges perspektiv. Jeg ser på hvordan de frivillige på lokalplanet forholder seg til det politiske systemet og den politikken myndighetene fører overfor frivillige i ulike tidsperioder, men også i noen grad hvordan markedet spiller inn i de frivilliges virksomhet.

Frivillig arbeid er en fritidsaktivitet, det er arbeid du gjør på fritiden. Frivillig arbeid defineres svært forskjellig, og i min kvalitative undersøkelse har jeg ikke definert begrepet for de jeg har snakket med. Jeg ville høre hva folk mener er frivillig arbeid, og hvilke premisser de legger til grunn for å kalle det de gjør for frivillig arbeid. En generell definisjon, som også støttes i mitt materiale, er at det er arbeid som gjøres for andre enn nær familie, og at en ikke får betaling for arbeidet. Frivillig arbeid er arbeid for nærmiljø og lokalsamfunn, eller det er arbeid rettet mot nasjonalt eller internasjonalt nivå. Definisjon av frivillig arbeid knyttes ofte til organisasjoner, men siden frivillig arbeid skjer nær sagt overalt i samfunnet, er ikke organisasjonene utgangspunktet for min undersøkelse.

Sosiologi om fritid

En gren av sosiologien handler om fritid. Sosiologi om fritid undersøker ikke bare det som ikke går bra, men også det som går bra i samfunnet. Den handler om hva folk velger å gjøre i fritiden sin, i det samfunnet de lever i. En kan beskrive fritidsaktivitet nærmere som noe en gjør uten å bli tvunget til det. Det er aktiviteter folk ønsker å bruke sine evner og ressurser til i fritiden, og de er tilfredse med aktivitetene sine (Stebbins, 2020, s. 20). En fritidsaktivitet kan være frivillig arbeid. Tradisjonell frivillighet kjennetegnes ofte med livslang forpliktelse til en sak eller organisasjon. Dagens frivillighet baseres mer på personlige interesser og behov og kan også være sporadisk eller midlertidig (Hustinx & Lammertyn, 2003, s. 168). I litteraturen finner jeg mange forsøk på å kategorisere de frivilliges motivasjon for frivillig arbeid, men det er ikke noen enighet forskere imellom. Hustinx og Lammertyn (2003, s. 172–173) bruker begrepene kollektive og (selv)refleksive frivillige, der det refleksive refererer til mer individualisering og det kollektive til at den frivillige er opptatt av fellesskap i lokalsamfunn eller i samfunnet som helhet. Forskere er enige om at det er islett av både individualisme og kollektiv tankegang i motivasjonen til de frivillige, men en ser også at de nye generasjonene frivillige i større grad kan være individualistiske (eller refleksive) enn de tradisjonelle frivillige som er opptatt av fellesskap. Avslutningsvis i artikkelen diskuterer jeg hvorvidt motivasjonen til de som jobber frivillig, er basert på refleksiv eller kollektiv tankegang.

Frivillighetens historie

Dugnad og annen nabohjelp i det norske bygdesamfunnet er kjent fra gammelt av. Naboer stilte opp med frivillig hjelp til hverandre og felles løsninger. Veldedighet, det å gi penger til fattige og trengende, har også lang historie i samfunnet vårt.

De frivillige organisasjonene har også eksistert lenge. Allerede på slutten av 1800-tallet kan vi se stor oppslutning om noen organisasjoner. Aktiviteten var preget av det som skjedde i samtiden, som politiske kampsaker, helse og

hygiene og avholdsbevegelsen (se Aakvaags kapittel for mer om de politiske bevegelsene).

Samfunnsendringer og myndighetenes syn på frivillig arbeid har gjort mye med motivasjonen for frivillig arbeid i perioden etter andre verdenskrig. Nasjonalforeningen for folkehelsen, Norske Kvinners Sanitetsforening og Røde Kors var blant de humanitære organisasjonene som var store, både i antall medlemmer og i lokale lag. Fram til 1970- og 80-tallet eide og drev de svært mange sosiale og humanitære institusjoner og helseutdanninger. Sanitetsforeningen hadde for eksempel drevet helsestasjonsvirksomhet fra 1914, og de hadde kjempet for at det skulle bli et offentlig ansvar (Sanitetskvinnene, 2022). Nasjonalforeningen arbeidet på samme måte, de drev 430 helsestasjoner så sent som i 1974, da det offentlige (stat, fylke og kommune) overtok ansvaret for helsestasjonsvirksomheten (Nasjonalforeningen, 2022). Det var også mange andre organisasjoner som jobbet på denne måten. Det var en selvfølge for de frivillige i lokale lag å stille opp ved behov. De frivillige organisasjonene overlot etter hvert institusjoner som sykehjem til det offentlige, noen ganger solgte de bygningene, andre ganger ga de dem bort. Organisasjonene var tilfreds med at myndighetene tok ansvar. Men, det skjedde noe med interessen til de frivillige for å stille opp. De som hadde jobbet frivillig for institusjonene ble satt til side og erstattet av profesjonelle. Per Selle (2016) mener denne utviklingen fører til marginalisering av frivilligheten på dette feltet.

Som dette kapittelet vil vise, så har det vært en gjensidig påvirkning mellom samfunnsutviklingen og de frivillige, en utvikling som har påvirket de frivilliges vilje til innsats.

Frivillighet i dag

Det hevdes at Norge er blant de fremste landene når det gjelder frivillig arbeid. Over har jeg sagt at rundt halvparten av oss deltar i frivillig arbeid. Tallene varierer fra under 40 prosent av befolkningen til over 60 prosent. Noen undersøkelser spør om frivillig arbeid, andre om folk har arbeidet gratis for en eller flere organisasjoner. Andelen av befolkningen som oppgir at de har jobbet

gratis for organisasjoner er stabil på rundt 38 prosent i Statistisk sentralbyrås undersøkelser. Andelen er størst i spredtbygde strøk (48 %), sammenlignet med tettbygde strøk (Statistisk sentralbyrå, 2020). Undersøkelsene til Senter for forskning på sivilsamfunn og frivillig arbeid viser noe mer variasjon. I Frivillighetsbarometeret til Frivillighet Norge oppgir 58 prosent at de har gjort frivillig arbeid i 2022. Frivillighet Norge har ikke spurt om de har jobbet for en organisasjon, bare om de har gjort frivillig arbeid. Koronapandemien førte til nedgang i frivillig innsats, noe som blant annet skyldtes redusert aktivitet i lag og foreninger.

Det er forskjeller mellom frivillige. Yrkesaktive og studenter gjør mer gratisarbeid for organisasjoner enn andre (Statistisk sentralbyrå, 2020). Undersøkelser fra Senter for sivilsamfunn og frivillig arbeid viser at de med høyere utdanning og inntekt deltar i større grad enn de med lavere utdanning og inntekt (Folkestad, 2015). Der det er to voksne i familien, deltar de i større grad enn enslige i frivillig arbeid. De som har barn i husholdet deltar mer enn andre, og de som er i aldersgruppen 34–49, år er mest aktive, noe som forstås i sammenheng med frivillighet knyttet til barnas aktiviteter. Det kreves frivillig arbeid av foreldre, det gjør at folk med barn er mer aktive i frivillighet enn andre. De gjør dugnad i skole og barnehage, idrettslag og i organisasjoner der barna er medlemmer. Menn deltar i større grad enn kvinner (Folkestad et al., 2015, s. 39). Det er også stor forskjell mellom oppslutningen av frivillig arbeid etter organisasjonstype. Andel som sier at de gjør frivillig arbeid innen idrett og sport er høyest (39 %), mens i kategoriene velforeninger, grendelag og nærmiljø sammen med hobby, fritid, utendørsaktivitet og sosiale foreninger er det 28 prosent som svarer at det har gjort frivillig arbeid de siste 12 månedene, fulgt av 24 prosent som sier at de har deltatt i frivillig arbeid i kunst og kultur, korps og kor (Fladmoe et al., 2018). Her er det ikke tatt hensyn til mengden av frivillig arbeid den enkelte har gjort.

Fortsatt er det medlemmer som er grunnstammen i organisasjonenes frivillighetsarbeid, selv om det er færre aktive medlemmer inn tidligere. Det at frivillige heller deltar i enkeltaktiviteter enn å binde seg til faste oppgaver er blitt en trend. De frivillige jobber ikke bare for en organisasjon som de er medlem av, men for flere. I tillegg er det stadig flere som jobber frivillig uten å være medlem av en organisasjon. Det fører til at frivillig arbeid i samfunnet endres. De frivillige er heller ikke lenger så opptatt av hvem de jobber for

(Kraglund & Enjolras, 2017, s. 18). Kraglund og Enjolras hevder at vi ser en individualisering av frivilligheten.

Metode

Dette kapitlet bygger på materiale fra møter med frivillige organisasjoner og kvalitative intervju med frivillige i mange kommuner i Nord-Norge, de fleste er små kommuner. De fleste møtene var i 1992. Intervjuene ble gjort i tre omganger (1992/1993, 2006/2007 og 2016/2017). Prosjektet ble meldt til, og anbefalt av Norsk senter for forskningsdata (NSD, nå Sikt) i alle omgangene. De frivillige jobbet hovedsakelig innen kultur, idrett og sosialt/humanitært arbeid. Det som danner datamateriale for dette kapitlet, er 45 intervju fra den første perioden, både gruppeintervju og personlige intervju. Fra neste runde har jeg 20 intervju, og fra den siste runden er det 13 intervju. Den samme intervjuguiden ble brukt i alle omgangene. Inkludert i materialet er intervju med to kultursjefer, tre ansatte ledere for frivillighetssentraler og en deltidsansatt i et idrettslag (til sammen seks av intervjuene).

Jeg fikk kjennskap til de frivillige fordi de var nevnt offentlig, i media eller i kommunen. Noen av de som ble intervjuet jobbet i hovedsak frivillig for en eller flere organisasjoner som de var medlem av, noen var også lokale ledere i en organisasjon. Andre frivillige valgte å jobbe frivillig for ulike organisasjoner, institusjoner, arrangementer, eller de jobber i andre sammenhenger der frivillige etterspørres. Datamaterialet var i første omgang mest knyttet til forebyggende og helsefremmende arbeid, med en svært bred definisjon av hva det innebærer. Etter hvert ble ikke dette viktig, og for eksempel folk som jobbet politisk eller hadde andre saksinteresser, ble inkludert i større grad enn tidligere.

I tillegg til intervju med frivillige har jeg undersøkt nettkilder og offentlige dokumenter. Jeg har også gjort meg kjent med den enkelte kommune gjennom tilgjengelig statistisk materiale, kommunenes nettsider, og jeg har lest og samlet på stoff fra lokale aviser. Analysen av materialet som jeg presenterer her, er gjort i forbindelse med dette kapitlet.

Frivillighet i nord

Feltarbeidet til dette kapittelet er gjort i Troms og Finnmark, og analysen må ses i sammenheng med det, men trolig har funnene gyldighet ut over dette geografiske området. Myndighetenes politikk rettet mot frivillige er i alle fall den samme for hele landet.

Frivillig arbeid er en del av det samfunnet, den konteksten det opptrer i. I de tre omgangene jeg undersøkte frivillig arbeid, viste det seg at de frivillige var opptatt av forskjellige saker i de ulike periodene. I den første perioden (1992/1993), var det et anstrengt forhold til myndighetene som var gjennomgangstonen, men ofte også en sterk pågangsvilje. I den neste perioden, 2006/2007, fant jeg en bevissthet blant de frivillige om at de offentlige myndighetene fantes og skulle brukes – blant annet til å søke penger fra. Den siste perioden, 2016/2017, preges av at de frivillige er opptatt av å sette grenser for hvordan de frivillige skal brukes i samarbeid med institusjoner og kommuner. Frivillig arbeid hadde også begynt å skje innen virksomheter som hadde fortjeneste som målsetting. Videre vil jeg se nærmere på de frivilliges arbeid i de ulike periodene, men også hvordan myndighetenes arbeid overfor de frivillige har endret seg.

Feltarbeidet 1992/1993: Et anstrengt forhold til myndighetene

Tidlig 1990-tall fant jeg en oppløsning av lokale lag og foreninger som jobbet med humanitært og sosialt arbeid. Innenfor helse ser vi at de tradisjonelle organisasjonene som Nasjonalforeningen (lokalt kalt helselag), Sanitetsforeningen og husmorlag mister oppslutning, og stadig flere lokale lag blir lagt ned. I stedet ser vi spesialisering der pasientforeningene og selvhjelpsforeninger er på frammarsj. Landsforeningen for hjerte- og lungesyke (LHL) har fått store lag i mange kommuner. Innenfor idrett var fortsatt allidrettslaget det vanlige, men også i små kommuner begynte det å bli spesialisering med egne lag for fotball, ski, friidrett og andre idrettsgrener. Pensjonistforeningene var nye, og de var store. Innenfor kultur dukker det opp stadig nye og mer spesialiserte foreninger, det blir historielag, kystlag, museumsforeninger – og det blir mange slike lag. En representant fra et helselag oppsummerer lagets arbeid i et møte med frivillige i 1992:

Vårt lag var faktisk det første helselaget i [kommunen] med helsestasjon for mor og barn. Det gikk over til kommunal virksomhet. Og den første barnehagen som også gikk over til kommunal virksomhet, og den første ungdomsklubben som gikk over til kommunen.

Medlemsmassen i organisasjonene forandrer seg. På et annet møte i 1992 beskrev en kvinne utviklingen i sin kommune. Hun snakker om det siste lokale laget i Sanitetsforeningen:

For 30–40 år tilbake i tid, da var medlemstallet høgt i Sanitetsforeninga, men nå er det 5 – nei, det var ei som døde – 4 medlemmer. Så det vises at de humanitære lagene, de er i mindretall. Men nå er det jo det at pensjonistforeningene er kommet til. Det er jo forholdsvis nye foreninger og de igjen har økt medlemstall.

Fortellingene om nedgangen i antall lag og medlemstallet i de humanitære og sosiale lagene viste også at mange følte seg motarbeidet. Flere steder ble dette tema under intervjuene. Først får det offentlige overta institusjoner, etterpå møtes de frivillige med beskjed om at det ikke er bruk for dem. I 1992 hadde jeg møter med frivillige organisasjoner i en rekke kommuner. Et sted møtte noen kvinner som mente kommunen hadde gjort dem overflødige. De ble igjen etter møtet og ville snakke mer, og gjerne med lydopptak. Ei forteller:

Det var jo så galt for noen år siden, da sosialsjefene i fylket var samlet til et møte. Da ble det uttalt offentlig at de hadde ikke lenger bruk for de frivillige organisasjonene. Det de gjorde var ofte uønska ting og uønska innblanding i det offentliges planlegging. Dette har de siden gått tilbake på, men det tok et år eller to før de klarte å tygge det i seg igjen.

Om hendelsen hun refererer til er sann eller ikke, vil jeg ikke mene noe om, men det var tydelig at kvinnene hadde sterke følelser rundt denne fortellingen. Noen steder reagerte de frivillige med å ta saken i egne hender. Kommunene hadde ikke råd til å anskaffe de nye hjelpemidlene som kom på markedet. De sosiale og humanitære lagene brukte penger lokalt på hjertestartere, trygghetsalarmer, handicapbusser, rullestoler og andre ting. Mange ganger uten

å spørre kommunen om behovet på forhånd. En mann (66 år) i en pasientforening forteller:

Vi hadde en aksjon i fjor på denne tida. Ambulansene hadde ikke hjertestartere. Aksjonen gikk godt. Vi rusta opp ambulansene. Men den gjorde seg ikke sjøl [...]. Det er ikke kommunens ønsker, det er frivillig oppstart av tiltakene.

Mann, 67, blant annet aktiv i en pasientforening:

Vi har prøvd å stå på lokalt og jobbet for hjertestarter og trygghetsalarmer. Legen var imponert og glad for å få den. Når det gjelder trygghetsalarmer, ble sjefen på sykehjemmet spurt først. Det var et enormt registrert behov. [...]. Det er veldig viktig med lokale saker.

Som mannen over er inne på; lokale tiltak er viktig for de frivillige. Pengeinnsamlinger til organisasjonene sentralt har ofte vært en viktig del av de lokale lagenes arbeid, men det er lettere å få engasjement rundt lokale tiltak. Mange foreninger mistet de lokale arbeidsoppgavene som de hadde jobbet for å skaffe penger til da det offentlige tok over institusjoner. I ei bygd hadde helselaget meldt seg ut av Nasjonalforeningen sentralt, men opprettholdt laget for å jobbe for fellesskapet:

Vi har lyst til å jobbe lokalt i bygda. Det var mye på landsplan – alt vel og bra, men det er lettere å arbeide nå, lettere å få folk med på lokale ting. Vi jobber for folk i kommunen. Støtter institusjonene, har kjøpt tørketrommel til en av dem, gåstol til en annen.

Kvinne, 63 år

Men, i de gamle foreningene sitter pliktfølelse og beskjedenhet også igjen. Jeg spør en kvinne (64 år) i et helselag hvorfor de gjør frivillig arbeid:

Vi kan ikke laste alt over på samfunnet, fra det minste til det største. For eksempel var det mange gamle enslige som bor alene,

og det var ikke nok trygghetsalarmer, så vi vedtok å kjøpe alarmer etter hvert som vi klarte det. Vi vil ikke at det skal komme ut til kommunen at vi gjorde det bare for at de ikke hadde råd. Vi vil ikke hovere.

De frivillige organisasjonene lokalt bygger fortsatt hus. Nå er det leiligheter til eldre, dagsenter for eldre, og barnehager som bygges på steder der det fortsatt mangler. I tillegg bygger de hus til egen aktivitet, inklusive idrettsanlegg. Dagsentrene og barnehagene leier de ut til kommunen, og husene som er bygget til egen virksomhet, blir også møteplasser for andre enn dem selv. De bygger for fellesskapet i bygda eller kommunen.

De lokale foreningene hadde i noen år vært opptatt av å samle inn penger til en MR-maskin til Regionsykehuset i Tromsø. Det var en helsepolitisk kamp om hvilke sykehus i Norge som skulle få MR-maskiner, og i omlandet til flere av de sykehusene som ikke ble prioritert, blant annet Tromsø, tok frivillige initiativet. De innledet et samarbeid med Regionsykehuset. Aksjonene fikk stor mediedekning. I et møte med frivillige høsten 1992 sa en kvinne:

Mange foreninger i bygda, fra saueavlslaget til helselaget, var med og ga penger til MR-maskinen.

Innsamlingsaksjonene førte til en offentlig debatt om hvilken plass frivillige organisasjoner skulle ha i myndighetenes prioriteringer innen helsetjenesten siden driften av maskinene ble myndighetenes oppgave (Bratt, 1991).

I den første intervjurunden ser vi at de frivillige ikke finner seg i å bli oversett av offentlige myndigheter. Det gikk 13–14 år før jeg intervjuet frivillige igjen, og i mellomtiden skjedde det en del i frivillighetspolitikken.

I mellomtiden: Offentlige myndigheter tilpasser seg de frivillige

Uroligheten på grasrotplanet i organisasjonene ble fanget opp av myndighetene. Det ble nødvendig å vise velvilje overfor frivillige. En offentlig utredning (NOU) om frivillighet på slutten av 1980-tallet hadde tittelen *Det er bruk for alle*, og i 2006–2007 kom også Stortingsmeldinga *Frivillighet for alle*.

De frivillige organisasjonene opprettet fellesorganisasjonen *Frivillighet Norge* i 2005. De mente de ville stå sterkere i et samarbeid med myndighetene

om de sto samlet, og en av de viktigste sakene var spørsmålet om momskompensasjon. De frivillige organisasjonene hadde store utgifter til idrettsanlegg og utstyr som for eksempel snøscootere til hjelpeorganisasjonene. På toppen av utgiftene måtte de betale moms (merverdiavgift) til staten. Argumentene deres var at de måtte betale avgift til staten for å få lov til å drive frivillig arbeid, noe de syntes var uakseptabelt.

Utover på 1990-tallet og etter årtusenskiftet fortsatte utviklingen mot flere små lag, for eksempel flere pasientforeninger og mer spesialiserte lag innen idrett og kultur.

Feltarbeidet 2006/2007: De offentlige myndighetene skal brukes til å støtte frivillige

I den andre intervjurunden er de frivillige opptatt av å søke tilskudd fra det offentlige. Det er mye pengeprat når jeg intervjuer. Det er konkurranse mellom organisasjonene når de søker midler til aktiviteter siden det ikke er nok til alle. Kravene øker, og flere lag har ansatt folk til administrasjon. De snakker om hvem som får støtte fra kommune, kretser og andre (markedet), og hvem som ikke får det. Jeg treffer på flere støtteforeninger for eksempel sykehjem, museum og lignende. Disse foreningene er ikke knyttet til landsdekkende organisasjoner. Noen nevner at de tror frivillig arbeid vil bli etterspurt av kommunen igjen når de innser at de ikke klarer alt i det offentlige, og at frivilligheten vil gå i bølgedaler i framtiden. Det er kommet mange frivillighetsentraler drevet av ulike organisasjoner. Noen av dem har mer eller mindre tilknytning til kommunene.

Kommunen er blitt adresse for å søke midler til frivillig virksomhet. Så hva er din oppgave overfor frivillige, spør jeg en kultursjef:

Det er jo å hjelpe dem med å søke midler hvis det er plasser de kan søke midler. Finne fram i det kommunale hierarkiet.

Men kultursjefen snakker også om tilgjengelige offentlige midler utenom kommunen, om midler til nærmiljøtiltak, friluftsmidler, midler til velforeninger, og han ser det som sin oppgave å hjelpe de frivillige i søknadsprosessen.

De frivillige i idrettslagene hadde store økonomiske utfordringer når de skulle bygge idrettshaller, baner eller hus.

Selvfølgelig har man søkt og fått tippemidler, men alt [arbeidet] er gjort på dugnad. [...] Vi prater tusenvis av dugnadstimer.

Rune 42, aktiv i mange foreninger

Det er store pengesummer ved slike investeringer. En mann (47) som jobbet frivillig for et idrettslag, sa:

Staten gir med den ene handa og tar 22 prosent med den andre [viser til tippemidler]. Vi får ikke moms tilbake, og vi kan ikke ta moms på utleie heller. Det offentlige er ikke klar over hva det frivillige arbeidet representerer – ikke minst innenfor anleggssektoren.

Det skulle fortsatt gå noen år før det kom i stand momskompensasjon fra staten selv om fellesorganisasjonen Frivillighet Norge jobbet med å få en avtale med myndighetene slik at de frivillige organisasjonene skulle slippe å betale merverdiavgift.

Også på kulturfeltet er det penger å hente fra myndighetene. Morten (40) er frivillig i kultur. Han forteller at de får støtte til arrangementer:

De siste årene så har festival vært en positiv sak, økonomisk sett, fordi at der har det ligget veldig mye penger. Myndighetene har sett at de får utrolig mye kultur igjen for pengene. [...] Men nå er det altså flere festivaler, flere arrangement per bygd og by.

Morten forteller videre at de også arrangerer kurs som de får støtte til:

Og vi henter inn instruktører. Da søker vi om penger [...]. Og som leder så er jo det også min jobb, da, å søke penger rundt omkring i forskjellige støtteordninger, for å kunne drive kurs – leie inn andre folk som kan være med og gi oss musikalsk inspirasjon.

De frivillige støtter også hverandre lokalt. Grete (43) er aktiv i idrettslaget. Hun forteller om sanitetsklubben i bygda: «Og der er også sanitetsklubben inne, skjønner du, og hjelper til. Fordi at de ser det som en av sine oppgaver å samle inn penger til frivillig arbeid blant yngre.» Hun reflekterer over sani-

tetsklubben sitt arbeid: «Ja, uten dem så hadde vi ikke hatt legekontor, uten dem så hadde ikke bygget her [der vi sitter] stått. De gjør en fantastisk jobb.»

På Frivillighetssentralen et sted får jeg høre at de har skaffet seg buss for å frakte blant annet eldre og uføre. Når bussen trenger vedlikehold, jobber bilmekanikerne gratis på verkstedet i bygda:

*Og så har vi avtale med et bilverksted her om at de reparerer bus-
sen gratis, de som jobber der. Men deler og sånn må vi jo betale
sjøl. De har servicen og alt på bussen [...]*

*De har gjort masse. Vi var og kolliderte, og da ble det altfor lite
penger fra forsikringa, og da tok de karosseriarbeid og alt, og lak-
kering og alt, for masse, masse, masse penger. Det var vel bortimot
100 000 de arbeidet for, de der karene – for noen arbeidere, altså!*

ansatt på Frivillighetssentralen

På en annen frivillighetssentral er den ansatte opptatt av hvordan de avlaster kommunen på ulike måter:

*Så vi utfører en tusen timer frivillig arbeid direkte for kommunen,
hvert år. Og det har betydning. Det er jo snakk om servicetilbud
til eldre mennesker i kommunen. Vi har en del sånne faste ting.
Det er ledsagertjenesten, det er handling for hjemmeboende på
omsorgsboliger, og vi har middagskjøring. [...] Det er liksom de
tre faste sånne oppdrag som vi holder på med, året rundt.*

Middagskjøringen er på søndager, og hun har mange frivillige som kjører ut mat. På spørsmål om de går lei, svarer hun:

*Det er godt at du spør. Fordi at jeg har mista noen frivillige ifra
middagskjøringa. Men jeg har faktisk ikke mista noen fordi at de
var lei av å kjøre middag. Jeg har mista folk på grunn av dødsfall
– dessverre. Sykdom – mista førerkort – og helsa har svikta.*

Vi ser at i denne perioden hadde de frivillige en bevisst holdning til hva de gjorde for offentlige instanser, og de orienterte seg om ulike støtteordninger de

kunne ha nytte av. Som jeg viser under, så skjedde det også en del i politikken rettet mot frivillige de neste ti årene fram mot 2016/2017 da jeg intervjuet frivillige igjen.

I mellomtiden: Mellom å ha nytte av offentlige midler – og å sette grenser

Staten var fortsatt opptatt av å legge til rette for frivillige. Frivillighetsregisteret ble åpnet i 2008. Det nye registeret omfattet allmennyttig frivillig virksomhet (ideelle foreninger og stiftelser). De som er registrert i frivillighetsregisteret, kan få penger fra Grasrotandelen i Norsk Tipping (innført i 2009). Spillerne i Norsk Tipping kan selv velge et lag som skal få inntil 7 prosent av innsatsen de spiller for (Norsk Tipping, 2024). Grasrotandelen kom i stand etter at det ble forbudt med spilleautomater. Frivillige organisasjoner hadde tidligere hatt store inntekter fra spilleautomater. De kunne stå på nærbutikken, kiosken, bensinstasjonen eller ferga. «Spillegalskap» ble et begrep, det ble satt lys på denne virksomheten, og fra 2007 ble spilleautomatene forbudt.

I 2009 fikk også organisasjonene ved Frivillighet Norge gjennomslag for at frivillige lag og foreninger skulle få kompensasjon for utgifter til moms (Frivillighet Norge, 2022). Organisasjonene må søke om kompensasjon, men om det er nok til alle, avhenger av bevilgningene i statsbudsjettet, slik at det ofte er en avkortning til alle som søker.

Flere meldinger til Stortinget tar opp samarbeid mellom det offentlige og de frivillige, for eksempel ser vi det i *Samhandlingsreformen* (2008–2009). I lovsform blir det et krav om at kommunen skal legge til rette for samarbeid med brukergruppers organisasjoner og frivillige organisasjoner, for eksempel *helse- og omsorgstjenesteloven*, *sosialtjenesteloven*, *folkehelseloven* (Lovdata). Dette gjenspeiler seg i offentlige planer som kommuneplaner. Mange ganger framstår det nærmest som et krav om at frivillige skal delta.

Iveren fra myndighetene om å inkludere de frivillige i samarbeid har nok blitt misforstått i enkelte kommuner, så da jeg kom ut for å intervju frivillige i 2016/2017, var de frivillige opptatt av å sette grenser for hva de skulle bidra med for fellesskapet.

Feltarbeidet 2016/2017: Frivillige setter grenser – og de vil være frie!

Samarbeid mellom det offentlige og frivillige er nå en del av planene i alle ledd, fra regjering til kommuner. Frivillige organisasjoner blir invitert til samarbeid, og det å sette grenser for samarbeidet mellom de frivillige og det offentlige blir problematisert. Flere steder blir det snakket om at de må hindre misbruk av frivillig innsats. Frivillige skal ikke erstatte fast ansatte, og frivillig arbeid skal være frivillig. Kommuner og institusjoner, men også private aktører, forventer innsats fra frivillige.

En mann i 60-årene jobber for Røde Kors og er nå leder lokalt. Han forteller hvordan frivilliges innsats har vært drøftet med kommunen:

Vi er veldig bevisst på at vi ikke skal overta noe for kommunen. Vi skal bare være et supplement. Og folk [i kommunen] tror jo, før vi har fått snakket med dem, at vi skal komme inn og overta kveldsaktiviteter på et sykehjem: Når dere først er her, kan dere ikke gi dem medisiner? Vi hadde møte med hjemmetjenesten for en tid siden, og det var ikke måte på hva de trodde vi kunne gjøre, men det fikk vi heldigvis avverget. Det tok en tid, men de var innom forslag om at vi kunne bli betalt som støttekontakt, men da måte vi si stopp, det er ikke det vi er. Men, det var på grunn av at de ikke visste bedre.

Jeg spør hvor grensen mellom Røde Kors sitt arbeid og arbeidet til kommunens ansatte går:

Der er vi veldig klar. Det er vi nødt til. Det må vi belære våre ledere, at de ikke går ut til kommunen og sier ja, det fikser vi. Det er vi bevisst på. For eksempel nå når det er blitt slike sentraliserte kjøkken, med utkjøring av mat til hjemmeboende, da sier de – men det kan jo Røde Kors gjøre. Men det er jo meningsløst. Det sier vi nei tvert til. Det betyr at vi må ha et system 365 dager i året med frivillige, og bare det er jo en håpløs jobb, og hvis det plutselig er en som blir syk, så sulter jo 10 stykker i hjel. Sånt sier vi nei til. Det er det ikke snakk om. Kommunen må ha sitt system for utdeling av mat.

Røde Kors-mannen viser også til hva de i alle år har gjort gratis for myndighetene, nemlig beredskapsarbeidet og redningstjenesten som hjelpekorpsset deres utfører:

Husk på det at den norske redningstjenesten er basert på frivillighet. Det er helt sykt. På grasrotnivå, vel å merke. Det er jo folk som får gode lønninger for å være i beredskap, både i forsvaret, i politiet og ambulanse, men hjelpekorpsset, norsk folkehjelp og – det er jo renheklet frivillighet. Og det er veldig sært for Norge, se ut i verden – frivillig, er de gale, selge lodd for å gå ut og redde folk? Ikke sant, for å ha råd til det. Det er litt spesielt. Men det har fungert i 150 år.

Et eksempel på samarbeid mellom det offentlige og frivillige er ordningen der offentlige etater kan gi ansatte fri med lønn for å være med på større arrangementer som norgesmesterskap. En kvinne som er med på et større arrangement, forteller:

De store statlige arbeidsplassene har ofte en slik politikk at de får inntil tre dager permisjon for å være med på å arrangere mesterskap [...], så her i byen er det noen arbeidsplasser der folk har fått fri.

Noen steder har det kommet i stand formelt samarbeid mellom frivillige og kommunen, forteller lederen av en frivillighetssentral:

Det er en gruppe satt sammen av sykehjem, demensteam, oss, besøkstjenesten – ja, sånn at der er det et samarbeid. Det er en kontrakt som kommunen har signert.

Men, hun sier at det kan være problemer med å få folk til å forplikte seg til frivillig arbeid, det gjør det vanskelig å planlegge på lang sikt:

Når det gjelder frivillighet, så vet jeg at det er vanskelig å få folk til å binde seg, og til å ta verv. Men når det er sånn; «Kan du bli med i helga og arrangere noe?», så er det lettere å få folk enn om du sier «Kan du bli med en gang i uka?». [...] Det er det med å binde seg, mange er veldig redd for å binde seg. De vil være frie.

Ina (47) er inne på det samme når hun forteller om flyktningarbeidet hun er med på:

Vi diskuterer at det er vanskelig å stille opp. Er det en organisasjon, må du ha årsmøte og sånn. For oss er det lettere bare ad hoc, at folk bare stiller opp, – det er vanskelig å få folk til å binde seg. Med en gang du får en organisasjon, må du ha et styre. Men som sagt, vi diskuterer det, men har ikke funnet ut av det enda. Men da kunne vi sikkert søke en del midler. Vi har prøvd å søke [midler], men vi er ikke en organisasjon, så da kan vi ikke få.

Vi er i en tid da samarbeid mellom det offentlige og de frivillige er blitt en selvfølge, men grensene for hva de frivillige skal bidra med, er ikke avklart. Problematiseringen rundt det å være en organisasjon og de forpliktelsene som følger med organisering, koples til at de frivillige vil være frie.

I ettertid

Ei stund etter det siste feltarbeidet mitt kom det en ny melding til Stortinget om frivillighet: *Frivilligheita – sterk, sjølvstendig, mangfaldig* (Meld. St. 10 (2018–2019)). Her beskrives fire mål for arbeidet (s. 8), blant annet en *Forenklingsreform* som viser til forenkling av støtteordninger fra staten og rapportering etter mottatt støtte. I 2021 var det for eksempel 117 støtteordninger til frivillige organisasjoner, fordelt på 13 ulike departementer (Regjeringen, 2022). En forenkling vil trolig lette arbeidet til frivillige lag og foreninger når de skal søke offentlig støtte til virksomheten sin.

En ny utvikling de senere årene er at institusjoner skaffer seg egne frivillige i stedet for å gå veien om organisasjonene. Tidligere var det ofte sosiale og humanitære organisasjoner som stilte med frivillige på sykehjem og lignende. Tilbake i 2013 fant jeg de første annonsene fra kommunale sykehjem som ønsket egne frivillige. Senere har jeg funnet mange. Noen ansetter også egne frivillighetskoordinatorer på heltid eller deltid. Det er kommet bøker om hvordan man veileder og koordinerer frivillige, og en av målgruppene for bøkene er frivillighetskoordinatorer i institusjoner som sykehjem og sykehus. Kraglund og Enjolras (2017, s. 30) kaller dette koordinert frivillighet.

Fellestrekk over tid: Viktige saker mobiliserer frivillige – og markedet er til stede som støttespiller

En del likheter ser vi opp gjennom tiden. Når det skjer noe som får stor medie-dekning, stiller folk opp. De årlige TV-aksjonene til NRK er ett eksempel på hendelser som gjør at befolkningen stiller opp med penger og frivillig arbeid. Innsamlingsaksjonene og aktiviteten rundt Band Aid og sultkatastrofen i Etiopia på midten av 1980-tallet satte nye standarder for mediedekning. Tsunamien i 2004 sjokkerte en hel verden og nevnes som eksempel på noe som engasjerer og får folk til å stille opp. Linn (27), som er aktiv i Røde Kors i 2006, sier:

Men plutselig så kommer det en kjempesak fram i nyhetene – for eksempel tsunamien, da – det var jo ikke måte på hvor lett det var å samle inn penger til det, og få folk til å bidra. Fordi man blir bevisst det. [...] Ja, skjer det noe der ute – naturkatastrofer eller noe sånt [...], så vil det sannsynligvis bli veldig mange flere frivillige.

De siste årene har vi sett flere andre eksempler på enkeltsaker og aksjoner som har appellert til frivillige over hele landet. I 2015 stilte 34 prosent av befolkningen opp og hjalp flyktninger og asylsøkere som kom til Norge (Fladmoe et al., 2016, s. 15). De fleste ga penger, mat, klær og utstyr, og de var med og hjalp til med tilrettelegging i kommunene. To år senere var det plast som sto på agendaen da Miljøverndepartementet delte ut penger til frivillige organisasjoner for å lede strandryddingsaksjoner. I 2022 ble det et stort engasjement blant frivillige da folk flyktet fra krigen i Ukraina. Felles for disse sakene er at de hadde en enorm mediedekning.

Da flyktningene strømmet inn i landet høsten 2015, var det mange frivillige som engasjerte seg i nord. Jeg intervjuet et år senere, blant annet i noen kommuner der flyktningene ble plassert. En kvinnelig pensjonist var med på å ta imot flyktninger i en kommune. Hun forteller:

Det var et helt spesielt arbeide å forholde seg til asylanter. Det var ikke bare å ta imot og gi dem en seng og mat. Du ble veldig involvert i deres skjebne og situasjon der og da, og det går ikke helt upåakta hen. I den perioden der så fikk vi egentlig testa ut

lokalbefolkninga, og hvordan de stilte opp. Så det var faste frivillige som kom her. Vi fikk satt i gang norskundervisning flere ganger i uka her. Og det var jo en pensjonert lærer og en som jobbet på skolen her som stilte opp fast på ettermiddagene. Så var det de som stilte opp for barnefamiliene, tok de med hjem, de var på utflukter og vi prøvde å legge forholdene så godt som mulig til rette så de skulle få litt trivsel og ikke bare sitte her. For det var en del barnefamilier også ut over de enslige mennene som vi også hadde.

Og bygda stilte opp?

Ja, det var imponerende, og det samme skjedde i nabobygda, samme der [...]. Det ble opprettet facebookgrupper der det ble opplyst hva de trengte. Det ble opprettet en «butikk» der asylantene kunne gå og se om det var noe de trengte. En av asylantene hjalp til med dette, han kunne ha ansvaret. Det var veldig bra. Du blir jo knyttet til folk og deres skjebner, og vi har også hatt kontakt med en del av dem etter at de flyttet herfra.

Mange av de som jobbet med flyktninger, hadde ikke noen organisasjon i ryggen. En kvinne som jobbet med idrettsaktiviteter for flyktninger, sier:

Vi har jo ingen midler, vi går og tigger på butikkene etter kaffe og kopper når vi skal ha språkkafé. Men, det er noen bedrifter som er velvillige og som har donert penger når vi har trengt å kjøpe noe. Nei, det er ikke noe problemer å få tak i noe når vi trenger.

Men ikke noe støtte fra det offentlige? spør jeg.

Nei. Vi er ikke organisert i Brønnøysundregisteret, det kan man bli – om man vil bli en organisasjon. Men foreløpig tror jeg ikke det, vi er så få som er veldig aktive. Vi er ikke landet på noe enda.

Strandryddingsaksjonen fikk også mange frivillige til å stille, og der fulgte det med penger til de frivillige organisasjonene. En kvinne som presenterte seg som altmulig menneske, forteller om sportsklubben hun jobber for:

Men, nå har vi fått masse penger fra Miljøverndirektoratet, så nå er vi ute og samler søppel. Så i går var vi ute med en båt. Det har vi gjort i hele sommer, og da har vi hatt ungdommer med oss. [...] Vi har vært på to øyer og hentet. Det er så mye der at vi må leie en båt.

Jeg har vist hvordan de frivillige og staten (*det offentlige*) har forholdt seg til hverandre over en lang tidsperiode. Jeg har ikke skrevet så mye om markedet, det kapitalistiske næringslivet, men markedet er – og har vært – viktig for frivillig arbeid. De bidrar med støtte i små og store sammenhenger. En kvinne (47) forteller om støtten de fikk til å ta med flyktninger på tur:

Det var takket være en bedrift – en reiselivsbedrift. De stilte med klær og sko, kjørte oss ut i skogen. Der hadde de grillhus og lavvoer. Vi akte, grilltet. De hadde med seg litt mat, og ja – unger og voksne var like gale. De elsket å renne på rattkjelke. Mannfolkene var helt vill på de små rattkjelkene.

Markedet, eller det private næringsliv, har hele tiden vært inne som støttepillere til frivillige aktiviteter og organisasjoner – i større og mindre grad. Næringslivets bidrag er ikke like oversiktlig som støtten fra det offentlige, men det er ofte godt synlig i enkelttiltakene. De har sponset idretts- og kulturarrangementer både sentralt og lokalt, og du kan bli forvirret av alle logoene idrettsfolk har på klærne sine. De har gitt premier til utlodninger i selv det minste lokale lag. Markedet har også bidratt i finansieringen av små og store idrettsanlegg. Lerøyhallen i Tromsø og Salmarhallen i Steinkjer er eksempler på hvordan laksenæringen har satt navnet sitt på lokal støtte til idretten.

Å støtte frivillige arrangementer gjennom utlån av arbeidskraft skjer også i næringslivet, men sjelden uten at de bærer med seg en logo om hvor de kommer fra. Det varierer hvorvidt de frivillige fra næringslivet bare får fri fra jobb, eller om de også får lønn fra arbeidsplassen mens de gjør frivillig arbeid.

Sosiosponsing er et begrep som brukes når næringslivet sponser organisasjoner (med eller uten motytelser) (Frivillighet Norge, 2024). I 2013 kom Skatteetaten med en prinsipputtalelse om skatte- og avgiftsmessige forhold ved sponning av veldedige organisasjoner. At det kommer en slik uttalelse, tyder på at det etterspørres avklaringer.

Kontekstavhengig frivillighet

Innledningsvis sa jeg at jeg skulle skrive om de frivillige, de som valgte å bruke en del av fritiden sin til frivillig arbeid. Jeg viste til at vi kunne se samfunnet som oppdelt i tre sektorer, men også som ulike systemer eller felt som det politiske systemet, rettssystemet, utdanning og idrett. Jeg problematiserte inndelingene ved å vise at vi finner frivillig arbeid i nesten alle delene av samfunnet. Jeg stilte fire spørsmål: Hvordan har frivillig arbeid endret seg over tid i det norske samfunnet, og er det noen fellestrekk i utviklingen? Hvordan forholder de frivillige seg til offentlige myndigheter? Og til slutt; har frivillig arbeid betydning for fellesskap i samfunnet?

Samfunnet endres, offentlig politikk endres, og med det endres konteksten til frivillig arbeid. Jeg har vist at forholdet mellom det offentlige og frivilligheten har forandret seg. Jeg har ikke tatt med alt, men vist et bilde av noen endringer.

Myndighetene – stat, fylke og kommune – overtok gradvis oppgaver som de frivillige organisasjonene hadde jobbet med. Dette var kanskje mest synlig på 1980-tallet og tidlig 1990-tall, da utviklingen førte til at lokale lag og foreninger følte at de ble tappet for oppgaver. Kommunen overtok for eksempel sykehjemmene som organisasjonene hadde drevet. Politisk var det en ansvarliggjøring av hvem som egentlig burde ha ansvaret for helsestellet i landet, og organisasjonene hadde jobbet for at det skulle skje. Men, det hindret ikke at det satt en del frivillige igjen som følte seg unyttige. Vitenskapeliggjøring, kaller Lorentzen (2004, s. 148) prosessen da fagfolkene tok over arbeidet som de lokale frivillige hadde gjort. Det skjedde ikke bare innen omsorgsarbeid. Idrettslagene ansatte folk i administrasjonen og som trenere. Kravene til ytelse på de ulike feltene øker, og det øker kravene til de som skal lede arbeidet.

I organisasjonene ble nye oppgaver sentrale, for eksempel skjedde det en overgang fra å gi omsorg lokalt til et sentralt forskningsfokus i Norske Kvinners Sanitetsforening. Dette kan vi også se som en del av vitenskapeliggjøringen

i organisasjonene. Behovet for penger sentralt i organisasjonene var stort. Da jeg begynte å snakke med frivillige i 1992/1993, mente mange at de var pengeinnsamlere til formål langt borte fra sin egen bygd eller kommune, men gradvis fikk de lokale lagene større friheter til å bruke penger lokalt i mange organisasjoner.

Vi har sett at myndighetene fanget opp den misnøyen som hadde spredt seg på grunnplanet i organisasjonene ved å komme dem i møte med utredninger og stortingsmeldinger som åpnet for endringer og støtte. De frivillige organisasjonene på sin side organiserte seg i Frivillighet Norge for å stå sterkere i forhandlinger med myndighetene. Frivillig arbeid ble tatt med i planer på alle nivå. Den siste perioden da jeg intervjuet frivillige, var grenseoppgangen mellom offentlig ansvar og frivillig arbeid sentral. Oppgaven var å forme et alternativ der det frivillige arbeidet ikke erstattet, men supplerte det offentlige oppgaver. I alle disse årene ser vi en vekselvirkning mellom offentlige myndigheters arbeid og frivilliges reaksjoner. Jeg vil si at det er mer et samarbeid om felles goder enn store konflikter vi registrerer.

Det var også en del fellestrekk å spore over tid, blant annet at store hendelser med bred mediedekning førte til at frivillige gjorde ekstra innsats. Det var lett å få frivillige til å jobbe, for eksempel i flyktningkriser eller strandryddeaksjoner, og det var lett å samle inn penger til formålene. De frivillige ser det som en selvfølge å jobbe for fellesskapet, å hjelpe storsamfunnet i slike saker. Da stiller de opp, og både kollektivt orienterte frivillige og mer individualistisk orienterte frivillige bidrar sammen for fellesskapet.

Skjøre eller robuste fellesskap?

Min fortelling om frivillig arbeid starter med skjøre fellesskap, der vi kunne se en begynnende konflikt mellom myndigheter og frivillige på noen felt. Det var tidlig på 1990-tallet, og framtiden for frivillig arbeid var usikker, særlig innen helse- og sosialfeltet der frivillige ble erstattet med profesjonelle. Som jeg har vist, så svarte myndighetene med å inkludere de frivillige i større grad i sine planer.

Frivillighetslandskapet er komplisert. De frivilliges motiver er ulike. Vi kan skille mellom kollektivistisk innstilte frivillige og (selv)refleksive, kanskje

mer individualistisk innstilte frivillige. Kollektivt orienterte frivillige jobber ofte over mange år i samme organisasjon for å bidra til å skape robuste fellesskap i samfunnet. De er opptatt av fellesskap, både i organisasjonene de arbeider for, og samfunnet de er en del av. De refleksive frivillige vil heller velge fritt blant frivillige oppgaver, og jobber for det som føles riktig for dem selv der og da. Det er bruk for dem også. Samtidig ser vi at både kollektivt og refleksive frivillige stiller opp ved katastrofer og større hendelser.

Vi har sett at frivillig arbeid har endret seg slik at det er flere frivillige som ikke er tilsluttet organisasjoner nå enn tidligere, og det stemmer overens med at de nye generasjonene frivillige har svakere bånd til organisasjonene enn de mer tradisjonelle og kollektivt orienterte frivillige. En kan kanskje se den koordinerte frivilligheten, der institusjonen som sykehus og sykehjem rekrutterer egne frivillige, med egne frivillighetskoordinatorer som et resultat av denne utviklingen. Om dette er forskjellig fra tradisjonelt frivillig arbeid, vil videre forskning vise. Uansett kan vi si at både samfunnet og frivilligheten har forandret seg på de rundt 30 årene vi har undersøkt her.

Fortellingen min avsluttes med å vise forsøk på samarbeid mellom myndighetene og frivillige organisasjoner. Kommunene er pålagt å legge til rette for samarbeid med brukergruppers organisasjoner og frivillige organisasjoner gjennom en samhandlingsreform. Organisasjonene stiller krav til samarbeidet. Om tilretteleggingen for samarbeid oppfattes som et krav om at frivillige skal delta i kommunens arbeid, og de frivillige oppfatter det som utnyttning av frivillige, vil samarbeidet bli skjørt. Et samarbeid mellom myndigheter og frivillige der partene har respekt for hverandres ansvar og innsats, vil kunne bidra til sterkere og mer robuste fellesskap i samfunnet.

Referanser

- Bratt, C. (1990). *Lokale initiativ og sentral plan. Hvordan innføringen av magnettomografer i norsk sykehusvesen brøt med statens planer* (Rapport nr. 6). Statens institutt for folkehelse, Avdeling for helsetjenesteforskning.
- Fladmoe, A., Sivesind, K. H. & Arnesen, D. (2018). *Oppdaterte tall om frivillig innsats i Norge, 1998–2017* (Rapport 2018:2). Senter for forskning på sivilsamfunn og frivillig sektor. <https://samfunnsforskning.brage.unit.no/samfunnsforskning-xmlui/handle/11250/2557786>
- Fladmoe, A., Sætrang, S., Eimhjellen, I., Steen-Johansen, K. & Enjolras, B. (2016). *Nordmenns bidrag i flyktningssituasjonen 2015/2016* (Rapport 2016:6). Senter for forskning på sivilsamfunn og frivillig sektor. <https://samfunnsforskning.brage.unit.no/samfunnsforskning-xmlui/handle/11250/2442824>
- Frivillighet Norge. (2024). <https://www.frivillighetnorge.no/>
- Frivillighet Norge/Kantar. (2022). *Frivillighetsbarometeret 2022*. <https://www.frivillighetnorge.no/fakta>
- Hustinx, L. & Lammertyn, F. (2003). Collective and Reflexive Styles of Volunteering: A Sociological Modernization Perspective. *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 14(2), 167–197. <https://doi-rg.mime.uit.no/10.1023/A:1023948027200>
- Kraglund, K. O. & Enjolras, B. (red.) (2017). *Norsk frivillighet: Utviklingstrender og samfunns effekter* (Avslutningsrapport). Senter for forskning på sivilsamfunn og frivillig sektor. <https://samfunnsforskning.brage.unit.no/samfunnsforskning-xmlui/handle/11250/2465257>
- Lorentzen, H. (2004). *Felleskapets fundament. Sivilsamfunnet og individualismen*. Pax forlag AS.
- Lovdata. (2011). *Lov om folkehelsearbeid* (LOV-2011-06-24-29). <https://lovdata.no/lov/2011-06-24-29>
- Lovdata. (2011). *Lov om kommunale helse- og omsorgstjenester* (LOV-2011-06-24-30). <https://lovdata.no/lov/2011-06-24-30>
- Nasjonalforeningen for folkehelsen. (2022). *Historie*. <https://nasjonalforeningen.no/om-oss/om-nasjonalforeningen/var-historie/>
- Norsk Tipping. (2024). <https://www.norsk-tipping.no/grasrotandelen>
- Regjeringen.no. (2022). *Statlige tilskuddsordninger for frivillige organisasjoner*. <https://www.regjeringen.no/no/dep/kud/tilskudd/Tilskuddsordninger-for-frivillige-organisasjoner/id2342820/>
- Sanitetskvinnene.no. (2022). *Norske kvinners sanitetsforening. Historie*. <https://sanitetskvinnene.no/om-oss/historie>
- Selle, P. (2016). Frivillighetens marginalisering. *Tidsskrift for velferdsforskning*, 19(1), 76–89.
- Skatteetaten. (2013). *Skatte- og avgiftsmessige forhold ved sponning av veldedige organisasjoner*.
- Lovdata. (2009). *Lov om sosiale tjenester i arbeids- og velferdsforvaltningen* (LOV-2009-12-18-131). <https://lovdata.no/lov/2009-12-18-131>
- Statistisk sentralbyrå. (2020). *Levekårsundersøkelsen*. <https://www.ssb.no/statbank>
- Stebbins, R. A. (2020). Positive Sociology: An Overview. I S. Kono, A. Beniwal, B. Priyanka & K. Spracklen (Red.), *Positive Sociology of Leisure Studies in a Global Era* (s. 13–26). Springer. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-41812-0_2#ESM

Andersssen, J. & Gjernes, T. (2024). Moderne liv og fellesskap i en nordnorsk fiskerikommune: Hvordan er det å leve og bo i en kommune med nedgang i folketallet. I G. C. Aakvaag & U.-D. K. Bæck (Red.), *Robuste fellesskap* (s. 249–269). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa240210>

Kapittel 10

Moderne liv og fellesskap i en nordnorsk fiskerikommune

Hvordan er det å leve og bo i en kommune med nedgang i folketallet?

Jorid Anderssen og Trude Gjernes

Innledning

Vi er alle del av ulike typer fellesskap på ulike nivå. Ifølge Aakvaag & Bæck (2024) er det overordnede fellesskapet i vårt land et fellesskap tuftet på noen samlende verdier. Samtidig lever vi våre hverdagsliv i mindre fellesskap på ulike geografiske steder og på ulike sosiale arenaer; i byer, mindre steder, på skolen, arbeidsplassen, i fritiden og i nabolaget. Det livet en har der en bor, med de individuelle og strukturelle forutsetningene som fins der, påvirker hvordan folk ser på sine livsmuligheter og livsvalg (jf. Weber, 1978). Det er derfor viktig å studere hverdagslivets fellesskap. Dette kapitlet diskuterer hvordan det er å leve og bo i en liten fiskerikommune i Finnmark i en tid med store endringer, der blant annet fraflytning preger småkommuner som denne. Vi har intervjuet et utvalg personer i alderen 25–70 år. Alle har en tilknytning til stedet, enten ved å ha vokst opp der eller har en partner som har vokst opp i kommunen. Vi spør hvilke typer fellesskap vi kan se i dette samfunnet, og hvordan de kommer til uttrykk i dagliglivet. Spørsmål vi stiller: Er dette et sted de trives og som de ønsker å bo videre i? Hvilke kvaliteter ser de i et slikt samfunn, og hvilke muligheter har de for å kunne nyttiggjøre seg disse kvalitetene. På et overordnet nivå spør vi også om dette er et levedyktig samfunn, og hva som truer dette samfunnets videre eksistens.

Kommunen som er studert

Kommunen ligger ut mot storhavet. Den består av to små tettsteder som ligger nærmere en halv times kjøring fra hverandre. Kommunen er en typisk fiskerikommune, og mange fiskebåter har tilhørighet i kommunen. Fiskerirelatert virksomhet som fiskeindustri, oppdrettsnæring og reiseliv (fisketurisme) sysselsetter mange av de som bor i kommunen. Fisket er sesongbetont, og siden kommunen ligger ved et rikt fiskefelt, er det stor aktivitet i fiskesesongen, med båter fra mange steder i landet. Fiskeri gir god skatteinntekt for kommunen og det er gode incentiver for grønne oppdrettskonsesjoner. Kommunen har derfor relativt god økonomi.

Småkommuner som denne kan ha problemer med å rekruttere fagfolk til nødvendige kommunale stillinger, men kommunen tilbyr gode økono-

miske villkår. Dette har bidratt til at de fleste nøkkelstillingene er besatt av godt kvalifisert personale, selv om det over tid er stor utskifting av personer. En aktiv frivillig sektor med støtte fra kommunen legger til rette for idrett, friluftsliv og andre aktiviteter for befolkningen. For eksempel har kommunen bevilget penger til å drive et trimrom til lavkost for befolkningen, og folk kan leie skolebassenget for en symbolsk pris (XX kommune, 2019). For å få unge mennesker til å bosette seg i kommunen, deler kommunen ut delvis opparbeidede tomter til en svært lav pris.

Ifølge kommunale dokumenter (XX kommune, 2020) finnes det nok arbeidsplasser i kommunen til å sysselsette mange flere enn de som i dag er i arbeid i kommunen. Samtidig blir det presisert at disse arbeidsplassene er ensidig rettet mot fiskeri eller offentlig administrasjon. Kommunen har støtteordninger for utvikling av arbeidsplasser, og samarbeider blant annet med fiskeindustrien og statlige myndigheter om å gi lån til kjøp av fiskebåt og kvote. I tidligere tider var fisket i prinsippet fritt, den som hadde nok penger, kunne skaffe seg en båt og drive fiske. Dette førte etter hvert til overfiske. Sildefisket var det første området som ble regulert gjennom kvoteordninger. I 1971 ble det innført maksimalantall på fanget sild, det vil si at totalkvoten ble regulert. Noen år etter ble det også satt totalkvoter på torsk (1975), og på 1990-tallet kom det ytterligere innskrenkninger. Størrelsen på kvotene blir nå satt etter vitenskapelige råd, og fordeling av kvotene er politisk bestemt (Nofima, 2022). I de senere årene har det vært store diskusjoner om fordeling av fiskekvotene (jf. Riksrevisjonen, 2020). Etter at dataene til dette prosjektet ble samlet inn, ble det lagt fram en ny stortingsmelding om fordeling av kvotesystemet, der blant annet de små båtene i kystflåten skal få litt mer av fiskekvoten. Dette er ment å gjøre bosettingen langs kysten mer forutsigbar (Meld. St. 7 (2023–2024)).

Folketallet i denne kommunen er blitt nesten halvert de siste 50 årene (XX kommune, 2019). Barna må flytte til nærmeste by for å få utdanning ut over 10. året i grunnskolen, og det er en større andel enn i andre deler av landet som dropper ut av videregående skole. Avstand, kommunikasjonsmuligheter og klima gjør dagpendling ut av kommunen nesten umulig. Noen unge blir på stedet, men de fleste som bor i kommunen, er kommet tilbake etter endt utdanning og arbeidserfaring fra andre steder, da til en kommune med lite variasjon i arbeidsmarkedet. Fiskeindustrien rekrutterer lite lokal arbeidskraft, og består mest av unge mennesker fra andre land. Det samme er tilfelle for

de som jobber i fisketurismen. Få av disse bosetter seg over lengre tid i kommunen, men pendler til familie i hjemlandet.

Sysselsettingsprosenten er lavere enn gjennomsnittet for landet, og det bor flere menn enn kvinner i kommunen. Kvinnene har høyere utdanning enn mennene (XX kommune, 2020). Kommunen har dagligvarehandel, men folk må reise inn til nærmeste by for å gå i banken eller handle det de trenger ut over matvarer. Nærmeste sykehus ligger noen timers reisetid fra kommunen. En kafé er åpen noen dager i uka, men i fiskesesongen har den lengre åpningstid.

Kommunen ligger i et værhardt område: Det er ikke uvanlig at det flere ganger i året blåser opp til så kraftig uvær at veier blir stengt og båttrafikk innstilt. Utbedring av vei- og båtforbindelse har stått på ønskelisten for kommunen i mange år, uten at det har skjedd større endringer. Fiskeripolitikken påvirker kommunen, med reguleringer av fiske og av oppdrettsnæring. Selv om fiskeri på intervjuutidspunktet er økonomisk lønnsomt i denne kommunen, har det vært store nedgangstider, med nedleggelse av fiskemottak og tvangssalg av båter. Siste store økonomiske nedtur for denne kommunen var ca. 20 år før denne studien ble gjennomført.

Forholdet til stedet en bor på

Stedet en vokser opp på, påvirker hele livsløpet videre, både når det gjelder helse, velvære og videre valg i livet (Harkonmäki et al., 2007). Bosted som voksen har også stor betydning for menneskers liv, uansett om en bor i et bysamfunn eller på et mindre sted, på kysten eller i innlandet. En kan ha vokst opp der en bor, være tilflytter, eller ha flere steder en har tilknytning til. Tilknytning til stedet kan være bestemt av flere typer relasjoner som tilknytning til personene som bor der, som familie og venner, en følelse av å høre hjemme i naturen der (Antonsen, 2011), en kan ha gode minner fra et sted (Jones & Garde-Hansen, 2012), eller det kan være jobbmuligheter som en finner der. På kysten har arbeidsmuligheter innen fiskeri vært viktig.

Som regel finnes det ikke bare én grunn til at et sted blir valgt foran et annet, og beslutningen om hvor en skal bo, tas etter vurdering av flere faktorer (Lysgård & Cruickshank, 2016). Ulike faktorer kan ha ulik betydning

på ulike tidspunkt i livet. Det kan derfor være mange grunner til at en flytter til eller fra et sted. Bosted blir ofte fremstilt som noe en velger (jf. Savage et al., 2005). Cockerham (2013) sier imidlertid at de mulighetene en får i livet, og velger ut fra, i stor grad er bestemt av sosioøkonomi eller klasseposisjon, i tillegg til alder, kjønn og etnisitet. Disse forutsetningene er viktige for å forstå menneskers livsbetingelser og muligheter, og ikke minst de valg folk gjør. De binder slik sammen aktør og struktur (Weber, 1978). Weber skiller mellom «*life chances*» og «*life choices*», der *life choices* representerer enkeltindividets muligheter til å ta styring over eget liv (*agency*), og *life chances* er et uttrykk for strukturene en er omgitt av. Mens *life choices* er frivillige, er *life chances*, som først og fremst representerer klasseposisjoner, et uttrykk for muligheter eller begrensninger for den enkeltes adgang til viktige og verdsette verdier. De kan virke begrensende på den måten at det som fremstår som individuelle valg, ikke er «egentlige» valg, fordi *choices* og *chances* gjensidig påvirker hverandre og er med på å bestemme atferden en person har. Ifølge Weber (1978) er det derfor vanskelig å snakke om «fri» vilje. Bauman (1999) sier at individuelle valg alltid er innskrenket av to sett begrensninger; en må velge fra det som er tilgjengelig, og dernest at sosiale roller eller koder forteller individene hvilke valg som er passende. Han sier videre at individet har mulighet til å handle uavhengig av sosiale strukturer, men kun i sjeldne tilfeller. Menneskene setter sine mål etter de muligheter de har, og realistiske valg er basert på det som er mulig for dem i den situasjonen de befinner seg i.

For å kunne bo og trives i et samfunn er sosial involvering viktig. Ifølge Turner (2004) er menneskers mulighet til å involvere seg avhengig av ens sosiale kapital. Sosial kapital kan her ses på som en form for «investering» en gjør i samfunnet, for eksempel medlemskap i formelle og uformelle grupper, nettverk og institusjoner. Jo mer en investerer, jo mer blir en integrert i samfunnet og jo bedre trivsel og velvære. Sosiale nettverk i ulike former legger grunnlaget for en persons sosiale kapital. Det aller nærmeste nettverket er ofte familien, der medlemmene samhandler, deler informasjon og finner støtte (Coleman, 1998), både materielt og emosjonelt (Capriano, 2006; Reich, 2020). Sosial kapital består av «nettverk sammen med felles normer, verdier og forståelser som legger til rette for samarbeid innenfor eller mellom grupper» (Keeley, 2007, s. 103, forfatterens oversettelse). Sosial kapital kan her forstås som en samling av sosiale kontakter «som gir adgang til sosial, emosjonell og praktisk støtte» (Gray, 2009, s. 6, forfatterens oversettelse). Cockerham

(2013) legger vekt på det samme når han definerer sosial kapital knyttet til stedet en bor på. Sosial kapital består da av «sosiale strukturer som består av et nettverk av samarbeidsforhold mellom innbyggere i bestemte nabolag og lokalsamfunn som gjenspeiles i nivåene av mellommenneskelig tillit og normer for gjensidighet og gjensidig hjelp» (Cockerham, 2013, s. 181, forfatterens oversettelse). Høy sosial kapital betyr i denne sammenheng at stedet er støttende for de som bor der, og folk passer på hverandre og samhandler ut fra en følelse av tilhørighet og fellesskap. Sosial kapital kan også her ses synonymt med sosial støtte (Cockerham, 2013), den er kontekstuell og brukt til å beskrive kvaliteter ved steder eller samfunn (Moore & Carpiano, 2020). Putnam (2000) sier også at en generalisert følelse av resiprositet, eller gjensidighet, er den viktigste form for sosial kapital. Sosial gjensidighet er en følelse av forpliktelse om å hjelpe andre, og vissheten om at de eller noen andre vil hjelpe deg en gang i fremtiden.

For å kunne si noe om hvordan det er å leve og bo i et fraflyttingstruet område, er det viktig å få kunnskap om hva innbyggerne legger vekt på når de skal beskrive sitt dagligliv, og hvilke fordeler og ulemper de ser ved å bo på et slikt sted. Hvilke ressurser og hvilke kvaliteter legger de vekt på i beskrivelsen av stedet? Vi er opptatt av hva folk selv oppfatter som viktig for å kunne trives i denne kommunen, og om de ser for seg en fremtid på dette stedet.

Metode

Vi har intervjuet et utvalg av befolkningen i kommunen, totalt 20 personer, om deres forhold til stedet de bor på. Alle er født og oppvokst i Finnmark, og de har en direkte tilknytning til kommunen enten ved å ha vokst opp der selv, eller har en partner fra stedet. Halvparten av informantene er unge i etableringsfasen (25–35 år), den andre delen er i ferd med å bli eller er nylig blitt alderspensjonister (i 60-årene). Det er lik fordeling mellom kjønnene. Våre informanter har ulike bakgrunn, de er offentlig ansatte eller tilknyttet private virksomheter, hvorav de fleste er tilknyttet fiskeri eller oppdrettsnæring. De aller fleste av de yngste har fullført videregående

utdanning, men blant de eldre er det mange med grunnskoleutdanning. De med høyere utdanning har ofte en kort høyere utdanning. Nesten alle våre informanter har barn. De første informantene ble rekruttert ved at folkehelsekoordinatoren i kommunen la ut et innlegg på ei facebookgruppe for kommunens innbyggere, der det ble informert om prosjektet og ba eventuelle interesserte ta kontakt med oss. De neste ble rekruttert gjennom snøballmetoden (Thagaard, 2018).

Biografisk/livsløpsintervju ble valgt fordi vi ønsker en innsikt i hva folk selv legger vekt på og hvordan de reflekterer over eget liv og de valg de har hatt, jf. Rosenthal (2004, s. 50), som sier at denne typen data «ser på erfaringene forut for og etter det aktuelle fenomenet, og rekkefølgen de oppsto i» (forfatterens oversettelse). Det er altså viktig å forstå folks subjektive perspektiv, deres erfaringer, hvilken mening de ga en handling da den skjedde, hvilken mening de gir den i dag, og hvordan de plasserer sine erfaringer. Det må her presiseres at dagens perspektiv preger minnene og hvilke typer minner en har (Rosenthal, 2004). For oss var det viktig å ha flest mulig åpne spørsmål, slik at informantene selv fikk reflektere over egne liv og de valg de har stått overfor, samt hvilke opplevelser som de mener var skjellsettende. I intervjuene fokuserte vi på viktige biografiske vendepunkt, som var ulike for de forskjellige personene vi intervjuet. For å forstå de valg de har gjort med hensyn til flytting, får en derfor en større innsikt i hva de mener de tenkte om det da, og hvordan de tenker om det i dag. Gjennom disse samtalene kom det fram mange refleksjoner og fortellinger etter hvert som vi snakket. Omtrent alle intervjuene ble gjort i folks hjem. Intervjuene varte fra en til tre timer, de fleste varte mellom en og to timer. De ble utskrevet og analysert gjennom tematisk analyse (Braun & Clarke, 2019). Det var mange ulike temaer som kom opp, og de ble samlet under fem kategorier, familie og nærmiljø, naturen og selve stedet, jobbmuligheter, tanker for fremtiden, samt kommunikasjon med omverdenen.

For å få mer kjennskap til kommunen og hva som skjer i den, har vi også intervjuet ansatte i nøkkelstillinger i kommunen, samt politisk ledelse. Ansatte i kommunen har også hjulpet oss med å finne frem til kommunale plan- og strategidokument. Vi har vært tilhørere på kommunestyremøter og fulgt med i den politiske debatten i kommunen. Prosjektet er godkjent av Norsk senter for forskningsdata (NSD).

Å leve og bo i denne kommunen

Kontakt med familie og nærmiljø

Våre informanter sier at de trives på stedet. Enkelte har bodd kort tid utenfor kommunen, men de aller fleste har bodd andre steder, noen i mange år, for å få utdanning eller jobberfaring. Det var flere som hadde bodd i større byer, kom så hjem for en periode, møtte en partner og etablerte seg i kommunen. Andre ble lokket hjem av gode jobbtillbud. Det var ofte en kombinasjon av flere forhold som fikk dem til å etablere seg på stedet, men nærhet til egen eller partners familie ble nevnt som de viktigste. Flere av de eldre forteller videre at «det ble nå bare sånn». Blant de unge var det først og fremst savnet etter nær familie som fikk dem hjem igjen. De fleste flyttet hjem etter at de fikk sitt første barn. «Det var da vi bestemte oss», forteller ei kvinne. Alle våre unge informanter har foreldre eller svigerforeldre i kommunen, og mange har også søsken der. De som er eldre, har eller har hatt det samme. Alle beskriver et nært forhold til andre slektninger. De møtes ofte, mange spiser middag sammen en eller flere ganger i uka. Unge spiser oftest middag hos foreldre, og eldre spiser gjerne sammen med søsken. Middagslagingen går da som regel på omgang.

Familien stiller også opp som barnevakt: «Det var det som fikk oss til å flytte heim», forteller flere av de unge. De forteller om besteforeldre som henter barn på skole/barnehage, lager middag, følger ungene på aktiviteter og tar dem med på hytta. «Det hadde aldri gått uten ho mamma og han pappa», forteller ei kvinne som er gift med en fisker. Ikke bare besteforeldre, men også tanter og onkler passer ungene. Enkelte som jobber skift, overlater gjerne ungene til foreldrene når de selv jobber kveld eller natt.

Det er mindre besøkskontakt utenom familien, og mange forteller at det var annerledes før, da naboer og venner stakk innom en tur. De forteller at det bare er nær familie som stikker innom nå. «Folk sitter altfor mye hjemme», er det flere som sier. Det er få møtesteder utenfor hjemmet. Få av informantene bruker kafeen på regelmessig basis. De stikker innom av og til for å møte kolleger og venner.

Noen unge forklarer lite besøkskontakt med at det er så få på samme alder at en ikke kan velge hvem en vil omgås. Ei kvinne formulerer det slik: «Når du bor her ute, så må du omgås de som bor her. Hadde vi alle bodd på et større sted eller i en by, er det ikke sikkert at vi som omgås her hadde vært omgangsvenner.» De forteller at fiskeriarbeiderne fra andre land holder seg for seg selv,

og har lite kontakt med lokalbefolkningen på fritiden. Når det i fiskesesongen er innrykk av mange mennesker, er det vanligvis ikke sosial omgang mellom dem og de fastboende. Slike møter har likevel resultert i gode vennskap og også giftemål. Informantene forteller at det heller ikke er enkelt å få kontakt med andre innflyttere som ikke har et forhold til kommunen fra før. Disse er gjerne fagfolk som sitter i nøkkelstillinger i kort tid før de flytter ut av kommunen.

Svært mange har tilgang til hytte i et fjellområde et stykke fra bygdene. Der samles ofte nær familie. Noen har «hyttevenner», som de sier, folk i nabo-hyttene som de omgås når de er der. Disse kan være naboer hjemme i bygda, men besøkskontakten begrenser seg til hytta. «Det blir nå bare slik. Men vi har det veldig hyggelig sammen når vi er der», sier en mann. Andre har venner som de møter for ulike aktiviteter gjennom året, som skigåing om vinteren, fjellturer, hytteturer og fisketurer – eller har «strikkeklubben som et påskudd for å møtes», som ei sier. Eldre, spesielt enslige, er aktive i pensjonistforeningen. Enkelte av våre informanter har fått venner der, også fra nabobygda. De forteller om hyggelige turer, både i naturen og til utlandet. Veldedige foreninger samler også mange av de eldre kvinnene til jevnlige møter.

Selv om de fleste ikke har besøkskontakt med så mange, fremhever de at de alltid snakker med folk når de møtes: «Folk er egentlig veldig åpne. Jeg kjenner jo alle, og det gjelder vel alle som bor her ...», sier en. De har også mulighet til å besøke andre hvis de ønsker det. Ei eldre kvinne med lite slekt på stedet forteller at hun ikke har mye besøkskontakt utenom nabokona, men «Hvis jeg har lyst til å gå ut, gå på besøk, så går jeg på besøk». Hun har ikke bil, men hvis hun trenger noe fra nabobygda, sitter hun på med andre i bygda. Andre forteller at «Gode naboer hjelper hverandre» hvis det skulle være behov for det. En som ikke har så mye kontakt med andre, forteller at han trives og «jeg snakker med alle når jeg er ute». Det oppleves som trygt å bo i denne bygda: «Og alle kjenner alle. Ser man noen som gjør noe de ikke burde gjøre, så kan du si ifra. Alle passer på.» Dette har også en negativ side, enkelte sier at de må være forsiktig med hvordan de oppfører seg, slik at folk ikke snakker negativt om dem.

Naturen og aktiviteter på stedet

For svært mange av informantene er også naturen en av grunnene til at de trives på stedet. Denne unge kvinna hadde egentlig bestemt seg for å flytte året

før: «Vet du, en dag så var jeg og gikk en tur, så tenkte jeg: Jeg kan ikke flytte fra dette her, nei, det går ikke.» Hun beskriver naturen, fjellene, havet og de sesongvise skiftninger i fargene som preger naturen der hun bor. Ei litt eldre kvinne sier: «Bare gå ut av døra så er du ute i naturen.» Svært få nyter naturen alene, de er ute sammen med barn, søsken eller gode venner. De forteller at det er en måte å møtes på. Mange går ikke nødvendigvis så lange turer, de kan kose seg med isfiske, gode samtaler rundt et bål, og grilling. I samarbeid mellom kommune, fylkeskomme og frivillige organisasjoner er det de senere årene opparbeidet ulike turløyper i kommunen. Spesielt kvinnene fremhevet gleden over å gå slike turer i nærmiljøet sammen med søsken eller venninner, og flere arbeider frivillig med å vedlikeholde disse turstiene.

Mange deltar i frivillig arbeid og dugnader på flere områder enn med vedlikehold eller etablering av turstier. Det kan være etablering og drift av aktiviteter for både voksne og barn, aktiviteter som ofte er økonomisk støttet av kommunen. Spesielt gjelder det sportsaktiviteter for barna. De forteller at slike aktiviteter er avhengig av at foreldre, besteforeldre og andre i kommunen stiller opp som trenere. Dette gjelder også for aktiviteter enkelte i utgangspunktet egentlig ikke kan så mye om: «selv om jeg egentlig ikke er en stor skiløper selv», sier en som har vært involvert som trener i bygdas skilag. Barneforeldre forteller at bortsett fra idrett, er det et snevert fritidstilbud for barna. Enkelte tilbud krever mer spesialkompetanse, og musikktilbud, dans og andre tilbud for barna kan vare et par år for så å legges ned når de ansvarlige flytter. Noen er aktive i ulike organisasjoner, i forebyggende helsevern eller med å opprettholde tilbud for syke i bygda, de er opptatt med nabo hjelp, eller har andre funksjoner i idrettslaget der de for eksempel holder oppe skiløypene, eller ordner fotballbanen. Våre informanter forteller at en slik dugnadsinnsats er nødvendig for at det skal være gode tilbud til befolkningen i kommunen.

Informantene sier det er trygt og godt å bo i kommunen. Småbarnsforeldrene fremhever at de kan slippe små barn ut alene, barna har stor tumleplass og stor frihet, og naturen er tett på. Foreldre trenger heller ikke bekymre seg for stor biltrafikk. I tillegg mener de fleste at det å leve og bo i denne kommunen er avstressende. De forteller at større byer har mye stress. Det unngår de der de bor, fordi alt er så nært: «Det er ikke mye du er nødt til å kjøre og bruke tid på pendling og kø og venting». De trenger heller ikke kjøre ungene: «..Skal de på trening så kan de gå selv. De kan gå til skolen selv – du må ikke

drive og frakte og hente, så sånn sett er det veldig rolig». Et ungt par med barn flyttet tilbake fra en by et par år tidligere, og forteller at de har fått mer fritid etter at de flyttet tilbake. Ettermiddagene er blitt gode og lange, forteller de. De sier også at de har fått bedre økonomi, selv om matprisene på den lokale butikken er høyere enn på stedet de kom fra. Det er lite å bruke pengene på, ingen «pengetyver», som de sier. Samtidig bruker de mye penger når de drar til større steder. De må kjøpe de varene de trenger når de er der, og kan for eksempel ikke vente på at spesielle varer kommer på salg.

Jobbmuligheter

Informantene forteller at det er nok jobber, og ingen arbeidsledighet i kommunen. De har selv ulike bakgrunn og yrkeserfaring, men felles for alle er at de synes arbeidsmulighetene på stedet er begrenset: «Hvis du ikke er interessert i fisk eller i administrasjon, er det vanskelig å bo her», sier en yngre mann. Han jobber i bygg og anlegg: «Er det mye dårlig vær, kan det bli lite penger som Selv om jobben står der, så får du den ikke gjort, så får du ikke pengene inn.» Han forteller at han sjonglerer mellom flere jobber for å ha en stabil inntekt.

Noen har tatt desentralisert utdanning for å kvalifisere seg for en jobb de allerede sitter i. En er i ferd med å avslutte en videreutdanning han i utgangspunktet startet for å få fast jobb i hjembygda. Etter hvert er han blitt veldig usikker på om arbeidslivet i bygda er utfordrende nok: «For nå har jeg ikke lyst til å jobbe her ... og så har jeg lyst til å få bruke utdanningen min litt mer bredt. Så vi snakker om å flytte.»

En som er mannskap på fiskebåt, drømmer om egen båt og kvote. Den friheten, spenningen og uforutsigbarheten som ligger i fiskeryrket, gjør at han ikke kan tenke seg et annet liv. Til tross for det er han redd for å ta på seg de store låneforpliktelsene som kreves for å kunne realisere denne drømmen. Flere sier at selv om det går veldig bra innen fiskeri for tiden, og arbeidsforholdene har blitt bedre de senere årene, er fiskeryrket et tungt yrke, med lange dager og mye stress i sesongen. Det er også usikkerhet knyttet til pris- og kvotesystemene, og dårlig vær kan føre til tapt arbeidsinntekt. En av de eldre har egen båt og tjener godt, men sier likevel «Jeg ville aldri valgt dette livet hvis jeg var ung nå, uansett hvor mye penger jeg ville tjent». Han har derfor advart egne barn mot å velge fiskeryrket.

Informantene mener at lokalpolitikere og kommunen gjør en god jobb med å ta vare på befolkningen. Enkelte av våre informanter mener de har fått jobbmuligheter som de kanskje ikke ville fått andre steder. En har ikke fullført videregående skole. Etter noen kurs har han fått jobb som krever høyere utdanning andre steder. Han mener at han ikke vil ha mulighet til å få en tilsvarende stilling hvis han flytter til et større sted. Ei som sitter i en fremtredende stilling, forteller om da hun nylig søkte på en tilsvarende stilling i en større by – og fikk jobben. Hun tok den ikke, men forteller at den dagen hun ble tilbudt jobben, var en god dag. Det føltes godt å få en bekreftelse på at hun var god nok, også andre steder.

Tanker om fremtiden

Kommunen mangler boliger. De eldste informantene sitter i selveide boliger som ble bygd mange år tilbake, enten av dem selv eller av nære slektninger. Mange forteller at unge har problemer med å skaffe seg egen bolig. Flere av de som er kommet tilbake til kommunen, har bodd i foreldrehjemmet en tid før de fikk kjøpt eller leid seg egen bolig. De forteller at hus som blir lagt ut for salg, raskt blir kjøpt opp av turistfiskefirmaer og brukes til utleie. Disse firmaene overbyr da de lokale som trenger hus. Fra kommunalt hold fikk vi vite at de jobber aktivt for å legge til rette for husbygging. Våre informanter synes dette er et flott tiltak. Likevel er det ikke mange av de yngste informantene som har bygget eget hus. De forteller at selv om tomtene er mer eller mindre gratis, så koster materialer like mye som andre steder, kanskje mer, på grunn av høy fraktpris. Håndverkere må ofte skaffes utenfra kommunen, og de må innkvarteres under byggeperioden. Den enkelte husbygger må da betale for denne ekstrakostnaden. Byggekostnadene blir derfor totalt sett ikke lavere enn andre steder. Det er ingen god investering, sier de, for når en skal selge, er det ingen som er villig til å betale det et nybygg koster – og de vil gå med økonomisk tap når de eventuelt selger.

Når unge snakker om egen fremtid, sier de aller fleste at det ikke er et «hvis» de flytter, det er et «når». De tenker å bo i kommunen til barna blir eldre, deretter flytter de til en av de nærmeste byene. De er ikke så avhengig av hjelp fra familien da. Flere snakker om når det er best å flytte av hensyn til barna. Enkelte tror det vil bli vanskelig for ungene å finne seg til rette i byen

hvis de utsetter flyttingen for lenge. For flere er det helt klart at de iallfall ikke vil bo på stedet når den eldste av ungene skal på videregående skole. «Det kommer ikke på tale, jeg sender ikke han aleine til byen», sier ei mor. Siden de bor der midlertidig, er det flere som mener det er en for stor risiko å investere i nytt hus, siden de ikke får tilbake det de har investert, når de flytter. Flere ser også for seg at de beholder det huset de bor i, som en feriebolig. «Jeg vil alltid komme tilbake, uansett hvor jeg bor», sier ei som ikke kan tenke seg å selge huset når de flytter ut av kommunen. Samtidig er det flere som sier at det kan bli vanskelig å etablere seg i en by, siden prisen for hus er mye høyere enn der de bor nå, «og huset vi har nå, er ikke verdt noen ting». De bekymrer seg derfor for om de vil få råd til å etablere seg i byen med tenåringsbarn når den tid kommer.

Mange av de eldre som bor der, forteller at det var en vanskelig tid da barna deres måtte reise hjemmefra og flytte på hybel. Enkelte hadde seriøse flytteplaner da. Men vanskelig arbeidsmarked, kombinert med at deres eget hus var så lite verdt, gjorde at det bare ble med tanken. De fleste i den eldste aldersgruppen planlegger egen alderdom i kommunen, men flere sier at dette kan endre seg hvis barna velger å flytte: «Men selvfølgelig er det avhengig av at ho ... blir værende», som ei sier. Hvis datteren og barnebarna flytter, vil denne kvinna revurdere egen alderdom på stedet. Selv om de ikke har konkrete planer, er det også noen som tror at de etter hvert vil flytte nærmere barn som bor i byer i landsdelen. Enkelte kan også tenke seg å flytte nærmere barn utenfor landsdelen.

Siden kommunen er såpass liten, har også barna få muligheter til å velge venner. Når vennene også flytter, blir det vanskelig å være den som er igjen: «Hun har ei venninne, den andre har flytta», sier ei ung kvinne om datteren. Dette får også dem til å vurdere flytting. Flere andre forteller om unger som er lei seg for at gode venner er flyttet til mer sentrale strøk. Ei kvinne som kunne tenke seg å flytte for å få mer utfordringer arbeidsmessig, synes de har det bra slik det er nå, og har lyst til å fortsette å bo på stedet: «Men hvis andre flytter ...» Ei eldre kvinne forteller at det har vært en flytteepidemi i kommunen, og hun håper at det roer seg etter hvert. Hun vil ikke flytte, iallfall ikke så lenge hun har familie og gode venner rundt seg. For flere er det vanskelig å forholde seg til at folk forsvinner ut av kommunen. Det gjør det også vanskelig å etablere vennskap med nye mennesker som kommer tilflyttende til kommunen.

Kommunikasjon med omverdenen

Selv om kommunen ligger i et værhardt område, er været i seg selv ikke noe som opptar folk så mye: «Vi veit hvor vi bor», eller «Været kan vi ikke gjøre noe med», sier de. De lengter til sol og varme iblant, og enkelte av de yngste forteller at de gjerne skulle prøvd å bo i et varmere klima. De aller fleste mener likevel at klimaet ikke er en grunn til å flytte. Ei kvinne sier at «Det er jo fint med litt vær av og til, koselig å sitte inne og fyre i ovnen mens du hører at det river ute. Det synes jeg er koselig». Imidlertid fremhever flere at for å trives i kommunen er det viktig å kunne reise bort iblant. Dette gjelder både de unge og de som er litt eldre. Mange reiser til nærmeste by en gang i måneden eller oftere. Det er for å få kjøpt helt vanlige forbruksvarer, som sko og klær, sier de, andre drar for å få kulturopplevelser eller gå på restaurant. Mange drar til sydligere strøk om sommeren, og på weekendtur til internasjonale storbyer. Enkelte av våre litt eldre informanter reiser ofte, og langt. Disse fremhever at de ikke synes at det er vanskeligere å bo i denne kommunen enn andre steder, og sier at de har frihet til å reise og dra hvor de vil. Mange er imidlertid opptatt av at for å kunne reise ut, må også kommunikasjonsmidlene fungere. De har ofte opplevd gjensnødde veier og båter som er innstilt. Spesielt er de bekymret for at de ikke skal komme seg til sykehus hvis de blir akutt syke. Det gjør at de føler seg utrygge.

Verken veistandarden eller båtene er tilpasset klimaet, forteller de. «Det er ikke været som er problemet, problemet er at vi ikke blir prioritert», sier en. Flere forteller at lokalpolitikere gjør så godt de kan, men de er oppgitt over mangel på politiske prioriteringer av samferdselen i området. Det gjør at det i enkelte deler av året kan være et sjansespill å planlegge en reise. De forteller om store trailerlass med fisk til markedet i Europa som er blitt ødelagt, fordi de ikke ble fraktet ut av kommunen raskt nok. Bruk av småfly fra nærmeste småflyplass kunne kortet reisetiden til mer sentrale strøk. Mange sier imidlertid at de må tenke seg godt om før de benytter småfly til fritidsreiser. Selve reisene blir ofte unødvendig dyre. For mange fører det til at de ikke får mulighet til å reise så mye som de ønsker. En mann sier at de blir «innesperret», ikke av været, men fordi det er politisk uvilje mot å prioritere slike steder som de bor på.

Å leve og bo i denne kommunen har altså mange fordeler. Våre informanter trives og mener at de har et godt liv omgitt av slekt, venner og kjente som står opp for dem hvis det skulle behøves. De har uberørt og mektig natur

nesten rett utenfor stuedøra. Området de bor i, er rikt på fiskeressurser, som skaper gode økonomiske rammer for kommunen. Samtidig er arbeidsmarkedet usikkert og snevert, ungdom må flytte hjemmefra når de er ferdig med grunnskolen, og stor utskifting i befolkningen gjør det vanskelig å knytte seg til nye mennesker. Vær, avstand og dårlig utbygd infrastruktur setter begrensninger, og gjør tilværelsen mer usikker. For mange av våre informanter er det knyttet ambivalente følelser til det å fortsette å bo der. Dette gjelder først og fremst de yngre informantene.

Om å være del av et støttende fellesskap

Hva er det folk legger vekt på når de skal beskrive livet sitt i denne kommunen? De føler en sterk tilhørighet, både til menneskene, naturen og stedet. Det som først og fremst blir fremhevet, er opplevelsen av å være del av et større sosialt fellesskap og samhold. For de fleste av våre informanter er familien basis for deres nettverk, det er gjensidig forpliktende, og de føler seg trygg på at de får hjelp og støtte når de trenger det. Det gir trygghet, trivsel og forutsigbarhet. Dette viser også andre studier av familiebaserte nettverk i rurale strøk (Scott et al., 2017). I denne kommunen er det ikke bare familie og det nærmeste nettverket som stiller opp. Naboer og andre bygdefolk passer på hverandre, samtidig som de er engasjert i lokalsamfunnet og bidrar der de kan. Våre informanter beskriver et samfunn basert på gjensidig avhengighet, der alle føler en forpliktelse til å delta, hjelpe hverandre og passe på hverandre. Dette betyr at de jevnlig vedlikeholder sin sosiale kapital (Keeley, 2007) både i sitt nærmeste nettverk og i samfunnet de er en del av. I tillegg bor de i en kommune som tilrettelegger og lager en ramme for at de kan leve gode liv der de bor.

Informantene er selv klar over at deres liv på stedet har disse kvalitetene ved seg, det er de kvalitetene de fokuserer på når de skal fortelle hvorfor de trives der. De har et nettverk av samarbeidsformer som fører til mellommenneskelig tillit og følelse av gjensidighet, som er de trekkene som Cockerham (2013) betegner som høy sosial kapital ved et samfunn, og som Putnam (2000) fremhever som den viktigste form for sosial kapital. Dette til tross for at stedet er preget av fraflytting.

Selv om befolkningen i dette samfunnet deler et større verdifellesskap med andre nordmenn (jf. Aakvaag & Bæck, 2024), viser dette studiet at et levedyktig fellesskap kan være basert på mer enn felles verdier. I dette tilfellet er det stedstilhørighet og geografisk beliggenhet som danner basis for fellesskap. Det som binder folk sammen, og skaper fellesskap, er at de bor der de bor. Det er likevel grunn til å anta at ikke alle i kommunen oppfatter seg som en del av det fellesskapet som er på stedet. Det bor nok folk i kommunen som ikke har familie eller nære venner de kan be om hjelp til barnepass eller utveksle tjenester med, folk som ikke har mulighet til eller ønsker å delta i fellesskapet rundt naturopplevelser, eller som kan delta i fellesprosjekter rundt idrett eller andre aktiviteter. For dem kan terskelen for å komme inn og bli en del av det sosiale fellesskapet på stedet være høy. Dette gjelder antakelig først og fremst innflyttere, som utenlandske sesongarbeidere og nøkkelpersonell som kommer utenfra til kommunen. Denne gruppen vil i så fall i mindre grad kunne dra nytte av den sosiale kapitalen som er på stedet (jf. Cockerham, 2013). Mest sannsynlig opplever de ikke at folk på stedet er støttende på samme måte som våre informanter beskriver det.

Også for enkelte av informantene som opplever fellesskapet som støttende, kan det være spenninger i fellesskapet som de må forholde seg til. Det er mindre muligheter til selv å velge venner, de må omgås de som er der. Dette gjelder også for barn. Et annet eksempel er at siden «alle kjenner alle», er det trange rammer for hva som oppfattes som akseptabel oppførsel. På denne måten er fellesskapet i bygda ikke bare støttende, det kan også oppleves som påtvunget og begrensende. Slik våre informanter beskriver fellesskapet i bygda, er de positive sidene viktigst, og de er derfor villige til å tilpasse seg rammene for å være en del av fellesskapet.

For de eldste beskrives valg av bosted som at det «har bare blitt sånn». Selv om de yngste informantene også anerkjenner stedets høye sosiale kapital, ser de begrensninger. De vil ha mulighet til å flytte etter hvert, og tror ikke at de ønsker å bo på stedet når barna blir større. De faktorene som fikk dem til å flytte til stedet, vil ikke ha så stor betydning i fremtiden (jf. Lysgård & Cruickshank, 2016). De er opptatt av å planlegge, sånn at de ikke blir «nødt» til å bo i kommunen videre fremover, blant annet ved å være tilbakeholdne med å investere altfor store summer i hus som vil binde dem til stedet. Samtidig ser de utfordringer ved å flytte. Enkelte er klar over at de ikke kan få en like bra jobb på et større sted. De er også klar over at det er dyrt å etablere seg i en

by. Årsaken til at de ønsker å beholde huset på stedet når de flytter, kan være fordi verdien av huset i liten grad bidrar til egenkapital den dagen de etablerer seg i byen. Like sannsynlig er det et uttrykk for deres sterke tilknytning til stedet. De er veldig klar over at de drar *fra* noe den dagen de eventuelt flytter.

Været ser ikke ut til å være en avgjørende faktor for ønsket om å flytte fra stedet, siden våre informanter planlegger å flytte inn til en av de nærmeste byene, som ikke er så forskjellig klimatisk fra hjemstedet. Hva er så grunnen til at mange vil flytte? Til tross for stedets høye sosiale kapital viser data at geografisk beliggenhet, kommunikasjonsutfordringer, et ensidig og utrygt arbeidsmarked og fraflytting fører til usikkerhet. Ikke minst oppleves det utrygt at barna må flytte på hybel i byen når de skal på videregående skole. For de yngste av våre informanter er det en av hovedgrunnene til at de tenker å forlate kommunen. For eldre er avstand til voksne barn viktig. Det betyr at mange bor på stedet «midlertidig».

Hvorfor valgte spesielt de unge å flytte tilbake til hjemmeplassen, når de visste om de begrensningene som er knyttet til stedet? Og hvorfor fortsetter de å bo der? Som Bauman (1999) sier, så velger vi ikke helt fritt, våre valg er et resultat av de mulighetene vi som enkeltmennesker ser. Webers (1978) begrepspar *life chances* og *life choices* fanger opp den sterke forbindelsen mellom aktør og struktur. Begge delene påvirker de mulighetene enkeltmennesket ser for eget liv, og kan gi en forståelse av de valgene folk i kommunen står overfor, også med hensyn til bosted. Folk velger mellom de mulighetene de ser på som aktuelle for seg selv, og for de som bor i denne kommunen, var kommunen antakelig et valg som var attraktivt for dem da de bestemte seg for å bo der. Det betyr at valg av bosted fortøner seg annerledes for en person med et annet utgangspunkt enn det våre informanter har. Det samme gjelder hvilke mulige steder de kan tenke seg å flytte til. Som data viser, er det også forskjell i hvilke faktorer ulike aldersgrupper, yrkesgrupper og sivilstatus vektlegger når det gjelder ønsker for et fremtidig bosted. Spesielt ser vi at folk i ulike aldersgrupper legger vekt på ulike elementer når de tenker et mulig fremtidig bosted.

For å få et godt liv i bygda, kan folk velge å delta og bidra til fellesskapet som de opplever at de er en del av. De må da leve med den utryggheten og risikoen som er knyttet til det å bo der. Den utryggheten de opplever, er ikke noe de som enkeltmennesker kan endre. Siden arbeidslivet i kommunen er nært knyttet til primærnæringen, er de i stor grad prisgitt fiskeri- og samferd-

selspolitikk, samt andre politiske prioriteringer. Som data viser, er tilliten ikke stor til at politiske myndigheter vil gjøre endringer i disse rammene. Dette betyr at folk føler seg maktesløse i å påvirke politiske prioriteringer som har konsekvenser for eget liv og fremtid i kommunen. Mange synes også at å bo i kommunen begrenser deres tilgang til goder som er en del av et moderne liv, som kulturtilbud, jobbmuligheter og fritidstilbud. Folk blir også jevnlig konfrontert med egne valg, når det blir nye politiske prioriteringer som påvirker livet i bygda, eller når naboen flytter. Det er også mulig at den ambivalensen som våre informanter opplever, har vært årsaken til at andre har flyttet tidligere. Disse har så deltatt i en flyttestrøm som gjør livet i kommunen enda mer utfordrende for de som bor der.

Avslutning

Skal denne kommunen overleve, er den avhengig av at folk ønsker å leve og bo der. Til tross for gode økonomiske vilkår, og et samfunn med høy sosial kapital, har det gradvis vært en tapping av menneskelige ressurser i kommunen. Våre informanter er klar på at årsaken til det først og fremst er manglende politiske prioriteringer, blant annet innen samferdsel og fiskeripolitikk. Slik fellesskapet i kommunen er beskrevet, er det robust i den forstand at fellesskapet ser ut til å være avgjørende for trivsel i kommunen. Hvis altfor mange flytter ut av kommunen, vil det imidlertid kunne være vanskelig å opprettholde de kjerneområdene som fellesskapet i bygda er bygd rundt. Det kan da utvikle seg til et ustabil, flyktig fellesskap, der interaksjonen er uforpliktende, løselig og foranderlige, lik det Skjælaaen (2017) kaller «tilfeldig sammen». Fellesskapet vil da ikke være en av de viktigste grunnene til å bosette seg i bygda, eller en grunn til å fortsette å bo der.

Dette studiet er basert på folks refleksjoner rundt hvordan det er å leve og bo i dette kystsamfunnet, og hvilke livsmuligheter og livssjanser stedet og det sosiale fellesskapet gir. Generelt sett er livet her og nå preget av trivsel og gode sosiale fellesskap. Dette gjelder på tvers av generasjoner og kjønn. Usikkerheten samfunnet står overfor, fører imidlertid til at mange opplever fremtiden på stedet som usikker og midlertidig. Folk lever altså et godt liv

på et sted de ønsker å være, samtidig som de forbereder seg på å måtte flytte derfra. Dette dilemmaet ser vi særlig uttrykt av de yngre informantene. Det er ikke så sannsynlig at de endringene som er foreslått i stortingsmeldingen om kvotesystemet (Meld. St. 7 (2023–2024)), vil ha avgjørende betydning for folks fremtidige oppfatning av usikkerheten ved å bo på stedet. Livsmulighetene og livssjansene påvirkes av den enkelte og det sosiale fellesskapet de er en del av, men styres i stor grad av fiskeripolitikk, samferdselspolitikk, opprettholdelse og utvikling av nye arbeidsplasser og offentlige velferdstjenester – strukturelle forhold den enkelte på stedet bare i liten grad kan påvirke. En videre bosetting krever politisk vilje til at befolkningen i kommunen får trygghet og forutsigbarhet på disse områdene også. Først da kan det bli et robust fellesskap.

Referanser

- Antonsen, K. M. (2011). *Å velge bosted i Lofoten. En diskursanalyse av fortellinger om bostedsvalg og hverdagsliv* [Doktorgradsavhandling, NTNU].
- Bauman, Z. (1999). *In Search of Politics* (1. utg.). Stanford University Press.
- Braun, V. & Clarke, V. (2019). One size fits all? What counts as quality practice in (reflexive) thematic analysis? *Qualitative Research in Psychology*, 18(3), 328–352. <https://doi.org/10.1080/14780887.2020.1769238>
- Capriano, R. M. (2006). Towards a neighborhood resource-based theory of social capital for health: Can Bourdieu and sociology help us? *Social Science and Medicine*, 62, 165–175. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2005.05.020>
- Cockerham, W. C. (2013). *Social causes of Health and Disease* (2. utg.). Polity Press.
- Coleman, J. S. (1998). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, S95–S121. <https://www.jstor.org/stable/2780243>
- Gray, A. (2009). The social capital of older people. *Ageing and Society*, 29, 5–31. <https://doi.org/10.1017/S0144686X08007617>
- Harkonmäki, K., Korkeila, K., Vahtera, J., Kivimäki, M., Suominen, S., Sillanmäki, L. & Koskenvuo, M. (2007). Childhood adversities as a predictor of disability retirement. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 61, 479–484. <https://doi.org/10.1136/jech.2006.052670>
- Jones, O. & Garde-Hansen, J. (2012). *Geography and memory. Explorations in identity, place and becoming*. Palgrave MacMillan.
- Keeley, B. (2007). *Human capital: How what you know shapes your life*. OECD Publishing.
- Lysgård, H. K. & Chruickshank, J. (2016). Attraktive lokalsamfunn – hva er det og for hvem? I M. Villa & M. S. Haugen (Red.), *Lokalsamfunn*. Cappelen Damm.
- Meld. St. 7 (2023–2024). Folk, fisk og fellesskap – en kvotemelding for forutsigbarhet og rettferdig fordeling. Nærings- og fiskeridepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld.-st.-7-20232024/id3021504/>
- Moore, S. & Carpiano, R. M. (2020). Introduction to the special issue on “social capital and health: what have we learned in the last 20 years and where do we go from here?” *Social Sciences and Medicine*, 257, 113014. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113014>
- Nofima. (2022). *Verdt å vite om fiskekvoter*. <https://nofima.no/fakta/verdt-a-vite-om-fiskekvoter/#ib-toc-anchor-0>
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. Simon and Schuster.
- Reich, J. (2020). We are fierce, independent thinkers and intelligent: social capital and stigma management among mothers who refuse vaccines. *Social Science and Medicine*, 257, 112015. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2018.10.027>
- Riksrevisjonen. (2020). *Riksrevisjonens undersøkelse av kvotesystemet i kyst- og havfisket*. Dokument 3:6 (2019–2020).
- Rosenthal, G. (2004). Biographical research. I C. Seale, G. Gobo, J. F. Gubrium & D. Silverman (Red.), *Qualitative research practice* (s. 48–64). Sage. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-56725>
- Savage, M., Bagnall, G. & Longhurst, B. (2005). *Globalization & belonging*. Sage.

- Scott, M., Murphy, E. & Gkartzios, M. (2017). Placing «Home» and «Family» in Rural Residential Mobilities. *Sociologia Ruralis*, 57(S1), 598–621. <https://doi.org/10.1111/soru.12165>
- Skjælaaen, Ø. R. (2017). Alene, sammen. Om former for fellesskap rundt morgenpilsen. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 58(4), 409–425. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-291X-2017-04-03>
- Thagaard, T. (2018). *Systematikk og innlevelse* (5. utg.). Fagbokforlaget.
- Turner, B. (2004). *The new medical sociology: Social forms of health and illness*. Norton.
- Weber, M. ([1922] 1978). *Economy and society* (Bd. 1–2). University of California Press.
- XX kommune. (2019). *Kommuneplanens samfunnsdel 2020–2023*.
- XX kommune. (2020). *Kommunal planstrategi 2020–2023*.
- Aakvaag, G. C. & Bæck, U.-D. K. (2024). *Innledning: Å studere det norske samfunnet som robust fellesskap*. I G. C. Aakvaag & U.-D. K. Bæck (Red.) *Robuste fellesskap*. Fagbokforlaget.

Magnussen, I.E. (2024). Føles som hjemme: Menigheten som familie.
I G. C. Aakvaag & U.-D. K. Bæck (Red.), *Robuste fellesskap* (s. 271–293).
Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa240211>

Kapittel 11

Føles som hjemme

Menigheten som familie

Ida Elise Magnussen

Innledning

«Selv om vi var langt unna, med mange fremmede, følte det fortsatt som hjemme», sa Ruth om menigheten hun var en del av. Men, hva er egentlig et hjem? Marianne Gullestad skriver at «ordet hjem bringer sammen i ett begrep både ideen om et sted og ideen om et sosialt fellesskap knyttet til dette stedet» (1989, s. 54). Som jeg vil vise i dette kapitlet, er ikke et hjem bare en fysisk struktur, men handler like mye om sosiale relasjoner. Jeg vil også vise hvordan trossamfunnet kan få rollen som et hjem og en familie for mennesker med innvandrerbakgrunn.

Det er en utbredt oppfatning at Norge er et sekulært land og at en fallende andel av befolkningen anser seg selv som troende. Forskning viser derimot til en jevn økning av deltakelse i trossamfunn, og denne økte deltakelsen knyttet opp til innvandring (Loga, 2012, s. 56). Studier viser dessuten at innbyggere i Norge med minoritetsbakgrunn deltar i større grad enn majoritetsbefolkningen i religiøse organisasjoner (Ødegård et al., 2014). For mange innvandrere er trossamfunnet det første sosiale fellesskapet de deltar i når de kommer til Norge, og det spiller en sentral rolle i å skape en sosial tilknytning til (lokal)samfunnet de har flyttet til. Kristne trossamfunn stod i 2022 for mer enn halvparten av medlemmene i tros- og livssynssamfunn utenfor Den norske kirke (Statistisk sentralbyrå, 2022).

Dette kapitlet er basert på deltakende observasjon og kvalitative intervju i et kristent trossamfunn utenfor Den norske kirke. Hensikten med kapitlet er å utforske hva det betyr for mennesker med innvandrerbakgrunn å delta i religiøse menigheter. Kan religiøse menigheter bidra til å skape fellesskap? Kan religiøse fellesskap føre til integrering? Er de religiøse fellesskapene robuste?

Hjem

En studie om hjemlengsel viser at hjem er et sted man føler seg komfortabel og et sted man føler at man hører til. Et sted man kan være seg selv. Et sted hvor man kan gjøre aktiviteter man liker, ha nær interaksjon med viktige mennesker og føle seg trygg og elsket (Scharp et al., 2016, s. 1186). En viktig måte å håndtere hjemlengsel på er å søke sosial støtte fra andre som kommer fra samme sted og/eller har lignende bakgrunn.

Scharp og medarbeidere peker på tre aspekter som er viktige ved hjem. Det første handler om *fysisk beliggenhet*. Det andre handler om at hjem er *mennesker*. Her spiller familien en sentral rolle. Mennesker kan skape en følelse av hjem og lette på følelsene av hjemlengsel. For det tredje er hjem *følelser* (2016, s. 1184).

En sosiologisk forståelse av hjem refererer altså ikke bare til et sted, men handler også om relasjoner (Boccagni & Kusenbach, 2020, s. 596). Hjem er både en følelse og et sted som blir fylt med mening gjennom rutinene som blir utført her og følelsen av beskyttelse og intimitet som det formidler. Hjemmet er avhengig av meningsfulle relasjoner vi har skapt med andre mennesker. Hjemmet er et sted hvor vår tilstedeværelse ikke trenger noen forklaring. Hjem handler også om sosiale praksiser som vi gjør for at det skal bli hjemlig (Boccagni & Kusenbach, 2020, s. 599).

Det finnes noen fellestrekk mellom et hjem og et trossamfunn. Bertolani og medarbeidere (2021) snakker om hvordan en *gurdwara*, sikhenes religiøse samlingssted, i London, kan bli sett på som halv-offentlig (semi-public) fordi den har elementer ved seg som ligner på de som finnes i et privat hjem. De trekker derfor noen paralleller mellom det halv-offentlige tilbedelsesstedet og et privat hjem. Gurdwaraen gir en følelse av familiær komfort og omsorg som er knyttet til det å være hjemme. I likhet med et privat hjem er for eksempel matlaging og det å dele måltider sentrale aktiviteter. Gjennom å tilby en følelse av fellesskap og tilhørighet gir gurdwaraen et trygt og kjent sted for de besøkende. Gurdwaraen er ikke helt offentlig og ikke helt privat i at det er visse symbolske og fysiske grenser som må krysses før en kommer helt inn i menigheten. Det skjer gjennom handlinger som vask av hender og føtter. Forfatterne argumenterer for at gurdwaraen ikke bare fungerer som et religiøst sted, men også som et sosialt og kulturelt samlingspunkt.

Familie

Hjem handler om mennesker og sosiale relasjoner. Familie utgjør ofte disse relasjonene. Mye av forskningen på familie setter søkelys på familien innenfor den private husholdningen. Familie blir imidlertid brukt i mange ulike

kontekster og trenger ikke å handle om biologisk eller juridisk status mellom personer (Gubrium & Holstein, 1990, s. 118–119). Et sosialkonstruktivistisk perspektiv på familie handler om at vi som forskere er opptatt av hvordan folk beskriver og snakker om familie. «Vi må lytte for å kunne se» (Gubrium & Holstein, 1990, s. 9). Familie er altså ikke en gitt størrelse, men et sosialt konstruert fenomen som blir gjort meningsfull gjennom interaksjon (Gubrium & Holstein, 1990, s. 12). Familie blir altså skapt gjennom en prosess og er ikke en ferdig definert kategori. Det betyr at familie handler om sosiale relasjoner som ikke nødvendigvis innebærer biologisk slektskap. Det handler heller om roller og funksjoner som personer har i forhold til hverandre. Et viktig aspekt ved dette er tilliten og omsorgen som mennesker føler og viser for hverandre. I dette kapitlet skal jeg vise hvordan medlemmene i denne menigheten definerer hverandre som familie uten at det er basert på et biologisk eller juridisk slektskap.

Tillit

Tillit er et sentralt tema i sosiologien. Sosiologien er opptatt av hva som holder samfunnet sammen, hva som opprettholder en slags sosial orden, og her er tillit en viktig faktor. Sosiologien fokuserer på hva som kjennetegner forholdet mellom individet og samfunnet (Misztal, 1996, s. 26). Tillit spiller en svært viktig rolle for at sosiale grupper og samfunn skal fungere (Cook, 2001, s. xxvii).

Tillit kan defineres som viljen til en person (tillitsgiver) til å være sårbar overfor en annen person (tillitsmottaker) (Schilke et al., 2021, s. 240). Dette innebærer en viss risiko, siden tillitsgiveren antar at tillitsmottakeren vil handle på en måte som bidrar til å ivareta tillitsgiverens interesser til tross for at tillitsmottakerens handlinger er utenfor tillitsgiverens kontroll.

Ifølge Robert Putnam (2000) er sosial kapital evnen til å skape og opprettholde tillitsfulle relasjoner mellom mennesker. Det handler om «forbindelser mellom individer – sosiale nettverk og normene for resiprositet og tillit som oppstår fra dem» (2000, s. 19). Putnam skiller mellom to typer sosial

kapital. Sammenbindende sosial kapital er eksklusiv (exclusive), det består av et nettverk av tillitsfulle relasjoner som er rettet innover mot gruppen, og består av individer som deler visse kjennetegn og interesser som for eksempel etnisitet, språk, religion eller ideologisk tilhørighet. Den brobyggende sosiale kapitalen er derimot inkluderende (inclusive) og rettet utover mot å knytte bånd mellom mennesker på tvers av sosiale skillelinjer som kanskje ikke ellers ville hatt kontakt med hverandre (2000, s. 22). I kapitlet vil jeg undersøke hva slags sosial kapital som skapes i religiøse fellesskap.

Kjeder av interaksjonsritualer

Gjennom sin teori om interaksjonsritualkjeder bidrar Collins med et perspektiv på hvordan fysisk og emosjonell samhandling bidrar til gruppesolidaritet, eller en følelse av medlemskap i en gruppe (Collins, 2004, s. 49). Med situasjoner heller enn individer som utgangspunkt for analyse viser han hvordan kjeder av situasjoner bidrar til å skape såkalt emosjonell energi hos individet (Collins, 2004, s. 3). Jeg vil komme tilbake til dette litt seinere i kapitlet. Utgangspunktet for interaksjonsritualene består av fire elementer. For det første innebærer interaksjonsritualene den fysiske tilstedeværelsen til to eller flere individer. Individene blir bevisst eller ubevisst påvirket av hverandres tilstedeværelse. For det andre finnes det grenser som skiller de som deltar fra de som ikke deltar. For det tredje har individene et felles fokus på en aktivitet eller et objekt og kommuniserer dette til hverandre. For det fjerde deler de en felles sinnsstemning eller følelsesmessig opplevelse (Collins, 2004, s. 49).

Gjennom teorien viser Collins hvordan hverdagslige sosiale interaksjoner kan betraktes som ritualer. Gjennom intervju og det jeg har valgt å kalle «feltfortellinger» fra religiøse møter, vil jeg benytte Collins' perspektiv for å belyse hvordan det å delta i de religiøse møtene bidrar til å skape fellesskap for mennesker som bor utenfor sine hjemland og kanskje i tillegg langt fra sin biologiske familie.

Materiale og forskerposisjonering

Kapitlet er basert på deltakende observasjon i gudstjenester, bibeltimer, husfellesskap og bønnemøter i en kristen karismatisk menighet i perioden mai 2021 til mars 2022. Jeg vil i kapitlet gi leseren et innblikk i fellesskapet i menigheten gjennom tre «feltfortellinger», som består av redigerte utdrag fra mine feltnotater. I tillegg har jeg gjennomført fem semistrukturerte intervju med syv deltakere med migrasjonsbakgrunn som går regelmessig i menigheten. Hovedfokuset i intervjuene var deltakernes personlige erfaringer med å delta i menigheten og hva menigheten betyr for dem. Alle som har deltatt i forskningsprosjektet og som blir omtalt i dette kapitlet, har fått fiktive navn. Samtlige deltakere samtykket til lydopptak. Alle gudstjenestene ble streamet og gjort tilgjengelig i etterkant via menighetens Facebook-side. Dette gjorde at jeg også hadde tilgang til disse videoopptakene og kunne se dem igjen dersom jeg hadde behov for det. Det gjorde det også mulig for meg å transkribere og på denne måten kunne gjengi sitater fra gudstjenestene. Sikt har vurdert prosjektet som i tråd med personvernlovverket for forskning.

Menigheten har omkring 60 medlemmer fra cirka 13 forskjellige land og har gudstjenester hver søndag i tillegg til ulike husfellesskap i private hjem i løpet av uka. Gudstjenestene blir holdt både på norsk og engelsk ved hjelp av tolk. De fleste medlemmene er rekruttert gjennom venner og bekjente som allerede er medlemmer i menigheten.

«Hvorfor vil en ikke-religiøs person gjøre forskning i kirker?», spør en ung kvinne i menigheten meg. Jeg svarer at jeg som ikke har en religiøs bakgrunn, er drevet av en nysgjerrighet og et ønske om å få innblikk i og en bedre forståelse av hva som foregår i ulike menigheter. Å gå inn i religiøse rom som ikke-religiøs har uten tvil hatt innvirkning på mine observasjoner og på hvordan jeg blir møtt i menigheten. Jeg opplevde at åpenheten og nysgjerrigheten på å forstå andres liv var gjensidig. Samtidig opplevde jeg at ulike medlemmer i menigheten «sjekket opp» min religiøse status med jevne mellomrom. Altså hvorvidt noe hadde skjedd med min tro som et resultat av å ha deltatt på gudstjenester og andre møter i menigheten. Jeg har vært opptatt av være så åpen som mulig om min tro og om mine intensjoner med å delta i gudstjenester og andre møter.

Det er mye aktiviteter i tilknytning til menigheten gjennom hele uka, blant annet gudstjenester, husfellesskap og bønnemøter. I neste del av artik-

kelen skal jeg ved hjelp av empiri fra feltfortellinger og intervjudata utforske hva menigheten betyr for personer med minoritetsbakgrunn.

Sammen for Ukraina

Med et stort smil starter Ezekiel gudstjenesten med å spørre menigheten hvordan uka har vært. Han venter ikke på noe svar. «Kan du snu deg rundt og si 'hei' til noen?», spør han oss. «Ikke til noen du kjenner fra før, men til noen du ikke har hilst på før», understreker han. Det tar ikke lang tid før det høres en summing av stemmer gjennom hele lokalet. Jeg snur meg og sier «hei» til de som sitter bak meg, før jeg snur meg tilbake igjen. Ezekiel står og smiler mens han ser utover menigheten.

Han blir litt mer alvorlig. «Det er godt her i dette landet nå, men det er ikke alle land som har det like godt som oss. Jeg vil at vi skal starte i dag med å be sammen for Ukraina.» Han inviterer Marcus, en av de andre lederne, til å komme å be sammen med menigheten. Ezekiel ber oss om å bøye ned hodet mens Marcus ber. Før han begynner å be, vil Marcus gjerne si noe. Han sier at «vi har medlemmer i denne menigheten fra Ukraina. Og vi har også flere russere. Og vi er så glade i både ukrainere og russere. Men det vi ikke liker, er denne aggresjonen som vi ser nå mot et land. Det er en stor humanitær krise og det er mange som er på flukt». Marcus forteller at han for noen dager siden hadde blitt kontaktet av en far fra Ukraina. Han hadde kone og fem barn og ba om forbønn [han ville at noen skulle be for han og familien]. «Gud gjorde et mirakel for dem», sier Marcus. Rett før møtet fikk han en melding om at de hadde klart å komme seg over grensa til Polen. «Så på samme måte som Gud har gjort et mirakel for dem, vil vi nå be om at Gud skal gjøre store og små mirakler i Ukraina», sier han. Marcus begynner å be. Han ber Gud om at siden han rår over verden, at han skal stoppe aggresjonen. «Vi ber for barna som opplever denne krigshandlinga. Vi ber om beskyttelse og at du skal beskytte de mot traumer. Beskytt menneskeliv. Vi ber for de som er på flukt. At de har noe å spise, at de holder seg varme og at de får den hjelpa de trenger. Vi ber for de som har makt. Vi ber om at din visdom vil lede dem. Vi ber om at du skal åpne hjertet til statslederne, Herre. Vi ber for alle våre venner i Ukraina.

Vi ber for alle våre venner i Russland. Vi vet at i deg så er vi ett folk. Vi ber om at ditt folk skal være et annerledes folk i denne situasjonen. Bryt denne situasjonen og la det komme til en ende. I Jesu Kristi navn, amen.»

Mens Marcus ber, har de fleste lukkede øyne og hodet bøyd ned. Noen sitter med foldede hender, noen sitter med åpne hender med håndflatene vendt oppover og noen har armene hevet over hodet med håndflatene åpne. Alle har samme fokus: å be for de som har det vanskelig i Ukraina og Russland.

Ezekiel kommer opp foran menigheten og bryter opp den alvorlige stemningen. Han utbryter «halleluja, vi tror at Gud vil gripe inn!». Han spør om det er noen som er her for første gang. Det er tre personer som rekker opp hånda. «La oss klappe sammen for Jesus!», sier han engasjert. Det går en applaus gjennom rommet. Han ber dem om å fortsette å rekke opp hånda så alle kan se dem. «Dette [menigheten] er en familie, og vi er så glade for å ha dere her», sier han. Han ber oss om å klappe for dem en gang til. Han inviterer lovsangsteamet opp på scenen og ber oss reise oss opp og be mens de gjør seg klare. Lovsangsteamet begynner å spille «Hosanna». På en storskjerm bak scenen kan vi følge teksten både på engelsk og på norsk. I de roligere partiene i sangen kan vi høre tydelig at menigheten synger med. Rundt meg ser jeg at noen strekker hendene i været, andre står eller sitter på knærne på gulvet med foldede hender mens sangen og musikken fortsetter rundt dem. To jenter på fremste rad står og hopper energisk mens de synger.

Menigheten som fellesskap

Som tidligere nevnt, har interaksjonsritualene til Collins (2004) fire hovedingredienser som er forbundet med hverandre og som gjensidig påvirker hverandre. For det første forutsetter det at det er to eller flere personer som oppholder seg på samme sted, og som bevisst eller ubevisst påvirker hverandre med sin kroppslige/fysiske tilstedeværelse. Det er deltakernes felles tro som samler dem fysisk til gudstjeneste i denne menigheten. Som feltfortellingen over viser, påvirker deltakerne hverandre fysisk gjennom de kroppslige

praksisene knyttet til gudstjenesten. Ezekiel er oppmerksom på hvem som er til stede, og i gudstjenesten dedikeres det tid til å ønske nye medlemmer velkommen.

For det andre finnes det en grense som definerer hvem som er utenfor og hvem som er innenfor. I dette tilfellet kan vi si at det er en fysisk grense, kirkebygningen separerer de som er en del av fellesskapet fra de som ikke er det. Det ville være unaturlig for en som ikke har en religiøs overbevisning, å komme hit. Det er også en sosial grense som skiller de som aktivt deltar i bønnen og lovsangen fra de som ikke gjør det. For eksempel er jeg fysisk til stede i gudstjenesten, men jeg er ikke en «insider» i form av å være en troende og et fast medlem av menigheten, og det faller meg derfor ikke naturlig å sitte med foldede hender og lukkede øyne selv.

Interaksjonsritualet innebærer også en felles oppmerksomhet rettet mot en aktivitet eller objekt, som deltakerne kommuniserer til hverandre. Deltakerne i gudstjenesten har et felles fokus gjennom bønne- og lovsangsaktiviteten. De henvender seg samlet til Gud for å be om en løsning på krigen i Ukraina. De står sammen mot krigen. Dette fokuset blir formidlet gjennom de kroppslige handlingene (foldede hender, hender som strekkes mot Gud, og dans) som ledsager bønnen og lovsangen. Sist, men ikke minst deler deltakerne en felles emosjonell opplevelse. Atmosfæren i rommet signaliserer at deltakerne deler alvor i bønn og en ekstatisk stemning gjennom lovsangen og de kroppslige uttrykkene. Det er ifølge Collins særlig det felles fokuset og de delte emosjonene som påvirker og forsterker hverandre i interaksjonsritualer (Collins, 2004, s. 48). Etter som deltakerne blir mer fokusert på den felles aktiviteten og den delte følelsesmessige opplevelsen gjennom bønn og lovsang og de kroppslige handlingene forbundet med disse aktivitetene, og de blir mer oppmerksomme på hverandres bevissthet, blir den delte følelsen mer intens. Kanskje er det denne forsterkede følelsesmessige opplevelsen som får folk til å hoppe i ekstase? Lovsang og bønn er aktiviteter som mange også utfører hjemme, men deltakere forteller at både bønnen og lovsangen får mer kraft når den utføres av flere personer i fellesskap. Dette kan forstås som en følge av den delte oppmerksomheten og følelsesmessige betydningen av interaksjonsritualet.

Middagsgudstjeneste

Jeg går gjennom forsamlingslokalet og inn på kjøkkenet. Langs hele kjøkkenbenken bugner det av matretter og tilbehør. Det er både varm mat og kald mat fra ulike nasjoner. Bakerst i lokalet står det et langbord med desserter, kaker, kaffe, te og annen drikke.

Etter en liten stund ønsker en av lederne i kirken oss velkommen og sier at vi kan gå og sette oss inne i kafeen fordi vi skal spise før det skal være gudstjeneste i dag. Jeg ser etter et sted å sette meg. En dame sier «det er en ledig plass her». Jeg spør om jeg kan sitte der. «Ja, vær så god», sier hun. Jeg setter meg ned og introduserer meg selv. Hun forteller at hun heter Maria.

Lederen ønsker velkommen igjen. Han starter med å si at menigheten er så takknemlige for at koronarestriksjonene er opphevet og at vi kan ha middagsgudstjeneste igjen. Det er veldig lenge siden sist. Det er mange som nikker. Han sier at han ser at det er flere nye folk i menigheten i dag. «Dere er spesielt velkomne», sier han. Vi får beskjed om at vi kan forsyne oss av maten, og vi går og forsyner oss. Når vi har satt oss igjen, snakker jeg med Maria. Jeg har ikke sett henne i kirken før. Hun har gått i menigheten i mange år, men forklarer at hun stort sett har fulgt gudstjenestene digitalt under koronapandemien. Før pandemien pleide hun å komme i kirken. Hun gikk i mange menigheter før hun fant en som hun følte seg hjemme i. Hun fant en familie her i denne menigheten, forteller hun.

En annen kvinne, Caroline, kommer og setter seg sammen med oss. Hun sier at hun synes at det er veldig fint at alt blir oversatt til engelsk siden det er mange som ikke snakker så godt norsk. Maria spør Caroline om hun også opplevde at et religiøst fellesskap var viktig da hun kom til Norge. «Ja, veldig», svarer hun. «Integrering handler ikke bare om bunad og marsipan-kake.» Hun fortsetter med å si at det ikke betyr at hun har noe imot det, men at man trenger noe mer. Maria sier at hun fant en åndelig familie her. Caroline nikker. Maria utdyper: «Vi har jo en biologisk familie og en åndelig familie».

Hjemmet og den åndelige familien

I tillegg til de ordinære gudstjenestene arrangerer menigheten middagsgudstjenester én gang i måneden. Da tar alle med seg en matrett de har laget hjemme og spiser sammen. Ved å ta med seg matretter som de har tilberedt hjemme, åpner deltakerne opp og deler elementer ved sine egne mattradisjoner og sine egne hjem.

Hjem handler også om sosiale praksiser som vi gjør for at det skal bli hjemlig (Boccagni & Kusenbach, 2020, s. 599). Det å dele måltider er en sentral aktivitet i et hjem, som de fleste deltakerne gjør med sine nærmeste slektninger eller med gjester som kommer på besøk. Det å dele et måltid muliggjør en ganske annen form for kommunikasjon mellom deltakerne enn det den felles gudstilbedelsen gjør i en ordinær gudstjeneste. I samtalene rundt bordene snakkes det om løst og fast, og da er det ikke nødvendigvis fokus på den felles troen, selv om disse møtene mellom folk finner sted i kirken.

Caroline nevner språket som gjør noe med tilgjengeligheten gjennom at møtene er rettet mot både de som snakker norsk og de som snakker engelsk. Det muliggjør en bredere deltakelse og er en av grunnene til at det er et så stort mangfold i hvem som deltar i gudstjenestene, da ikke alle menigheter tilbyr dette.

Caroline snakker også om det å være en del av et religiøst fellesskap som viktig for integrering. Integrering handler ikke bare om å bli kjent med norske tradisjoner, men også om nære relasjoner med mennesker som deler samme livssyn. Både Caroline og Maria mener at de har funnet en åndelig familie i menigheten. Den åndelige familien er knyttet sammen gjennom en felles tro og et slektskap som brødre og søstre gjennom denne troen. Det hadde ikke Maria funnet i noen annen menighet hun hadde besøkt i byen. En av følgene av vellykkede interaksjonsritualer er det Collins kaller gruppesolidaritet, eller opplevelsen av å være en del av gruppen (2004, s. 49). Som Maria og Caroline påpeker, kan det å være en del av en (åndelig) familie være et av resultatene av å delta i menigheten.

Meningsfulle relasjoner

Menigheten har ulike elementer som vi også finner i et hjem. Som Gullestad skriver, handler hjem om både et fysisk sted og om det sosiale fellesskapet som er knyttet til dette stedet (1989). Hjem handler om mennesker (Scharp et al., 2016). Boccagni og Kusenbach (2020) skriver at et viktig aspekt ved hjem er nettopp meningsfulle (sosiale) relasjoner med andre mennesker. Det å ha viktige mennesker rundt seg kan skape en følelse av hjem og lette på følelsene av hjemlengsel.

Disse relasjonene blir skapt gjennom praksiser som blir utført i hjemmet, i dette tilfellet menigheten. De sosiale relasjonene er her basert på den felles gudstilbedelsen. Når medlemmene i menigheten sier at de føler seg hjemme, begrunnes det blant annet med relasjonene de har med de andre som er der. Ruth sier om menigheten at «det er en familie av Guds barns. [...] Det spiller ingen rolle hvilken nasjonalitet eller hudfarge personen har, vi er alle Guds barn». Troen knytter de dermed sammen som en åndelig familie. Ruth forklarer at de hele tiden sjekker hvordan de andre har det. «Hvis vi finner ut at en av våre folk er syk eller en av våre folk har problemer, så står vi hele kirken som en familie sammen for denne personen og problemene denne personen går gjennom.» De stiller altså opp for hverandre på mange måter slik det er forventet at familiemedlemmer gjør.

Martha bekrefter utsagnet til Ruth når hun sier at hun i kirken har en del personer hun «virkelig kan kalle sin familie». Hun vektlegger det å «føle at de genuint bryr seg om deg» og at «det alltid er rom for å prate med noen dersom du trenger det» som et viktig aspekt ved det å tilhøre menigheten. Det handler altså om å ha et nettverk som kan bidra med sosial støtte. Å ha folk man kan stole på som man kan komme til dersom man trenger å snakke med noen.

Elisabeth og David, et ungt par, snakker om betydningen av det sosiale nettverket de har i menigheten når de har små barn og deres familie ikke er nærheten. Elisabeth sier:

Da jeg fikk [barnet], de første to ukene var jeg litt svak, du vet, etter fødselen. Så folk fra kirken, de lagde mat for meg, og de kom med mat til meg i to uker. Det var så hyggelig. [...] Det viser kjærighet. Så jeg følte meg ikke så ensom fordi vi har kirken og vi har venner der, så det var veldig fint.

Elisabeth var hjemmевærende og hadde ikke så mye nettverk utenfor kirken, så det betydde veldig mye å ha venner der. Medlemmene i kirken har mye omsorg for hverandre og stiller opp for hverandre som en familie. Paret forteller at det som er mest utfordrende med å ha små barn når de bor langt hjemmefra, er å finne noen som kan bidra med barnepass. De synes ikke at det er så lett å spørre venner (fra kirken) om de kan sitte barnevakt.

Det viser kjærlighet når folk bare tilbyr seg: «Dere, vi kan sitte barnevakt». Det er våre brødre og søstre fra kirken. De sier: «Dere, på lørdag kan vi komme og sitte barnevakt, så du kan gå på date med mannen din». [...] Derfor føler vi oss hjemme her. Fordi vi har en stor familie, en diger familie her.

Igjen er det menneskene som skaper en følelse av hjem. De er der for hverandre og fyller på denne måten roller som den biologiske familien vanligvis ville ha hatt.

I begge feltfortellingene og i intervjuene blir *familie* trukket fram. Familie handler her ikke om biologi, men om et sosialt konstruert fenomen som får sin mening gjennom sosial interaksjon (Gubrium & Holstein, 1990, s. 12). Når lederen og medlemmene i menigheten sier at menigheten er familie, betyr det ikke at alle i menigheten deler biologisk slektskap med hverandre, men at det er andre aspekter som gjør menneskene her til en familie. Det handler også om hvilken funksjon mennesker har overfor hverandre som gjør at de ser på hverandre som familie. Mens det i en familie er biologisk slektskap som knytter folk sammen (enten de vil eller ei), er det i menigheten først og fremst felles tro og praksiser som bringer folk sammen. I likhet med i en familie viser folk i menigheten mye kjærlighet og omsorg for hverandre. Det er nettopp de meningsfulle sosiale relasjonene som oppstår her og følelsene som atmosfæren medfører, som skaper en følelse av hjem.

Føles som hjemme

I tillegg til meningsfulle relasjoner, som deltakerne får gjennom den åndelige familien, handler opplevelsen av hjem også om følelser (Scharp et al., 2016). Maria sier at det kun er i denne menigheten hun *føler seg hjemme*. Mange av deltakerne snakker om nettopp kjærligheten de føler de får gjennom de sosiale relasjonene. Deltakerne har en grunnleggende omsorg for hverandre.

For det andre er et viktig aspekt ved følelser knyttet til atmosfæren og praksisene som finner sted i menigheten. Lydia sier at denne kirken «representerer kirken min hjemme [i hjemlandet], og det er stedet hvor jeg får åndelig føde». Solomon sier dessuten at

Du føler deg litt hjemme. Selv om du ikke er i [hjemlandet], er dette det vi er vant til. Dette er samme type kirke som vi har hatt hjemme, så vi føler også samme atmosfære. Selv om det er andre ansikter, kan du likevel føle deg hjemme. [...] Det får meg ikke til å føle at jeg opplever noe annerledes, men heller liknende ting som jeg har vært vant til. Hjemme i [hjemlandet] var kirken stor, men her er den ikke så stor, men likevel er alt, hvordan vi tilber, hvordan vi priser Gud og hvordan de forkynner, nesten det samme.

For Lydia og Solomon gjør det at kirken ligner på kirken i hjemlandet, at de føler seg mer hjemme i kirken i Norge. Det handler dessuten om å ha muligheten til å delta i lignende aktiviteter som de gjør i hjemlandet sitt. Aktivitetene handler (i dette tilfellet) om religiøse praksiser. Praksisene er de samme, noe som også gjør at atmosfæren ligner den de opplever i kirken i hjemlandet. Det samsvarer med Sharp og medarbeidere (2016), som skriver at følelser er et viktig aspekt ved hjem. Dersom man føler det samme som man gjør hjemme, kan dette bidra til å redusere hjemlengsel og føre til at man føler seg hjemme langt hjemmefra. Elisabeth forteller at

Jeg føler at jeg hører til her, så i kirken føler jeg fred. Jeg føler ro. Jeg føler at jeg har kjent folk i ti eller tjue år, så jeg føler at jeg er hjemme. [...] Jeg kan bare invitere folk hjem til meg [...] og når vi kommer til søndagsmøter, er det alltid gøy, det er alltid kjærlighet, det er alltid glede der, så vi nyter virkelig denne tiden. Du føler

Guds nærvær der, så det er det viktigste når Guds familie samles, så det er fantastisk. [...] Du føler deg ikke ensom, du føler at «ok, jeg har folk som kan oppmuntre og hjelpe meg». Du føler at dette bare er Guds store familie.

Et viktig utfall av interaksjonsritualene er at det skapes en emosjonell energi (Collins, 2004, s. 49). De positive erfaringene fra tidligere samlinger fører til forventninger til fremtidige møter. At det alltid er gøy og at det alltid er kjærlighet og glede, vitner om tilstedeværelsen av emosjonell energi hos Elisabeth. Denne emosjonelle energien blir gjenskap uke etter uke på gudstjenestene, og det utgjør dermed en kjede av ritualer. Det å dele religiøs tro bidrar til å skape en tilhørighet hos medlemmene. En tilhørighet til noe kjent og som bidrar til å redusere ensomhet. David sier at

Vi ble integrert veldig raskt. Derfor følte vi at vi var på riktig sted. [...] Da vi kom hit, var det som om «wow, vi passer som puslespillbrikker». Vi fikk venner, og vi ble kjent med hverandre der, og det gikk veldig fort. Vi følte oss virkelig hjemme.

Han forklarer at det han mener med hjemme, er at

du føler ikke avstand til folk. Noen ganger når du er i kirken, så er det ledere der og jeg kan snakke med dem om det og det og det, men ikke om det og det og det. Så du føler en viss avstand. Når vi kom hit, følte vi «wow!», vi har selvfølgelig respekt [for lederne], men vi føler ikke avstand, så vi kan snakke om alt. Vi kan dele hva vi føler, og de kan dele hva de føler. Det går begge veier. Når du er med familie, så er det en plass hvor du har lyst til å slappe av, ikke sant? Når du kommer hjem, vil du ikke vise deg frem, du vil bare være deg selv. Det er derfor vi føler at vi alle er oss selv. Jeg mener, de spiller ikke [...] vi spiller ikke når vi kommer, vi bare slapper av.

Hjemme er et sted der man kan senke skuldrene og der en bare kan være seg selv. Et sted der ingen later som de er noe de ikke er og hvor det ikke settes spørsmålstegn ved hvorfor du er der. Dette bidrar til å skape tillit mellom folk og tilhørighet.

Husfellesskap

Møtene foregår ikke bare i kirken, men også i private hjem gjennom såkalte *husfellesskap*. Menigheten har flere ulike husfellesskap i løpet av uka rettet mot ulike grupper i menigheten. I husfellesskapene møtes medlemmene i kirken i private hjem. Det finnes en internasjonal gruppe, en studentgruppe og tidligere fantes det også en russisktalende gruppe. Møtene i den internasjonale gruppa foregår på engelsk. En deltaker på den internasjonale husgruppa sier at disse møtene er mer som «interaktive samlinger» eller «veiledningsøkter» hvor det er rom for å stille spørsmål og diskutere ulike aspekter ved de religiøse tekstene som kan være vanskelige å forstå, da betydningen ofte må leses mellom linjene. Det er det ikke rom for på gudstjenestene. Det er også rom for å «be for hverandre» og «dele våre vitnesbyrd», fortsetter han. En annen deltaker sier: «Gjennom uka har du kanskje hatt det vanskelig eller hatt noen problemer, men når du kommer til husfellesskapet og folk deler sine vitnesbyrd og deler Guds ord, så blir du oppmuntret og påminnet om at du er tross alt ikke er alene, og du finner hjelp.»

Møtene i studentgruppa foregår på norsk. «Studentgruppa gir deg rom til å kunne være i fellesskap på en litt mindre skala. [...] i studentgruppa har man litt mer rom for å bli kjent med andre folk og spørre dem om å hjelpe deg med bønn eller finne på noe sosialt [...]»

Den russisktalende husgruppa som eksisterte tidligere, ble også brukt til å diskutere bibeltekster og oppklare usikkerhet rundt disse tekstene. I tillegg ga den medlemmene et rom hvor de kunne snakke sammen på morsmålet, noe som gjorde det lettere å uttrykke seg og søke råd og veiledning fra andre. Husfellesskapene gjør relasjonene mellom medlemmene mer personlige. Det er rom for å prate med hverandre, dele vitnesbyrd og personlige utfordringer med hverandre.

Å møtes hjemme

Det er en fredag kveld midt i juni. Jeg har tatt bussen til ukas husfellesskap i den internasjonale gruppa sammen med Peter, en mann jeg har blitt kjent

med i menigheten. Vi kommer nesten et kvarter for tidlig. Vi går opp trappa til det hvite trehuset til Ezekiel. Ringeklokka virker ikke, så Peter banker ivrig på døra i tre–fire omganger før det omsider dukker opp et lite barneansikt i vinduet som vender ut mot trappa. Ansiktet forsvinner like fort igjen da hun springer til døra for å åpne for oss. Når vi har kommet inn og tatt av oss skoene, sier Peter til de fire barna som er der, at han har en overraskelse til dem. Han drar opp den ene kvikkklunsjen etter den andre fra bæreposen han har med seg. Barneansiktene lyser opp, og de spør faren sin høflig om de får lov til å spise dem nå. Det får de lov til.

Vi går inn i stua. På den ene siden står det et langbord med te og småkaker. På motsatt side står det to sofaer i et hjørne, og på veggen henger det en stor TV-skjerm. Midt i rommet er det en peis. Siden vi er de første som kommer, setter vi oss ned i en av sofaene. Det ser ut som vi kommer på en helt vanlig ettermiddag. Alle barna til Ezekiel er i stua, og etter en liten stund kommer Ezekiel ned trappa og ønsker oss velkommen og sier at det er godt å se oss.

Etter en liten stund kommer også Solomon og Ruth. Det er flere som har gitt beskjed om at de er litt sene, så vi begynner møtet før alle har kommet. Noen følger møtet online og er med på den store TV-skjermen. Peter tar gitaren sin ut av gitarveska og begynner å synge en sang som heter «Praise is Rising». De andre begynner å synge med. Mens vi synger, kommer Samuel, Philip og kona hans Hannah og deres to barn. Den eldste sønnen på syv år går opp i etasjen over der de andre barna er, mens ettåringen blir med inn på møtet. Både Samuel og Philip har med seg hver sin gitar og spiller og synger med mens de kommer gående inn i stua. De setter seg ned på hver sin ende av rommet slik at det nå er tre gitarer jevnt fordelt rundt i rommet. Med det samme sangen slutter, begynner Philip å spille og synge en annen sang. De andre henger seg på med en gang. «You are a way maker, miracle worker, promise keeper, light in the darkness, my God that is who you are.» Folk synger med mye kraft og energi, spesielt stemmene til Philip og Samuel høres veldig godt.

Ezekiel begynner å takke Gud mens det foregår rolig gitarspilling i bakgrunnen. Når han er ferdig, begynner Hannah å synge, og også nå henger resten seg på med gitar og sang. Mens de voksne synger, veksler ettåringen til Philip og Hannah mellom å krabbe fornøyd rundt i stua og å sitte på gulvet og klappe. Det er en rolig og tålmodig unge som fort får alles oppmerksomhet. Det er en dynamikk som veksler mellom forkynnelse, bønn, sang og musikk. Når en sang er ferdig, begynner noen å synge en annen sang, og alle henger seg på.

Etter at Ezekiel har snakket mye, gir han rom til at alle kan dele sine vitnesbyrd. Han spør om noen vil dele noe. Solomon sier at han og kona bør begynne. De giftet seg i forrige uke. Han sier at han er så takknemlig for at han har fått gifte seg med sin vakre kone. Dagen ble finere enn de noensinne kunne ha ønsket seg, sier han. Han takket alle som hjalp dem med forberedelsene. Alle han snakket med, var litt skeptiske til at de skulle ha bryllupet utendørs. «Hva gjør dere hvis det blir regn?», hadde de sagt. Solomon hadde fulgt med på værmeldingene, og det hadde blitt meldt regn, helt fram til selve dagen, men de fikk finere vær enn de kunne håpe på, med strålende solskinn. Han takker Gud for det. Samuel sier at han hadde lagt merke til at Solomon snudde seg vekk da bilen med bruden kom. Samuel var bekymret for at han ikke kjente igjen bilen, siden han så en annen vei. Solomon sier at det var for å prøve å ikke gråte. Philip skyter inn med en humoristisk undertone: «Du prøvde å være en mann!» Alle ler, inkludert Solomon og Ruth.

Det hjemlige aspektet blir ekstra tydelig når medlemmene møtes hjemme i et privat hjem. Det gjør noe med atmosfæren og stemningen. Vi kan trekke noen paralleller til gurdwaraen (Bertolani et al., 2021) ved at det er noen fysiske og symbolske grenser som må krysses for å komme helt inn i den mest intime og personlige delen av menigheten. Husfellesskapene har en mye mer uformell karakter enn det gudstjenestene i kirken har. Deltakerne er invitert inn i hjemmet, det gis rom for en mer aktiv deltakelse og medlemmene blir kjent med hverandre på en helt annen måte enn det rammen rundt gudstjenestene tillater. Det innebærer også en viss form for eksklusivitet i at det etableres en grense til det som er utenfor. Det er en liten og intim gruppe, og du må være en del av menigheten for å vite om disse møtene. Det er med andre ord visse grenser som må krysses for å ta del i fellesskapet.

De fleste som var med i husfellesskapet, hadde vært i bryllupet til Solomon og Ruth. Paret giftet seg på et tidspunkt da pandemien gjorde det vanskelig for familiene deres å reise til Norge for å delta i bryllupet og hjelpe til med planlegging og organisering. Da stilte folk i menigheten opp og gjorde bryllupet mulig. Medlemmene i husgruppa hadde bidratt til planleggingen og gjennomføringen av bryllupet. Det betydde mye for brudeparet, som ikke hadde den biologiske familien til stede. «Selv om vi var langt unna, med mange fremmede, følte det fortsatt som hjemme, fordi disse menneskene er som familie, i bunn og grunn er de familie. [...] så selv om min virkelige familie, som i biologisk familie, ikke kunne være her, var kirken, som Guds familie,

her. Folk sto på og gjorde ting for oss, så det var bare fantastisk. Så dette er ansvaret vi skylder hverandre og kjærligheten vi har å dele med hverandre. Det er fantastisk», sier Ruth.

Tette trosfellesskap

Innledningsvis spurte jeg om religiøse menigheter kan bidra til å skape fellesskap. Feltfortellingene og intervjuene gir oss et innblikk i en menighet og hva den betyr for folk. Først og fremst er menigheten et trosfellesskap. Deltakerne møtes på bakgrunn av en felles tro og praksisene knyttet til denne. Folk kommer til menigheten for å motta forkynnelse gjennom preken, for å be og for å delta i lovsang. Gjennom de religiøse praksisene tilbringer medlemmene mye tid sammen, og det oppstår tette bånd mellom folk som ligner de som finnes mellom familiemedlemmer. De blir medlemmer av en åndelig familie.

Gjennom (åndelige) familiære bånd skapes det sosiale relasjoner basert på tillit. Folk kan dele sine problemer med andre og søke veiledning og sosial støtte hos hverandre. Det innebærer at folk stoler på hverandre og at de tør å være sårbare overfor hverandre. Det blir ofte formidlet både av ledere og av medlemmer, at menigheten er en familie, at de er brødre og søstre. Å være en del av en familie innebærer en trygghet gjennom relasjoner av tillit. Samtidig innebærer det forpliktelser og en forventning om at en skal stille opp for hverandre. Medlemmer i kirken er til stede for hverandre, noe som betyr spesielt mye i de store øyeblikkene i livet som en fødsel eller et bryllup. Det skapes altså meningsfulle relasjoner. Deltakelsen i trossamfunnet kan dermed bidra til å skape en følelse av å være hjemme.

Hjem handler om fellesskap mellom mennesker. Det foregår imidlertid ikke bare i kirken, men også hjemme i private hjem. Dette er med på å skape en mer intim og trygg sfære hvor det er rom for en annen type deltakelse enn i kirken.

Gjennom interaksjonsritualene som finner sted i møtene i kirken og i hjemmene, oppstår det en følelse av gruppesolidaritet. Gruppen blir styrket fra innsiden, og vi kan dermed si at det skapes sammenbindende sosial kapital (Putnam, 2000). Denne sammenbindende kapitalen bidrar samtidig til at det

skapes grenser mot dem som er utenfor. Det er vanskelig å komme inn dersom en ikke deler samme tro som de som er en del av gruppa. Dette kan betegnes som negativ sosial kapital, altså de negative sidene av sosial kapital (Furseth, 2008, s. 159). Det å møtes i hjemmene innebærer en form for eksklusivitet i at det kun er for de innvidde.

Et annet aspekt er at det skapes sterke forventninger om at medlemmene skal bruke mye tid i menigheten. Mange deltar i aktiviteter knyttet til menigheten flere dager i uka, slik som gudstjenester, husfellesskap og bønnegruppe, og tilbringer også tid med folk utenom de organiserte møtene. Dersom en ikke møter opp, sender menigheten melding og spør hvordan det går. Dette illustrerer omsorgen medlemmene i fellesskapet har for hverandre, men for noen kan det diskuteres om det ikke også kan oppfattes som at det praktiseres en viss grad av sosial kontroll.

At deltakerne snakker om menigheten som et hjem og en familie, sier likevel mye om viktigheten av disse religiøse fellesskapene for personer med minoritetsbakgrunn. For mange innvandrere er trossamfunnet ofte det første fellesskapet de oppsøker når de kommer til Norge, og mange har sitt sosiale nettverk primært fra disse fellesskapene. Marianne Gullestad skriver at

De aller viktigste verdier hjemmet står for, er kanskje identitet, integrasjon og mening. Mennesker skaper verdier ved å lage en ramme, altså hjemmet, som symboliserer disse verdiene. I hjemmet og gjennom hjemmet skaper vi en følelse av retning og *mening*. (Gullestad, 1989, s. 59)

Vi kan si at menigheten bidrar til å skape en ramme som innbefatter bestemte verdier og praksiser. Når deltakerne finner igjen den samme rammen i et nytt land, kan dette bidra til å skape en følelse av å være hjemme. Medlemmene er integrert i et fellesskap ved å være en del av dette hjemmet. De trenger ikke å rettferdiggjøre hvorfor de er der, og de kan være seg selv. Det er et sted hvor de kjenner de sosiale konvensjonene og hvordan man skal oppføre seg. Det er noe kjent. Vi kan derfor snakke om fellesskap som identifikasjon (Tjora, 2018, s. 74).

Kan vi derfor si at deltakelse i menigheten fører til integrering – eller virker det segregerende, altså at det oppstår et parallellsamfunn? Et lukket fellesskap separat fra resten av samfunnet? Selv om menigheten har medlemmer

fra mange ulike bakgrunner, er ikke menigheten opprettet med et integreringsformål. Noen vil kanskje argumentere for at det gjennom menigheten skapes et sammenbindende fellesskap på siden av majoritetssamfunnet. Selv om menigheten i sine gudstjenester i utgangspunktet er åpent for «alle», så kan vi diskutere hvor tilgjengelig den er for utenforstående. De fleste personer som ikke har en religiøs overbevisning, ville ikke oppsøke dette fellesskapet uten å ha en grunn til det. Det karismatiske aspektet vil nok for mange også være litt overveldende. Mye av møtevirksomheten foregår dessuten i private hjem, kun for de innvidde. Jeg vil likevel argumentere for at det å ha et sted å føle tilhørighet bidrar til å skape integrering i et fellesskap. Selv om menigheten knytter sammen mennesker som deler en religiøs overbevisning, knytter den også sammen mennesker på tvers av etnisitet, nasjonalitet, alder og språk. Den kan dermed også bidra til brobygging.

Robuste fellesskap?

Jeg har i dette kapitlet undersøkt hva slags type fellesskap som oppstår mellom mennesker i en kristen menighet med medlemmer fra mange ulike bakgrunner. Jeg har gjennom flere feltfortellinger tatt for meg ulike religiøse møter og analysert disse som eksempler på interaksjonsritualer. Møtene i menigheten samler et mangfold av mennesker på ett sted. Gjennom felles fokus rettet mot tilbedelse gjennom bønn og lovsang deler deltakerne en felles emosjonell opplevelse. Alt dette fører til solidaritet eller en følelse av medlemskap i en gruppe. De blir medlemmer i en åndelig familie av brødre og søstre med felles tro. Gjennom denne familien skapes det tette bånd preget av tillit og et nettverk av folk som stiller opp for hverandre. Selv om det ikke eksisterer et biologisk slektskap mellom (alle) medlemmene i trossamfunnet, har de sosiale roller og funksjoner som ligner de som finnes mellom familiemedlemmer som deler biologisk/juridisk slektskap. Medlemmene tilbyr hverandre sosial støtte og stiller opp for hverandre i hverdagen og i de store øyeblikkene i livet. At deltakerne snakker om menigheten som et hjem og en familie, sier noe om viktigheten av religiøse fellesskap for personer med minoritetsbakgrunn. På bakgrunn av en felles tro oppstår det sammenbindende sosial kapital mellom

medlemmene. Men, dette impliserer samtidig at det skapes grenser til dem som er på utsiden.

Så, kan vi si at det religiøse fellesskapet i menigheten er robust? Det å være ny i et land og være langt fra sitt hjemland og sin familie kan være utfordrende. Det å ha et nettverk av mennesker rundt seg som alltid er der når man trenger støtte, betyr mye for medlemmer med minoritetsbakgrunn. I dette kapitlet har jeg sammenlignet menigheten med en familie, og på mange områder fungerer den som en familie. Det er likevel noe som gjør menigheten forskjellig fra en familie. Mens relasjonene i en familie (som regel) er stabile over tid, er en menighet mer flyktig i at det alltid vil være folk som kommer og går. Folk flytter på seg, og det foregår en utskifting av medlemmer. Deltakelsen er dermed preget av en viss grad av midlertidighet. Denne midlertidigheten er nok særlig til stede i menigheter hvor det er mange medlemmer med minoritetsbakgrunn. Som vi har sett, er det mange som føler et fellesskap gjennom identifikasjon med elementer fra kirken i hjemlandet. Til tross for at det er mye bevegelse av folk, er fellesskapet basert på en felles gudstilbedelse og vil likevel derfor fortsette å bestå, selv om menneskene som er en del av det, ikke alltid er de samme. På denne måten kan vi si at det religiøse fellesskapet likevel er robust.

Referanser

- Bertolani, B., Bonfanti, S. & Boccagni, P. (2021). At home in the gurdwara? Religious space and the resonance with domesticity in a London suburb. *Religion*, 51(3), 423–442. <https://doi.org/10.1080/0048721x.2021.1916787>
- Boccagni, P. & Kusenbach, M. (2020). For a comparative sociology of home: Relationships, cultures, structures. *Current Sociology*, 68(5), 595–606. <https://doi.org/10.1177/0011392120927776>
- Collins, R. (2004). *Interaction ritual chains*. Princeton University Press.
- Cook, K. S. (2001). Trust in society. I K. S. Cook (Red.), *Trust in society* (s. xi–xxviii). Russell Sage Foundation.
- Furseth, I. (2008). Social Capital And Immigrant Religion. *Nordic Journal of Religion and Society*, 21(2), 147–164. <https://doi.org/10.18261/ISSN1890-7008-2008-02-02>
- Gubrium, J. F. & Holstein, J. A. (1990). *What is family?* Mayfield Publishing Company.
- Gullestad, M. (1989). *Kultur og hverdagsliv: På sporet av det moderne Norge*. Universitetsforlaget.
- Loga, J. M. (2012). *Trossamfunn, innvandring, integrasjon: en kunnskapsoversikt*. Senter for forskning på sivilsamfunn og frivillig sektor.
- Misztal, B. (1996). *Trust in modern societies: The search for the bases of social order*. Polity Press.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon & Schuster.
- Scharp, K. M., Paxman, C. G. & Thomas, L. J. (2016). «I Want to Go Home»: Homesickness Experiences and Social-Support-Seeking Practices. *Environment and Behavior*, 48(9), 1175–1197. <https://doi.org/10.1177/0013916515590475>
- Schilke, O., Reimann, M. & Cook, K. S. (2021). Trust in Social Relations. *Annual Review of Sociology*, 47(1), 239–259. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-082120-082850>
- Statistisk sentralbyrå. (2022, 1. september). *Trus- og livssynssamfunn utanfor Den norske kyrkja*. <https://www.ssb.no/kultur-og-fritid/religion-og-livssyn/statistikk/trus-og-livssynssamfunn-utanfor-den-norske-kyrkja>
- Tjora, A. H. (2018). *Hva er fellesskap*. Universitetsforlaget.
- Ødegård, G., Loga, J., Steen-Johnsen, K. & Ravneng, B. (2014). *Fellesskap og forskjellighet: Integrasjon og nettverksbygging i flerkulturelle lokalsamfunn*. Abstrakt forlag AS.

Hagen, R. (2024). Epilog. I G. C. Aakvaag & U.-D. K. Bæck (Red.), *Robuste fellesskap* (s. 295–311). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa240212>

Kapittel 12

Epilog

Roar Hagen

I dette etterordet trekker jeg trådene sammen. Finnes det noen linjer som ordner bidragene? Fellesskap er ett gjennomgående tema. Alle kapitlene handler om fellesskap. Finnes det andre? Ifølge Niklas Luhmann (2016) benytter den sosiologiske samfunnsanalysen seg av i alt fire distinksjoner som også er mekanismer for samfunnsmessig integrasjon. De fire er funksjon, klasse, skillet mellom sentrum og periferi, og segmentering.

Alle samfunn kombinerer de fire mekanismene i ulike konstellasjoner. Én er som regel viktigere og gir mening til de andre. Det er den primære formen for differensiering. De første samfunn var karakterisert ved segmentering. Små grupper bestående av en eller flere familier lever ved siden av hverandre på hvert sitt territorium. I Norge har vi innslag av denne formen for samfunnsorganisering i den samiske siidaen (Næss et al., 2021).

En gang var skillet mellom sentrum og periferi avgjørende for samfunnsutviklingen. Det er imperienes og de store sivilisasjonenes epoke som den egyptiske, romerske, det ottomanske og det britiske imperiet. For en lang historisk periode var klasse samfunnets strukturerende prinsipp som under den europeiske føydalismen. Dette er også en teori om sosial evolusjon. Om en suksessiv stigning fra enklere til mer komplekse samfunn. Moderne samfunn som det norske karakterisert av funksjonell differensiering er historiens mest avanserte form for samfunnsdannelse.

Hvorfor akkurat disse fire mekanismene, og hva bidrar hver av dem med til samfunnets integrasjon? Det kan denne boken hjelpe oss til å forstå. Stiller vi spørsmålet til Luhmanns tekst, finner vi ikke noe klart svar. Årsaken er, foreslår jeg i mitt kapittel, at Luhmann ikke har noe begrep om fellesskap. Da kan han heller ikke forklare hvordan samfunn dannes som en helhet av gjensidig avhengige deler.

Det er altså min tilnærming. Kapitlene viser hvordan en eller flere av de fire distinksjonene er relevante for å forstå hvordan den norske modellen gjør det norske samfunnet mer eller mindre handlingsdyktig som fellesskap, og derigjennom robust. Hver på sin måte gir de fire distinksjonene, som også er sosiale mekanismer, nødvendig bidrag til å løse det jeg i mitt kapittel omtaler som fellesskapets problem.

Alle samfunn har en større eller mindre grad av arbeidsdeling. Samfunnsmedlemmene gjør forskjellige ting. Da blir de avhengige av hverandre. Alle trenger bidrag fra de andre for sin egen utvikling. Relasjonene mellom samfunnsdelene er mer eller mindre i balanse. Ting fungerer. Så forstyrres balan-

sen. Årsaken kan være ekstern som ved en naturkatastrofe, eller den kan være intern. Samfunnsdelene er autonome og utvikler seg ujevnt. Sammenhengen brytes, og samfunnsmedlemmene får ikke lenger det de trenger for å leve livene sine. Mangelen utløser korrigerende mekanismer i samfunnet. Den første er kommunikasjon om årsakene til problemene. Hva i samfunnet og hvilke delsystemer, individer og handlinger er det som ikke fungerer?

Funksjon er et begrep alle bruker hele tiden. Det fungerer, eller funker ikke, sier vi. Den som bruker begrepet, skiller mellom del og helhet, og iakttar delen med hensyn til virkningene for systemet som helhet. Delen kan være hva som helst. I differensierte systemer er helheten til stede i hver enkelt del. Slik viser avhengigheten seg. Hele det globale verdenssystemet er til stede i din mobile telefon. Delene er produsert forskjellige steder på kloden. Teknologien er resultater av det fremste innen vitenskap, utdanning og politiske beslutninger om krav til personvern, gjenbruk og så videre. Det kreves en landsby for å oppdra et barn, heter det. Egentlig er hele verden involvert i noe så tilsynelatende enkelt som produksjonen av en dress.

Når årsaken er klarlagt, er det neste spørsmålet hva man gjør med problemet. Det er i og for seg ikke noe galt med telefonen. Den virker til det den ble laget for. Men prosessoren og programvaren henger ikke med i utviklingen. Mobilen har ikke ytelsene du trenger for å fungere i mediasamfunnet. Dette problemet kan du løse selv. Du kjøper en ny og bedre telefon. Hvis du har råd. Hvis ikke får du greie deg med den gamle og gjøre deg mindre avhengig av lik og del. Det finnes funksjonelle alternativer.

Noen problemer løser man alene. Det er annerledes når iakttakelsen gjelder delsystemenes funksjoner for samfunnet. Skaper utdanningssystemet arbeidskraft med de kvalifikasjonene samfunnet nå trenger? Produseres vitenskapen kunnskapen samfunnet har behov for? Funksjonene er for samfunnet og altså for alle. De er kollektive goder. Tilsvarende er funksjonsproblemer kollektive onder. Kollektive onder transformeres til kollektive goder gjennom kollektive handlinger. Mange må samarbeide om å endre det ved samfunnet som ikke virker.

Når samfunnsmedlemmene vurderer å delta i et samarbeid for å løse felles problemer, konfronterer de det som i faglitteraturen betegnes som problemet med den sosiale orden, et sosialt dilemma eller den kollektive handlingens problem. Problemet har to dimensjoner. I differensierte systemer trenger hver del bestemte ytelser fra de andre for sin egen fungering. Delene må passe til hverandre. De danner en helhet. Det er den ene dimensjonen.

Den andre handler om at resultatet av samarbeidet er et kollektivt gode. Kollektive goder er tilgjengelige for alle i gruppen. Da er det mulig å få uten å bidra. Det lønner seg å samarbeide, men det lønner seg enda mer å være gratispassasjer og snylte på de andres felles anstrengelser. Du får alle fordelene av det kollektive godet uten at det koster deg noe. Men selvsagt, dersom alle tenker slik, blir ikke det kollektive godet realisert. Aktørene står i et sosialt dilemma. De erfarer en konflikt mellom strategier for handling som lønner seg for alle sammen, og handlinger som lønner seg mest for den enkelte. For å bli handlingsdyktig som fellesskap må aktørene løse denne konflikten og sørge for at den kollektive rasjonaliteten dominerer over den individuelle.

Noen ganger lykkes aktørene med å skaffe seg kollektive goder. Andre ganger svikter samarbeidet. Hvorfor blir det slik? Hva er det som skiller mellom vellykkede og mislykkede tilfeller av kollektiv handling? Det er omfattende faglige debatter om spørsmålet. Jeg gjør kort greie for noen av dem i mitt kapittel. Den teoretiske utfordringen er å forklare hvordan samfunnets behov som helhet gjør seg gjeldende overfor den enkelte del. De minste delene er menneskene og handlingene deres. Individene skaper alle delsystemene og samfunnet som helhet med handlingene sine. En sosiologisk teori om samfunnsmessig integrasjon skal forklare hvordan samfunnets behov som helhet kommer inn i hodene på samfunnsmedlemmene. På en eller annen måte må individene legge samfunnets behov som helhet til grunn når de velger handling.

Faglitteraturen skiller mellom sosial integrasjon og systemintegrasjon som to måter å løse problemet med den sosiale orden. Systemintegrasjon betyr at sosiale systemer registrerer negative konsekvenser av individenes handlinger for samfunnet, og så danner nye normer og verdier som motiverer den type handlinger samfunnet trenger. Samfunnsmedlemmene internaliserer samfunnets normer slik at bare tanken på å svikte fellesskapet vekker sterke negative følelser i personen. Dette er en måte å forklare samarbeid på. Ikke felles fordeler, men følelsen av å gjøre det riktige motiverer handlingen.

Sosial integrasjon betyr derimot at samfunnsmedlemmene selv forholder seg til konsekvensen av handlingene sine for samfunnet. Da konfronterer de den kollektive handlingens problem. I mitt kapittel introduserer jeg tre begreper som kan forklare hvordan aktørene løser sitt samhandlingsproblem og blir handlingsdyktige som fellesskap. De tre begrepene er kollektiv rasjonalitet, rasjonell solidaritet og kollektiv makt.

Kollektiv rasjonalitet handler om å identifisere de positive konsekvensene av en mulig kollektiv handling og avgrenser seg mot handlinger som bare tar hensyn til de individuelle konsekvensene av handlingen. Rasjonell solidaritet transformerer skillet mellom kollektiv og individuell rasjonalitet til et skille mellom solidaritet og egoisme. Rasjonell solidaritet betegner en subjektposisjon hvor aktørene gir avkall på egne interesser for et fellesskap de selv er en del av. For at den solidariske handlingen skal være et rasjonelt valg, må aktørene ha sikkerhet for at alle berørte parter gir sine bidrag til den kollektive handlingen. Rasjonell solidaritet må understøttes av kollektiv makt. Kollektiv makt straffer egoistiske og belønner solidariske handlinger.

Sammen virker de tre mekanismene slik at grupper av mennesker og hele samfunn blir mer eller mindre handlingsdyktige som fellesskap. Begrepene viser hvordan individer dannes som kompetente og rasjonelle kollektive aktører. Nå har vi redskapene systemteorien mangler og kan forklare hvordan de fire distinksjonene som også er sosiale mekanismer, bidrar til prosessene hvor samfunnsmedlemmene definerer kollektive formål og blir i stand til å realisere dem.

Vi trenger imidlertid ytterligere to begreper for å gi mening til analysene i bokens kapitler. Teorier om integrasjon handler om tilbakekobling, om hvordan grupper av mennesker forholder seg til de kollektive konsekvensene av handlingene sine og danner fellesskap. Sosial bevegelse og organisasjon er to sosiale systemer som sørger for at kollektive konsekvenser av aktørenes handlinger blir til motiver for handling.

Sosiale bevegelser er sammenslutninger av de villige. Stilt overfor den kollektive handlingens problem er noen mer villige til en solidarisk handling enn andre. Noen går i spissen, og så følger de andre etter, slik som i #MeToo. Når stadig flere slutter seg til den kollektive handlingen, øker utsiktene til å lykkes. Det er en snøballeffekt. Bevegelse kan være første skritt på veien mot organisering. Organisasjoner har medlemmene og danner hierarkier. Noen får kollektiv makt og myndighet til å overvåke de andre. Legger medlemmene gruppens interesser til grunn når de velger handling, eller tenker de mest på seg selv? Egoistiske handlinger stigmatiseres, og aktøren straffes eventuelt med utstøting. Nå har vi begrepene vi trenger for å forklare hvordan samfunn dannes som mer eller mindre handlingsdyktige fellesskap.

Aakvaag begynner sitt kapittel med en analyse av segmentering og hvordan det norske samfunnet får grenser. Hvorfor må samfunnet ha grenser? Fordi

grensene gjør tilgangen til de kollektive godene gruppen skaper, eksklusive for medlemmene. Bare da blir den kollektive handlingen et rasjonelt valg. Jeg definerte rasjonell solidaritet som viljen til å gi avkall på egne interesser for et fellesskap man selv er den del av. Uten grenser brytes sammenhengen mellom offerhandling og belønning i form av tilgang til kollektive goder. Hvis man kan få uten å bidra, blir gratispassasjeren den dominerende strategien for handling.

Alle samfunn er derfor avgrenset mot andre samfunn. Grensene er både territorielle og sosiale. Samfunn er også organisasjoner. Noen har makt til å fatte beslutninger som er bindende for alle som oppholder seg på et geografisk avgrenset område. Makten kan være uformell eller formalisert. Segmentet kan være stort eller lite. Hvis gruppen er liten, trekkes alle med i den kollektive beslutningsprosessen fordi alle kan følge med på hva de andre gjør. Det betyr ikke at alle spiller en like stor rolle i formingen av de kollektive formålene. Men ingen kan unndra seg den kollektive iakttakelsen.

I siidasystemet er Finnmarksvidda delt opp i teiger som kontrolleres av en eller flere familiegrupper som bruker området som beiteland for sin flokk. I dag er kloden segmentert i noe over 200 hundre stater som i regelen også er etnisk avgrensede nasjoner. Aakvaags kapittel handler om hvordan det moderne norske samfunnet dannes som del av dette globale systemet gjennom territoriell og sosial avgrensning.

I det vi i dag kaller Europa, foregår det ved begynnelsen av den moderne tid et skifte fra klasse til funksjon som den primære formen for samfunnsmessig differensiering. I en lang historisk periode defineres de kollektive formålene av en liten gruppe. Føydalsamfunnets to sentra var storgården og hoffet med kongen på toppen av samfunnspyramiden. Det er de typiske klassesamfunn. Klassen over bestemmer over klassen under. Nå forskyves det økonomiske tyngdepunktet fra den relativt selvforsynte gården til den kapitalistiske bedriften og fra hoffet til parlamentet. Det er en rivende utvikling i mange stadig mer autonome delsystemer som kunst, utdanning, vitenskap og filosofi. Dannelsen av nasjoner er en del av denne omstillingen. Individenes tilgang til delsystemene og fordelingen mellom dem reguleres av samfunnsmedlemmene gjennom tilhørighet til et nasjonalt organisert fellesskap og ikke som medlemmer av en sosial klasse.

I en lang epoke var Norge i union med Danmark. Norge har begrenset med egne institusjoner. Norge har for eksempel ikke et eget universitet. Norske studenter skriver seg inn ved universitetet i København. Det irriterer

den norske sosiale bevegelsen for nasjonal selvstendighet, og for dem var det viktig å beskrive relasjonen til Danmark som et forhold av utbytting og undertrykking. Det var den såkalte 400-årsnatten (Ibsen & Nationaltheatret, 1985). Helt mørkt var det likevel ikke. De norske fjellaper lærte ett og annet i København om å styre et moderne samfunn. Peer Gynt var i mangt en verdensborger. I et globalt perspektiv var Norge fattig og kulturelt tilbakestående. Årsaken var altså den danske kolonialismen. Etter hvert var de norske sterke nok til å danne sin egen nasjon. Med innføring av parlamentarismen får det norske samfunnet sitt eget kretsløp for kollektiv selvforvaltning.

Den unge norske nasjonen var i store trekk stadig et samfunn av klasser. Storbøndene, fabrikkieierne og embedsmennene bestemte. Småbøndene, arbeiderne og kvinnene stod utenfor den kollektive beslutningsprosessen. Det var slik det skulle være i et samfunn av klasser. Alle kjente sin plass i en sosial orden av over- og underordning skapt av Gud. Hvorfor er Jeppe i Holbergs stykke komisk? Fordi han er på feil plass. Jeppe er i baronens seng. Der hører han ikke hjemme. Jeppe er en simpel (enkel) bonde (Holberg, 1993). Vanlige folk har heller ingenting å bidra med til prosessen som definerer de kollektive formålene. Hva er moralen i *Den politiske kannestøper*? Det er den føydale: Den Gud gir et embete, gir han også forstand.

Nå mister den gamle orden mening. Funksjonsiakttakelsen er meritokratisk. Alt og alle vurderes med hensyn til konsekvensene av ytelsen for delsystemene og for samfunnet som helhet. Skiller mellom mennesker etter kriterier for stand og klasse gir ikke mening som prinsipper for sosial organisering. Det eneste menneskene i det moderne har felles, er at de alle er mennesker. Nå krever de som står utenfor den kollektive beslutningsprosessen, å komme innenfor. De vil være med og bestemme. Aakvaag analyserer prosessen med begrepet frihetens demokratisering. Sosiale bevegelser som bondebevegelsen, arbeiderbevegelsen og kvinnebevegelsen dannes for å realisere den samme underliggende ideen om frihet. Frihet er et vidt begrep. Det handler ikke bare om stemmerett, men å skape et samfunn hvor individene selv former sine liv. Når stadig flere slutter seg til den kollektive handlingen, blir risikoen for negative sanksjoner fra de som har makten, mindre. Det er en snøballeffekt. Bevegelse er første skritt på veien mot organisering. Alle disse gruppene organiserer seg og tar kollektiv kontroll over ressurser som er viktige for samfunnet. Ressurser og krav er ikke bare økonomiske, men handler også om anerkjennelse og verdighet.

Organisering følger funksjon. Arbeidere og kapitalister, leger, sykepleiere, bønder, fiskere, forskere og lærere har sine organisasjoner. For å bli handlingsdyktig som fellesskap gjør de tilgangen til kollektive goder betinget av medlemskapet. Som organisasjoner blir de parter i den norske modellen for samfunnsmessig integrasjon. De må vise at de med sine krav bidrar til å løse problemer for det norske samfunnet, og de må være solidariske og begrense seg av hensyn til det norske samfunnet som et fellesskap de selv er en del av.

Jeg leser Eriksens kapittel som et bidrag til en slik sosiologisk teori om forholdet mellom funksjonell differensiering og samfunnsmessig fellesskap. Utviklingen i systemet for medisinsk behandling illustrerer dynamikken i relasjonen. Det medisinske systemet responderer på endringer i omgivelsene med intern differensiering. Det blir stadig flere medisinske spesialiteter, diagnoser, sykdommer og muligheter for behandling. Dermed blir det også mer samfunnsmedlemmene kan gå glipp av.

Det er tre måter samfunnsmedlemmene kan få tilgang til et stadig voksende tilbud om medisinsk behandling. De kan kjøpe den privat hos Volvat eller Aleris. Tilgangen til medisinsk behandling gjelder samfunnsmedlemmenes liv og helse. Det er en funksjon alle bør ha adgang til. Alle norske statsborgere har i dag rett til gratis behandling gjennom velferdsstaten. Frivillighet er den tredje kilden til ressurser ved siden av velferdsstaten og markedsøkonomien.

Eriksen viser hvordan frivilligheten dannes som et system som kompenserer for begrensninger ved de to andre systemene for allokering av ressurser, men også hvordan frivilligheten blir et delsystem i den norske modellen i kraft av sin funksjon gjennom tre stadier. I den første fasen identifiserer de frivillige seg som et supplement til byggingen av velferdsstaten. Konteksten er de store nasjonale sosiale bevegelsene Aakvaag omtaler i sitt kapittel. Frivilligheten er en del av dette. På det neste stadiet tar staten over institusjonene frivilligheten har bygget. På det tredje stadiet kalkulerer det politiske systemet frivilligheten inn i sine budsjetter og programmer gjennom et vell av støtteordninger. Nå må frivilligheten avgrense seg mot det politiske systemets «kolonisering» for ikke å bli en del av staten.

Det ser frivilligheten ut til å greie. De som intervjues, tar en subjektposisjon som kollektive aktører innenfor rammene av den norske modellen hvor frivilligheten ikke erstatter samfunnets ansvar, men avhjelper mangler i det offentlige og private tilbudet. Eriksen reflekterer over hva vi mener når vi sier system. Frivilligheten er opplagt ikke én altomfattende organisasjon

som koordinerer handlingene til alle de frivillige. Men på samme måte som den private og den kollektive økonomien avgrensner frivilligheten seg mot en omverden av andre typer motiver og handlinger, og dannes som en form for kommunikasjon og meningsdannelse, omgitt av institusjoner som ofte er organisasjoner. Referansen er hele tiden subjektposisjonen frivillig. Det er den som gir mening til den ytre avgrensningen. Frivillig arbeid er frivillig og ikke arbeid i bytte mot lønn.

Det er en tilsvarende intern avgrensning i systemet mot selviske motiver hvor frivillig blir noe en gjør for å skrive innsatsen på CV-en, fordi det er gøy å kjøre skuter der andre ikke får lov, eller for å få de andres anerkjennelse. Dette kan også være legitime «in process benefits». Det gjelder for frivilligheten som for alle fellesskap at deltakerne får en følelse av å være del av noe større enn seg selv. De frivillige gjør ting for andre uten tanke på å få noe igjen for seg selv. Uselviskhet hylles med priser, og frivillige omtales som helter. Motiver er uansett ikke avgjørende. Det er de kollektive konsekvensene og funksjonene som betyr noe for samfunnet. For det norske samfunnet er frivilligheten en stor og fleksibel kilde til arbeidskraft.

Kapitlet til Kristiansen, Trondsen og Dyb handler om konsekvensene av tiltakende differensiering av systemet for medisinsk behandling og hvordan samfunnet reagerer med å lage nye institusjoner. Spesifikt er temaet digitalisering av kommunikasjonen i systemet. Undersøkelsen kan leses som et kasus for en mer omfattende samfunnsmessig prosess. For å gi mening til sine empiriske observasjoner skiller forfatterne med to måter å danne fellesskap på. Den første følger malen for integrasjon gjennom den norske modellen.

Differensiering av systemet i stadig flere spesialiteter løser noe av det moderne samfunnets problemer. Systemet fungerer bedre fordi det kan behandle flere sykdommer. Men differensiering skaper interne utfordringer med samordning av aktivitetene og nye behov for samhandling. Digitale systemer for deling av informasjon kan være en del av løsningen. Men den nye ordningen krever samarbeid, og det er systemets aktører ikke umiddelbart åpne for. Den manglende viljen til omorganisering tolkes som et kollektivt handlingsproblem. Pasientene beveger seg på tvers, men hver spesialitet holder på informasjonen om sine pasienter. De tenker på seg selv, sine interesser og ikke på det felles beste. Kapitlet viser hvordan pandemien skaper sterke kollektive forventninger om felles tilgang og legitimerer kollektiv makt som bidrar til å løse problemene.

Digitale medier åpner også for dannelsen av en annen type fellesskap. Pasienter og pårørende danner digitale fellesskap rundt samme diagnose og fora for å utveksle erfaringer. Men de har ikke laget ordningen selv. Forskerne legger til rette for fellesskap ved å skape de teknologiske forutsetningene og avlaster aktørene fra selv å konstruere det kollektive godet. I den forskerskapte digitale offentligheten blir pasienter og omsorgspersoner ressurser for hverandre. De utvikler felles erfaringer og blir mer kapable til å håndtere egne utfordringer.

Den sosiologiske samfunnsanalysen følger slik jeg viser i mitt kapittel, to spor (Kilminster, 2014). Teorien om samfunnsmessig integrasjon som funksjonell differensiering er det ene. Teorien om klassesamfunnet og kritisk teori er det andre. Solheims kapittel presenterer resultatene fra en empirisk undersøkelse som sammenlikner de to teoriene. Undersøkelsen gjelder hva slags samfunnsforståelse og selvforståelse innbyggerne i et land som Norge danner seg, kartlagt gjennom data fra spørreundersøkelser. Hva er viktigst – klasse eller funksjon når samfunnsmedlemmene skal forstå det norske samfunnet og seg selv?

Det norske samfunnet er et meritokratisk system. Likevel varierer tilgangen til delsystemene etter variabler for klasse, kjønn og etnisitet. Bourdieu har laget en teori som kan forklare hvorfor det er systematiske forskjeller mellom statistisk avgrensbare grupper også i et samfunn som det norske. Hvert av samfunnets mange delsystemer er kilde til en spesifikk form for kapital. Delsystem danner felter hvor aktørene kjemper om verdiene som produseres på feltet. Slik dannes det sosiale forskjeller og distinkte grupper av mennesker med ulik tilgang til samfunnets goder. Hvert felt danner en hierarkisk struktur av utbytting og undertrykking. Til sammen danner elitene på hvert felt en overklasse som kontrollerer allokeringen av samfunnets ressurser.

Finner Solheim fordelingen av posisjoner i det sosiale rommet, som er Bourdieus metaforiske framstilling av strukturene i klassesamfunnet, i innbyggernes selvforståelse? Til en viss grad blir klasse på papiret en subjektiv erfaring og til klasse for seg. Den empiriske undersøkelsen opererer med fem kategorier av selvrapportert klasseidentitet: underklasse, arbeiderklasse, lavere middelklasse, middelklasse og øvre middelklasse. Overklassen var også et svaralternativ, men bare to av over 1000 respondenter plasserte seg i denne svarkategorien. Enten er overklassen veldig liten, eller så er det ytterst få som føler seg som eller vil vedkjenne at de tilhører overklassen.

Den subjektive tilskrivelsen av klassetilhørighet henger statistisk sammen med hvem man omgås. Klasse er en kilde til identitet og fellesskap basert på likhet mellom og avgrensning fra. Men sammenhengene er ikke veldig sterke og svekkes med tiden. Folk tror de tilhører et samfunn formet som en diamant med mange i midten, og få på toppen og på bunnen. Den dominerende formen for bevissthet er ikke klassebevissthet, men det Solheim kaller universell kollektiv bevissthet som kombinerer individuell frihet og kollektive forpliktelser. Det er et resultat vi forventer som et produkt av den norske modellen for samfunnsmessig integrasjon.

Solheim avslutter sin analyse med et retorisk spørsmål. Skaper den norske modellen en falsk bevissthet om at vi alle er i samme båt? Det er slik kritisk teori forklarer at samfunnsmedlemmene ikke skjønner at de lever i et klassesamfunn. Men hvem misforstår det norske samfunnet mest? Såkalt vanlige folk, eller de kritisk bevisste? Bourdieu har en oppskrift for hvordan vi kan teste hypotesen om det norske klassesamfunnet i en empirisk undersøkelse. Feltspesifikk kapital konverteres via sosial kapital til politisk kapital og beslutninger om reglene som regulerer kampen på feltene. Noen må bare gjøre undersøkelsen og vise hvilke eliter og grupperinger som former institusjonene som bestemmer hvordan samfunnsmedlemmene lever livene sine i det norske samfunnet.

Skillet mellom de to sporene aktualiseres også i Solums kapittel. Temaet er hvordan folkebibliotekene påtar seg nye oppgaver for å bidra til å løse klimakrisen. Det er folkebibliotekenes funksjon å gjøre kulturtilegnelse mindre avhengig av privatøkonomien. Lån erstatter eie. Kulturgodene blir kollektive goder og gratis tilgjengelig for alle. Det begynte med bøker og aviser. Så kommer video, film og lydbøker i tillegg. Biblioteket skal i dag også være sosial møteplass og tilby digitale tjenester. Nå utvides tilbudet ytterligere. Institusjonen skal bidra til sirkulærøkonomien ved å låne ut redskaper som mange trenger en gang iblant. Ordningen reduserer forbruket. Det er bra for bærekraften og for privatøkonomien til folk.

Blant de ansatte er det to oppfatninger om hvordan de best kan realisere den nye funksjonen. Den tradisjonelle tilnærmingen satser på opplysning gjennom formidling. De vil gjøre kulturen tilgjengelig, og så danner mottakeren sin egen mening. Den andre gruppen tar mer radikale grep. De ansatte skal fremme bestemte standpunkter og holdninger og handlinger som bidrar til å løse klimakrisen. Dette er to måter å skape kollektiv bevissthet og kollektive subjekter på.

Den teoretiske referansen for analysen av hvordan folkebiblioteket utvikler seg, er begrepet institusjonell isomorfi. Begrepet henter Solum fra en artikkel med den spennende tittelen *The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields*. Dette er en av få samfunnsvitenskapelige tekster som adresserer begrepet kollektiv rasjonalitet. Men følger teksten opp tittelen? Eller er dette enda en bekreftelse på at samfunnsvitenskapene har problemer med å gjøre greie for de rasjonelle aspektene av kollektive handlinger?

Karlsens kapittel handler om utdanningssystemets funksjoner for det norske samfunnsfellesskapet. Utdanningssystemet skal gi samfunnsmedlemmene kapabiliteter samfunnet trenger. Denne funksjonen har i alle fall tre dimensjoner. Den instrumentelle som gir elevene kvalifikasjoner som arbeidskraft. Den andre overfører kulturarven og den tredje lærer elevene å være del av et fellesskap. Gjennom en dokumentanalyse viser Karlsen spenningen mellom dem.

Det såkalte PISA-sjokket går ut på at norske elever ligger tilbake for andre land i grunnleggende ferdigheter som å lese, skrive og regne. Samtidig bruker det norske samfunnet relativt mye mer ressurser på skolen enn andre land. Det er noe ved systemet som ikke fungerer.

Siden 1960-tallet har det norske samfunnets grenser vært temmelig åpne. I dag er ca. 20 prosent av befolkningen innvandrere eller barn av innvandrere. Overføringen av kulturarven er blitt mer krevende. Det er så mange grupper, kulturer og identiteter som skal inkluderes i det norske samfunnet. Skolens svar er å nedtone det nasjonale og legge vekten på det multikulturelle. Det er også den nye forståelsen av fellesskap. Kulturell variasjon er bra. Skolen skal lære elevene å forstå og leve med mange forskjellige måter å være i Norge på.

Også i dette kapitlet er det spor av sosiologiens to spor. Kapitlet refererer en kritisk pedagogikk som nedvurderer iakttakelsen av kollektive konsekvenser ved å betegne dem som instrumentelle nyttebetraktninger. Kultur og verdier er viktigere for å skape fellesskap. Kapitlet konkluderer med at det må være en balanse mellom verdier og konsekvenser. Det er skolens oppgave å sørge for at elevene tilegner seg kapabilitetene de trenger for å fungere i det norske samfunnet.

To kapitler gjør skillet mellom sentrum og periferi til den sentrale distinksjonen i analysen av det norske samfunnet som et mer eller mindre handlingsdyktig fellesskap. Det norske politiske systemet er segmentert i tre

subsystemer; stat, fylkeskommuner og kommuner. Hvert subsystem danner sitt eget maktkretsløp med kilder til inntekt og kapasiteter for kollektive handlinger. Men den kollektive makten danner et hierarki. Det nasjonale fellesskapet er overordnet. Kommuner og fylkeskommuner trenger overføringer fra staten for å løse oppgavene sine. Det er et tydelig skille i tjenestetilbudet mellom sentrale og mer perifere deler av det kommunale Norge.

Rød og Falk tematiserer forskjellene som et spørsmål om geografisk rettferdighet. Analysen trekker på John Rawls' teori om rettferdighet som rimelighet. Teorien er basert på et tankeeksperiment. Forestill deg et samfunn, sier Rawls, hvor du ikke kjenner din egen posisjon. Du vet ikke om du er fattig eller rik, om du er frisk eller syk. Da vil du ønske deg et samfunn som er innrettet slik at det tar hensyn til den svakeste. Fordi det kunne være deg. Dette er en ny subjektposisjon. Den griper et aspekt av den norske modellen. Alle er like verdige, og alle skal med. Men er det kollektiv rasjonalitet, eller mer en slags opplyst egeninteresse? Det er ingen vurdering av konsekvensene for samfunnet. Rawls forutsetter at samfunnsmedlemmene vet hvordan samfunnet fungerer. Den norske modellen skal få samfunnsmedlemmene til å forstå hvordan samfunnet virker og ta hensyn til de kollektive konsekvensene når de velger handling. Kapitlet reiser en viktig diskusjon om rettferdighet i den norske modellen. Er det noe som heter kollektiv rettferdighet, og hva slags begreper om rettferdighet aktualiserer iaktakelsen av funksjoner?

Periferien har dårligere tilgang til det moderne samfunnets goder, og det oppleves som urettferdig. Kapitlet til Andersen og Gjernes viser hvordan det er å leve med forskjellen. I alle moderne samfunn er det et driv fra periferien mot sentrum. Funksjonell differensiering betyr sentralisering. Alt det beste et moderne samfunn kan tilby, konsentreres i sentrum. Forholdet mellom sentrum og periferi framstår som en uløselig og akselererende motsetning.

Kapitlet viser hvordan de som lever i periferien, kjenner på savnet av alt de må gi avkall på. De kan søke en slags kompensatorisk mening i det lokale. Det kan være naturen, eller det lokale som kilde til en særlig form for fellesskap. Lokale samfunn er interaksjonssystemer. Den kollektive makten ligger latent i lokalsamfunnet som offentlighet. Alle følger med på hva de andre gjør. Dermed blir de mer kapable til å løse problemer i fellesskap og produsere lokale kollektive goder. Men det kan bli for mye av det gode. Personer må avgrense seg mot kollektivets forventninger om å ofre seg for det lokale fellesskapet og definere en privat sfære hvor hun kan være for seg selv.

Forholdet til det nasjonale fellesskapet tar på den ene siden form av krav om like muligheter og ved å vise til sin funksjon. Periferien kommer i sentrum for den nasjonale oppmerksomhet i kraft av tilgangen på stadig knappere naturlige ressurser. Lokalsamfunnet fyller sin funksjon for samfunnet ved å gi avkall på natur og får arbeidsplasser og sentrumslike kollektive goder tilbake.

Bidrar menigheten til å inkludere innvandrerne i det norske samfunnet? Også Magnussens kapittel er en funksjonsanalyse. Den introduserer to nye elementer. Analysen utfordrer den gjengse forståelsen av forholdet mellom funksjon og differensiering som utvikling gjennom spesialisering. Den passer ikke her. Symbiose er en annen mekanisme (Wagner, 1998). Nye grupper av mennesker inkluderes i samfunnet fordi de fyller en funksjon. Arbeidsinnvandrere tar jobber nordmenn ikke vil ha og forsyner samfunnet med nødvendig arbeidskraft.

Den andre gjelder religion som en egen form for samfunnsmessig integrasjon. Integrasjon handler om å bringe den store sammenhengen inn i livene til folk slik at de tar hensyn til samfunnets behov når de velger handling. Rasjonell solidaritet, kommunikativ rasjonalitet og klassebevissthet er noen måter å gjøre det på. Offerhandlingen er rasjonelt begrunnet med virkningen for samfunnet, eller grupper i samfunnet. Religion danner fellesskap på en annen måte.

I Durkheims religionssosiologi symboliserer Gud samfunnet, og den enkelte blir en del av det hele gjennom en rituell handling. De kristne danner fellesskap i nattverden som representerer den ultimate offerhandling, nemlig Kristi død og lidelse på korset, som gjør det mulig for alle å få del i det ultimate kollektive godet som er evig liv i paradiset. Finner vi spor av en slik kollektiv symbolikk i hvordan den aktuelle menigheten dannes som fellesskap?

Menigheten skal være som et hjem for «alle». Her er verken jøde eller greker. Metaforen fanger det sentrale i den norske modellen hvor «alle skal med». Hjemme er stedet hvor alle føler seg trygge og blir tatt imot uten krav om nærmere begrunnelse. Deltakelse i menigheten er en kilde til kapital i betydningen kunnskap om og kontakter i det norske samfunnet. Den lille menigheten knytter seg til den store sammenhengen gjennom en bønn for Ukraina. Det har neppe direkte betydning for krigens gang, men den virker på de som deltar, og skaper empati og solidaritet.

Hva nå?

Hver på sin måte bidrar kapitlene til en bedre forståelse av prosessene som gjør det norske samfunnet mer eller mindre handlingsdyktig som fellesskap. Fellesskap dannes gjennom kollektive handlinger hvor samfunnsmedlemmene skaper institusjoner som regulerer delsystemenes operasjoner slik at de virker bedre. Den norske modellen skaper en subjektposisjon hvor aktørene tvinges til å begrunne handlingene sine med konsekvensene for samfunnet. Da må de ta stilling til samfunnets behov som helhet. Slik regulerer samfunnsmedlemmene relasjonene mellom delsystemene og adgangen til dem. Den norske modellen gjør oss mer handlingsdyktige som fellesskap. Men hvor robust er den?

Differensiering av samfunnet i funksjonssystemer er en selvforsterkende vekstmaskin. Stadig flere grupper og aktører trekkes med i prosessen og definerer sine behov og interesser. Summen av delsystemenes og samfunnsmedlemmenes behov er til enhver tid større enn ressursene som står til disposisjon. Systemet produserer problemene, men, kan vi si, også midlene til å løse dem.

Knappheten får en bestemt form. Kravene begrunnes med virkningene for samfunnet. Den norske modellen gjør det norske samfunnet robust fordi den på bred front tvinger samfunnsmedlemmene til å forholde seg til konsekvensene av handlingene sine for samfunnet. Når summen av kravene overskrider det mulige, er det fordi noen bare tenker på seg selv og ikke på samfunnets behov og interesser. Men det er også mulig at den norske modellen skaper flere problemer enn den greier å løse. Interessene blir for mange og sprikende, den sosiale kompleksiteten øker, den kollektive problemløsningen tar lengre tid og aktørene greier ikke enes om hva det norske samfunnet er og skal være som helhet. Fragmentering er en permanent trussel.

For å svare fyllestgjørende på spørsmålet må vi kanskje utvide det teoretiske perspektivet og spennet av empiriske analyser. Hva med globale sosiale bevegelser som #MeToo og pride, «woke» og anti-woke? Hva slags fellesskap er dette? Har ikke alle sosiale bevegelser et element av religion i seg? De typiske klassesamfunn legitimerte seg som guds vilje. Det moderne samfunnet har sin egen religion i det Durkheim kaller individkulten (Carls, 2019). Alle sosiale bevegelser og samfunn har visjoner og ideale forestillinger om seg selv.

Det gjelder også for sosiologiske teorier om samfunnet. Kritisk teori bærer i seg forventningen ikke bare om samfunn uten klasser, men uten arbeidsdeling. Marx' aspirasjon var et samfunn uten grenser og begrensninger hvor alle kan være hvem og hva de vil. Mens Durkheim ifølge Burawoy (2021) bare ville at samfunnsmedlemmene skulle finne sin rettmessige plass i den samfunnsmessige arbeidsdelingen. Visjoner blir sosiale realiteter når tilstrekkelig mange tror på dem. Kollektive handlinger er overskridende. Forventninger om en bedre framtid smitter over på nåtiden. Det kollektive har ikke bare en rasjonell, men også en religiøs og emosjonell begrunnelse. Personer får karisma og handlinger aura.

Fellesskap assosieres gjerne med bare gode ting. Som å være sammen om noe, enten det er en festival eller en hobby. Slik kan fellesskap også være. Problemene starter når de sosiale aktørene også skal gjøre noe for hverandre og løse felles problemer sammen. Da konfronterer de den kollektive handlingens problem. Den norske modellen sørger for en realitetsorientering. Det er alltid en begrensning og et offer. Samfunn kan være fellesskap, men fellesskap er ingen «walk in the park».

Referanser

- Burawoy, M. & Burawoy, M. (2021). *Public sociology: between utopia and anti-utopia*. Polity Press.
- Carls, P. (2019). Modern Democracy as the Cult of the Individual: Durkheim on religious coexistence and conflict. *Critical Research on Religion*, 7(3), 292–311. <https://doi.org/10.1177/2050303218823069>
- Holberg, L. (1993). *Jeppe på Berget og andre komedier*. Aschehoug.
- Ibsen, H. & Nationaltheatret. (1985). *Peer Gynt: et dramatisk dikt av Henrik Ibsen*. Nationaltheatret.
- Kilminster, R. (2014). The dawn of detachment: Norbert Elias and sociology's two tracks. *History of the Human Sciences*, 27(3), 96–115. <https://doi.org/10.1177/0952695114535397>
- Luhmann, N. & Pedersen, E. (2016). *Samfundets samfund*. Hans Reitzels Forlag.
- Næss, M.W., Fisktjønmo, G.L.H. & Bårdsen, B.-J. (2021). The Sami cooperative herding group: the siida system from past to present. *A Nordic Journal of Circumpolar Societies*, 38(2), 81–103. <https://doi.org/10.1080/08003831.2021.1972265>
- Wagner, G. (1998). Differentiation as Absolute Concept?: Toward the Revision of a Sociological Category. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 11(3), 451–474. <https://doi.org/10.1023/A:1025108620689>

Sammendrag

2 Fellesskap på norsk: Frihetens demokratisering og den norske modellen

Gunnar C. Aakvaag

Sammendrag: Dette kapitlet argumenterer for at det gir mening å snakke om hele det norske samfunnet som et fellesskap tuftet på den grunnleggende verdien frihetens demokratisering: Flest mulig mennesker skal ha mest mulig frihet på flest mulig områder i livene sine. Frihetens demokratisering er resultatet av at 10–12 generasjoner nordmenn siden 1814 har kjempet for å inkludere stadig nye grupper i samfunnet, som bønder, arbeidere og kvinner. Kapitlet argumenter i tillegg for at det norske fellesskapet er robust i betydningen motstandskraftig og handlingsdyktig fordi det er institusjonalisert i Den norske modellen: en samfunnsstruktur basert på en sosial frihetsforståelse der samfunnet muliggjør frihet, funksjonelt differensierte basisinstitusjoner som produserer ytelser til samfunnsmedlemmene, kollektiv handlingskapasitet gjennom det demokratiske maktkretsløpet, liberale barrierer som beskytter individet, og ritualer som forankrer samfunnsmodellen i kollektive følelser.

Nøkkelord: fellesskap, Den norske modellen, frihet, funksjonell differensiering, demokratisk maktkretsløp

Abstract: This chapter proposes to depict Norwegian society as a solidary community based on the collective value of democratisation of freedom: as many people should have as much freedom in as many aspects of their lives as possible. The chapter argues, furthermore, that the Norwegian community is robust because it is institutionalised in the Norwegian model: a social structure based on a combination of a social understanding of freedom, primary institutions that produce individual capabilities, a democratic power-circuit that enables collective action, liberal barriers that protect the individual, and rituals that foster feelings of togetherness and solidarity among members of society.

Keywords: community, the Norwegian model, freedom, functional differentiation, democratic power-circuit

3 Den norske modellen for fellesskap: Betydningen av teori og begreper

Roar Hagen

Sammendrag: Når Norge rangeres som et av verdens beste samfunn, er den norske modellen for felles problemløsning en del av forklaringen. Da burde den være av interesse for norske sosiologer. Det er i begrenset grad tilfellet. Den norske modellen har ingen sosiologisk teori. Formålet med kapitlet er å bøte på denne mangelen. Det skjer i tre steg. Først viser jeg hvorfor fraværet av teori ikke er tilfeldig. Sosiologien forklarer samarbeid enten med internaliserte sosiale normer, eller som resultat av individuelle nyttebetraktninger. Faget mangler redskapene for å gjøre greie for de rasjonelle aspektene av kollektive handlinger. I steg to introduserer jeg derfor tre begreper: kollektiv rasjonalitet, rasjonell solidaritet og kollektiv makt. Nå har vi de faglige instrumentene for å analysere hvordan det norske samfunnet dannes som et mer eller mindre handlingsdyktig fellesskap. I et tredje steg viser jeg gjennom tilslutning til A. Sens kapabilitetsperspektiv hvordan begrepene åpner for en ny forståelse av forholdet mellom frihet og rettferdighet.

Nøkkelord: modell, integrasjon, solidaritet, sosialt system, kollektiv handling, frihet, rettferdighet

Abstract: When the Norwegian society is relatively successful, the Norwegian model for solving problems through collective action is part of the explanation. That should make it an interesting subject for sociology. That is hardly the case. The Norwegian model has no theory. The chapter compensates for this deficiency in three steps. First, I show that the absence of theory is no coincidence. The social sciences explain cooperation either due to internalised social norms or the outcome of individual calculations of costs and benefits. We lack the tools to account for the rational aspects of collective action. In step two, I introduce three concepts: Collective rationality, rational solidarity, and collective power. Now, we have the instruments to analyse how the Norwegian society constructs itself as a community with the capacity for collective action. In the third step, connecting to A. Sen's capability approach, I demonstrate how collective rationality indicates a new relationship between freedom and justice.

Keywords: model, integration, rationality, solidarity, collective action, social system, freedom, justice

4 Fellesskap og klassebevissthet i det meritokratiske klassesamfunnet – en klasseanalyse

Erling F. Solheim

Sammendrag: Kapitlet fokuserer på fellesskap forstått som sosial integrasjon og kollektiv bevissthet i et klasseperspektiv, hvor klasseanalysen tar utgangspunkt i klasseidentitet og den subjektive klassestrukturen, eller *klasse for seg*, i stedet for en mer tradisjonell analyse med utgangspunkt i *klasse i seg*. Kapitlet inkluderer også en komparativ analyse, og benytter data fra *The International Social Survey Program* (ISSP) fra 2020 og tidligere år. På tross av ulike subjektive klassestrukturer og forståelser av hvordan ens eget samfunn er lagdelt, fremgår det klare likheter i kollektiv bevissthet på tvers av land fra ulike velferdsregimer, med en universell kollektiv bevissthet om utdanning og hardt arbeid som de klart viktigste meritokratiske verdiene for å lykkes i livet. Generelt er det ingen segmentert kollektiv bevissthet mellom klassene i Norge i form av store sosiale gradienter, men to unntak er de lavere sosiale lagenes forestilling om at samfunnet har en mer pyramidalformet lagdeling og at sosial kapital også er viktig for å komme seg frem i livet, og underklassens vesensforskjellige mer negative samfunnsforståelse. At alle klassene rapporterer lite sosial omgang med andre som vi antar er rikere eller fattigere enn oss selv, antyder manglende sosial integrasjon mellom klasser i Norge, og en analyse av partipreferanser får frem et tydelig mønster av klassebevissthet for hele spennet av sosiale klasser. Resultatene gir grunn til refleksjon. Har det siden 1980-tallet utviklet seg et nytt klassesamfunn, hvor klasse og status eksisterer i en mer subtil og kognitiv form enn den vi husker fra det konfliktfylte, industrialiserte klassesamfunnet?

Nøkkelord: klasseidentitet, klassebevissthet, kollektiv bevissthet, sosial integrasjon, ISSP

Abstract: The chapter focuses on community, understood as social integration and collective consciousness from a class perspective, with a class analysis rooted in class identity and the subjective class structure, or *class for itself*,

instead of a more traditional analysis rooted in *class in itself*. The chapter also includes a comparative analysis and uses data from *The International Social Survey Program* (ISSP) from 2020 and before. Despite different subjective class structures and perceptions about how one's society is stratified, there are distinctive similarities in collective consciousness across countries and welfare regimes, with a universal collective consciousness of education and hard work being the most essential meritocratic values for success in life. Generally, Norway has no segmented collective consciousness by class in terms of strong social gradients. One exception is the lower social strata's belief that social capital also matters for succeeding in life, and Norway having a more pyramidal-shaped stratification structure. Another is that the underclass has a distinctly more negative perception of society. On average, all classes report rarely meeting people assumed to be significantly richer or poorer, which suggests poor social integration between social classes in Norway, and a party preferences analysis documents a distinctive pattern of class consciousness across the whole span of social classes. The results give reason for reflection. Has a new type of class society emerged since the 1980s, where class and status perhaps exist more subtly and cognitively than they did in the conflicted, industrial class society?

Keywords: class identity, class consciousness, collective consciousness, social integration, ISSP

5 Utdanning som fellesskapsskapende prosjekt

Unn-Doris K. Bæck

Sammendrag: Kapitlet belyser utdanning som fellesskapsskapende prosjekt og problematiserer hvordan utdanningssystemet har forstått og forstår seg selv i forhold til dette. Gjennom å ta i bruk utdanningspolitiske dokumenter og læreplaner viser kapitlet hvordan ideen om «fellesskap» kommer til syne i utdanningssystemet og hvilken forståelse av fellesskap som ligger under når begrepet tas i bruk i. Disse forståelsene av fellesskap handler om et nasjonsbyggende motiv, et velferdspolitisk motiv og et identitetsmotiv. Kapitlet problematiserer også hvorvidt et nytteorientert motiv etter hvert har blitt mer dominerende i den utdanningspolitiske diskursen og kan true utdanningssystemets fellesskapsskapende prosjekt. Analysene viser at utdanningssystemets

fellesskapsskapende aspirasjon er tydelig til stede i de sentrale utdanningspolitiske dokumentene, og at denne aspirasjonen inkluderer både danning og utdanning og kvalifisering for samfunnsnyttige funksjoner. Nyttmotivene, og utdanningssystemets rolle i disse, er slik sett sentrale for realisering av fellesskap, slik fellesskap forstås innenfor den norske modellen.

Nøkkelord: fellesskap, utdanningssystem, utdanningspolitikk, velferdspolitik, den norske modellen

Abstract: The chapter sheds light on education as a community-creating project and problematises how the education system has understood and continues to understand itself in relation to this. By using educational policy documents and curricula, the chapter shows how the idea of «community» appears in the education system and explores the underlying notions of community that shape the term's usage in these contexts. The conceptions of community discussed are rooted in a nation-building motive, a welfare policy motive and an identity motive. The chapter also problematises whether a utilitarian motive has gradually become more dominant in the educational policy discourse, which may threaten the educational system's community-creating project. The analyses show that the educational system's community-creating aspiration is clearly present in the key education policy documents. This aspiration encompasses both education, *Bildung*, and qualification for socially useful functions. Therefore, within the framework of the Norwegian model, the concept of community is closely tied to utilitarian motives, with the education system playing a key role in achieving this sense of community.

Keywords: community, education system, educational policy, welfare policy, the Norwegian model

6 Digitalisering og fellesskap i helsefeltet

Truls Tunby Kristiansen, Marianne V. Trondsen og Kari Dyb

Sammendrag: Dette kapitlet drøfter hvordan innføring og bruk av informasjon- og kommunikasjonsteknologi kan bidra til fellesskapsdannelse innenfor helsefeltet. Kapitlet tar for seg digitalisering på tre ulike nivåer; individ-, organisasjons- og samfunnsnivå, og bruker konkrete empiriske eksempler fra

helsefeltet for å illustrere både muligheter og utfordringer. På individnivå ser vi på hvordan digitale teknologier kan gi pasienter og pårørende nye muligheter til å delta i fellesskap rundt mestring av egen helse- og pårørendesituasjon, samtidig som teknologiene også kan ekskludere noen. På organisasjonsnivå drøfter vi hvordan digitale teknologier for deling av pasientinformasjon kan åpne for felles ressursutnyttelse, men også at de kan forrykke balansen i sosiale relasjoner og strukturer. På samfunnsnivå diskuterer vi sammenhengen mellom fellesskap, krise og digital omstillingsevne. Kapitlet synliggjør koblinger mellom digital helseteknologi og fellesskap i det norske helsefeltet, og peker på muligheter og utfordringer i skjæringspunktet mellom digitalisering og robuste fellesskap.

Nøkkelord: e-helse, fellesskap, mestringsfellesskap, problemfellesskap, informasjonsdeling, kollektiv handling, digitalisering

Abstract: This chapter discusses ways in which the introduction and use of information and communication technology can contribute to the creation of a community within the Norwegian health sector. The chapter deals with digitisation at three levels: individual, organisational, and societal. It uses concrete empirical examples to illustrate both opportunities and challenges. On the individual level, we see how digital technologies can give users, patients, and relatives new opportunities to participate in coping with their situations. At the same time, technologies can be excluding to some. At the organisational level, we investigate how digital technologies can enable the use of patient information as a shared resource, as well as how they can impact social relations and structures. On the societal level, we discuss the connection between community, crises and digital transformation capability. The chapter highlights links between digital health technology and robust communities in the Norwegian health field and points to important opportunities and challenges at this intersection.

Keywords: e-health, community, coping, information sharing, collective action, digitalisation, digitisation

7 Geografisk rettferdighet for norske kommuner: Sosial ulikhet i det norske fellesskapet

Daniel Rød og Ulrik Falck

Sammendrag: Dette kapitlet diskuterer geografisk variasjon i ressurstilgangen til en spesifikk og viktig del av det norske fellesskapet, nemlig de kommunale ansvarsområdene grunnskole og kommunal eldreomsorg. Norske kommuner varierer både i geografisk størrelse, beliggenhet og demografiske forhold. Dette fører til at kommuner også har varierende behov for ressurser som mennesker med relevant kompetanse og økonomiske ressurser. Vi analyserer denne ressursituasjonen gjennom teoretiske perspektiver fra John Rawls og Edward Soja, og argumenterer for at tilgangen til økonomiske ressurser og mennesker med relevant kompetanse kun delvis er geografisk rettferdig, og har sitt opphav i demografiske prosesser som en aldrende befolkning og urbanisering.

Nøkkelord: rural, urban, kommuner, utdanning, helse- og omsorgstjenester

Abstract: This chapter discusses geographical variation in access to resources for a specific and important part of the Norwegian community, specifically primary school and elderly care, both municipal areas of responsibility. Norwegian municipalities vary in terms of geographical size, location, and demographic conditions. This implies a difference in resource needs, such as relevant, qualified personnel and economic resources. We analyse this resource situation through theoretical perspectives from John Rawls and Edvard Soja, and we argue that these theoretical perspectives illuminate that access to economic resources and relevant, qualified personnel are only partly geographically just and have their origins in demographical processes such as an ageing population and urbanisation.

Keywords: rural, urban, municipalities, education, health- and care services

8 Folkebiblioteket og bærekraftig utvikling: En institusjonsanalyse av fellesskapsarbeid i en nybrotts tid

Espen Eigil Barratt-Due Solum

Sammendrag: Dette kapittelet fremsetter en institusjonsteoretisk analyse av arbeidet for bærekraftig utvikling i norske folkebibliotek, både som en fortsettelse av tradisjonelle oppgaver og som nybrottsarbeid. Fellesskapet står overfor en global klima- og miljøkrise, og folkebibliotekene omstiller seg for å senke privatkonsum og oppfordre til bærekraftige levesett gjennom nye deleordninger og formidling av kunnskap. Sammenligningen av to folkebibliotek, et i Nord-Norge og et på Østlandet, viser hvordan ulike strategier har forskjellig vekt på institusjonelle normer, verdier og kompetanser. Folkebibliotekene representerer en konservativ og radikal tilnærming til hva institusjonen er og bør gjøre i møte med en nybrotts tid. Dette svarer blant annet til forskjeller i organisasjon og rekruttering av kompetanser utenfor det bibliotekarfaglige feltet. Arbeidet for bærekraftig utvikling leder til nye deleordninger og politisk motivert formidling, og kan innvirke på institusjonens legitimitet og arbeidsstyrke.

Nøkkelord: bibliotekinstitusjon, bærekraftig utvikling, deling, bibliotekararbeid, nøytralitet

Abstract: This chapter presents an institutional theoretical analysis of the work for sustainable development in Norwegian public libraries as a continuation of traditional tasks and pioneering work. The community faces a global climate and environmental crisis, and public libraries are adapting to lower private consumption and foster sustainable lifestyles through new sharing schemes and conveying knowledge. The comparison of two public libraries, one in northern Norway and one in eastern Norway, shows how various strategies put different emphasis on institutional norms, values, and competencies. The public libraries represent a conservative and radical approach to what the institution is and should be doing in times of innovation. This corresponds, among other factors, to organisational differences and recruitment of competencies from outside the librarianship field. The work for sustainable development leads to new sharing initiatives and politically motivated communication and can impact the institution's legitimacy and workforce.

Keywords: library institution, sustainable development, sharing, librarianship, neutrality

9 Frivillig arbeid i et samfunn i endring

Sissel H. Eriksen

Sammendrag: Samfunnet endrer seg. Det gjør også det frivillige arbeidet. Med utgangspunkt i sosiologi om fritid drøftes endringer som et samspill mellom myndighetene og frivillige, både organisasjonsarbeid og frivillig arbeid utenfor organisasjoner. Kvalitative intervju med frivillige fra Troms og Finnmark over en lang tidsperiode danner det empiriske grunnlaget for kapittelet. Kollektivistisk innstilte frivillige er opptatt av fellesskap, både i organisasjonen og samfunnet de er en del av, mens (selv)refleksive frivillige vil velge fritt blant frivillige oppgaver. Vi har sett en utvikling som viser en økning av frivillige som vil velge fritt. Samtidig er myndighetene i ferd med å gjøre seg avhengig av frivillig innsats på mange hold. Et vellykket samarbeid mellom myndigheter og frivillige vil kunne styrke fellesskapet i samfunnet.

Nøkkelord: frivillig arbeid, samfunnsendring, samarbeid

Abstract: Society is changing. So does voluntary work. Based on the sociology of leisure, I discuss changes as an interaction between the authorities and volunteers, both organisational work and voluntary work outside organisations. Qualitative interviews with volunteers from Troms and Finnmark over a long period of time form the chapter's empirical basis. Collective volunteers are responsible to their organisations and more abstract collectivity, while (self)reflexive volunteers will choose freely among voluntary tasks. We have seen an increase in volunteers who want to choose freely. At the same time, the authorities are becoming more dependent on voluntary efforts in many areas. A successful collaboration between authorities and volunteers will strengthen the community in society.

Keywords: voluntary work, changing society, cooperation

10 Moderne liv og fellesskap i en nordnorsk fiskerikommune: Hvordan er det å leve og bo i en kommune med nedgang i folketallet?

Jorid Anderssen og Trude Gjernes

Sammendrag: Dette kapitlet diskuterer faktorer som påvirker folks livsmuligheter og livsvalg i en fiskerikommune i Finnmark. Folketallet i denne kommunen har gått ned de siste 50 årene, men holder seg nå mer stabilt. Vi spør hvilke kvaliteter som er i et slikt samfunn, og hvilke muligheter folk ser for å kunne nyttiggjøre seg disse kvalitetene. Spesielt er vi opptatt av hvilke typer fellesskap som er i dette samfunnet, og hvordan de kommer til uttrykk i dagliglivet. På et overordnet nivå spør vi om dette er et levedyktig samfunn, og hva som truer dette samfunnets videre eksistens. Data består av biografiske intervju med 20 kvinner og menn i alderen 25–70 år og som er bosatt i kommunen. Våre informanter trives på stedet, både med naturen og de fellesskapene de er en del av. De opplever likevel livet på stedet som usikkert, og mange unge ser ikke for seg en egen framtid i dette samfunnet. Arbeidsmarkedet er snevert, og en må ofte skape fritidstilbud for seg og andre. Like viktig er at de er svært sårbare for samfunnsendringer som de ikke kan styre selv. Dette innbefatter et usikkert arbeidsmarked, som er utsatt for politiske endringer i fiskeripolitikk, samt en usikkerhet i samferdselspolitikk, regionalpolitikk mv. Kapitlet benytter teorier om sosial kapital og valg for å drøfte hvordan sosiale, kulturelle og materielle forhold danner rammer for de valgene folk tar og de mulighetene de ser i det samfunnet de lever i.

Nøkkelord: fiskerikommune, livsmuligheter, livssjanser, fellesskap

Abstract: This chapter presents and discusses factors influencing people's lives in a fishing municipality in Finnmark County. The population rate has declined over the past 50 years in this society. In recent years, the population rate has been more stable. We ask: what qualities exist in such a society, and what opportunities do people have to make use of these qualities? We especially ask what kind of communities there are in this society and how they are expressed in people's daily lives. Overall, we ask whether this is a viable society and what threatens this society's existence. Data collected consists of biographical interviews with 20 women and men aged 25–70 who live in the municipality. Our informants are content with their lives, both with the nature surrounding them and the community they are part of. However, they

experience their life as very uncertain. Many young people do not see a future living in this community. The labour market is narrow, and the inhabitants most often must create their own leisure activities. It is equally important that they are vulnerable to changes that they are not able to control themselves. This includes an uncertain labour market, mainly due to political changes in fisheries policy, as well as uncertainty in transport policy, regional policy, etc. The chapter uses theories about social capital and choice to discuss how social, cultural, and material conditions form the framework for people's choices and the opportunities they see for their future.

Keywords: community, life chances, life choices

11 Føles som hjemme: Menigheten som familie

Ida Elise Magnussen

Sammendrag: Kapitlet undersøker hva deltakelse i en religiøs menighet betyr for personer med minoritetsbakgrunn. Kan religiøse menigheter bidra til å skape fellesskap? Kan religiøse fellesskap føre til integrering? Er de religiøse fellesskapene robuste? Analysene er basert på deltakende observasjon og semistrukturerte intervju i en kristen menighet. Fra et sosialkonstruktivistisk perspektiv ser vi at familie strekker seg ut over biologisk slektskap, og at menigheten kan fylle mange av de samme funksjonene som en familie gjør. De meningsfulle sosiale relasjonene mellom folk gir en følelse av å være hjemme blant familie. Å delta i lignende praksiser som i hjemlandet bidrar dessuten til å skape en atmosfære som minner om hjemme. At deltakerne snakker om menigheten som et hjem og en familie, sier noe om viktigheten av religiøse fellesskap for personer med minoritetsbakgrunn. Ved hjelp av Collins' teori om kjeder av interaksjonsritualer undersøker jeg hvordan det oppstår fellesskap mellom mennesker som deltar i religiøse aktiviteter slik som gudstjenester og husfellesskap. Til slutt diskuterer jeg hvorvidt disse religiøse fellesskapene er robuste.

Nøkkelord: trossamfunn, hjem, familie, interaksjonsritualer, integrering

Abstract: This chapter explores what participation in a religious community means for ethnic minorities. Can religious communities contribute to the

creation of a sense of community? Can religious communities lead to integration? Can the religious communities be considered robust? The analysis is based on participant observation and semi-structured interviews in a Christian church. From a social constructivist perspective, we can see that the family is not just about biological kinship and that the church can fulfill many of the same functions as a family. Meaningful social relations between people promote a feeling of home among family members. Participating in practices similar to those in their home countries contributes to creating an atmosphere that reminds them of home. The participants talk about the congregation as a home and a family, which says something about the importance of religious communities for people with a minority background. Using Collins's theory on interaction ritual chains, I examine how a sense of community arises between people who participate in religious activities such as church services and house fellowships. Finally, I discuss whether these religious communities can be considered robust.

Keywords: faith community, home, family, interaction rituals, integration

Forfatterpresentasjon

Gunnar C. Aakvaag er professor i sosiologi ved Institutt for samfunnsvitenskap, UiT – Norges arktiske universitet. Han er en teoretisk orientert sosiolog som fremfor alt forsker på frihet, Den norske modellen, sosiologiske samtidsdiagnoser, positiv sosiologi og klassisk og moderne sosialteori.

Jorid Anderssen er professor i sosiologi ved Institutt for samfunnsvitenskap, UiT – Norges arktiske universitet. Hennes forskningsområde omfatter forebyggende medisin, risiko for sykdom, helsefremming og nye helsetrender, samt kjønn, helse og ulikhet.

Unn-Doris K. Bæck er professor i pedagogikk ved UiT – Norges arktiske universitet, Institutt for lærerutdanning og pedagogikk. Hun var tidligere professor i sosiologi ved UiT, Institutt for samfunnsvitenskap. Hennes forskningsinteresser er først og fremst innenfor utdannings-sosiologi og ungdomssosiologi. Hun er opptatt av hvordan variabler som sosial bakgrunn, kjønn, etnisitet og sted bidrar til at sosiale ulikheter produseres og reproduseres.

Kari Dyb er seniorforsker ved Nasjonalt senter for e-helseforskning og har en 20 prosent stilling ved Institutt for samfunnsvitenskap ved UiT – Norges arktiske universitet. Hun er særlig opptatt av Science and Technology Studies (STS), digitalisering, helse og ulikhet.

Sissel H. Eriksen er professor i sosiologi ved Institutt for samfunnsforskning, UiT – Norges arktiske universitet. Hun underviser i kvalitative metoder og kultursosiologi/frivillig arbeid, og har blant annet forsket på barn som arbeider på gata i Addis Abeba, mikrofinans for kvinner i Etiopia og frivillig arbeid i Norge.

Ulrik H. L. Falck er statsviter, lektor og fylkeshovedverneombud i Buskerud fylkeskommune. Hans forskningsinteresser omfatter demokratisk

engasjement, medborgerskap og utdanningssektoren, både innenfor grunnskole, videregående og høyere utdanning.

Trude Gjernes er professor i velferdssosiologi ved Nord universitet. Forskingen hennes omfatter etnografiske studier av velferd, helse og arbeidsliv i ulike sosiale og kulturelle kontekster, helsefremming, risikooppfatninger, aldring, sosiale tjenester og demensomsorg.

Roar Hagen er professor emeritus i sosiologi ved Institutt for samfunnsvitenskap ved UiT – Norges arktiske universitet. Han arbeider på tre prosjekter som understøtter hverandre. Det ene er en generell sosiologisk teori som tar høyde for de rasjonelle aspektene av kollektive handlinger. Denne teorien anvendes så i empiriske analyser av hvordan samfunn blir mer eller mindre handlingsdyktige som fellesskap. Det tredje prosjektet utvikler en metodologisk konstruktivism som gjelder samspillet mellom teoretiske og empiriske analyser.

Truls Tunby Kristiansen er førsteamanuensis i sosiologi ved Institutt for samfunnsvitenskap, UiT – Norge arktiske universitet. Hans forskningsinteresser omfatter sosiologisk teori og teoriutvikling, spesielt innen sosiologisk systemteori, med et hovedfokus på institusjonelle endringer og kollektiv handling på samfunnsnivå. Empirisk interesserer han seg for beredskap, grønn omstilling og digitalisering.

Ida Elise Magnussen har en mastergrad i sosialantropologi og er stipendiat i sosiologi ved Institutt for samfunnsvitenskap, UiT – Norges arktiske universitet. Hennes forskningsinteresser er knyttet til migrasjon, integrasjon, krysskulturelle møter, religion, fellesskap og tilhørighet.

Daniel Rød er postdoktor ved Senter for omsorgsforskning Nord ved UiT – Norges arktiske universitet. Hans forskningsinteresser er velferdstjenester som utdanning og helse, samt temaer som politisk filosofi, sosiologisk teori og samfunnsgeografi.

Erling F. Solheim er universitetslektor ved UiT – Norges arktiske universitet. Han har tidligere forsket på temaer som sosial ulikhet i helse og integrering av innvandrere, og arbeider nå med et prosjekt med fokus på klasse, familien og barns livssjanser i Norge.

Espen Eigil Barratt-Due Solum er doktorgradsstipendiat i sosiologi ved Institutt for samfunnsvitenskap, UiT – Norges arktiske universitet. Hans forskningsinteresser er delingsøkonomi, kollaborativt forbruk og bærekraftig utvikling.

Marianne V. Trondsen er sosiolog og seniorforsker ved Nasjonalt senter for e-helseforskning, og har en 20 prosent stilling ved Institutt for samfunnsvitenskap ved UiT – Norges arktiske universitet. Hennes forskningsområde er digitalisering, helse og ulikhet, særlig innenfor psykisk helse og rusfeltet, samt barn og unges oppvekst.